

મારાં સ્વ. દેવબાથ્રી
જીવકોર બાઇને
ચરણે

નિવેદન.

અત્રિંશ કુરોઃ 'દેવ' અથવા તેજસ્વી મનુષ્યોથી વસાયેલો ભારત, અમે નેટલો મહાન હોવા છતાં, કાંઈ કાગચકની મર્યાદા બહાર ન હોઈ શકે. નિરંતર ગોળાકારે ફરતા કાગચકના ઉપસા ભાગમાં જ્યારે દિન્દુરયાન ૯૫૦- અર્થાત્ આકાશ તરફ તેની ગતિ હતી-એટલે કે 'દેવનાઈ ભાવનાઓ' તરફ દિન્દીઓ નિરંતર ગતિશીલ હતા, તે વખતે ખરેખર તેઓ 'દેવ' હતા; પરંતુ જ્યારે કાગચકના નીચલા ભાગમાં તેઓ ગતિ કરતા હતા અર્થાત્ પૃથ્વી તરફ-જડતા તરફ-એમની ગતિ યની ગઈ ત્યારે સ્વભાવતઃ એમની દિશ્વતા ફર ચક્ર, ચેતનચક્રિત સૂક્ષ્મ ગ્રહ અને દેહ પણ કીટવત્ બની ગયો.

પૃથ્વી તત્ત્વ તરફ ગેંચાતું, જડવાદ તરફ આકર્ષણ ધતું, અધર્મમાં જઈ પડતું એ બધું એક જ છે. એ રિચતિમાં મનુષ્યનો આત્મા મૂનેલો હોય છે તેથી બીજાના એ તેનું મુખ્ય લક્ષણ બને છે. બીરતાને લીધે એની બુદ્ધિમાંથી નિર્મળતા, તીવ્રતા અને વિશાળતા અદસ્ય થાય છે અને બુદ્ધિની એ રિચતિને લીધે ઇત્રિયો આપબુદ્ધ બની દેહરાજ્યમાં અંધાધુંધી ઉત્પન્ન કરી શરીરને નિર્માળ બનાવી દે છે.

દિન્દુરયાનની એ ૧ : આલી રહી હતી-આલી રહી છે. વ્યક્તિઓના દેહરાજ્યમાં અંધાધુંધી સાક્ષવાને પરિણામે સમાજન્યવસ્થા તેમ જ રાજ્યન્યવસ્થા અત્યંત અસ્થિર થાય એમાં આશ્ચર્ય શું? રાજકીય પરતંત્રતા એ તો માત્ર વ્યક્તિઓની અંધાધુંધીનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

બુદ્ધિમાંથી નિર્મળતા, તીવ્રતા અને વિશાળતાના ગુણો અદસ્ય થયેલા હોવાને લીધે આજસુધી દિન્દીઓ દિન્દી રાજકીય પરતંત્રતાને કાંઈ બહારથી આવી પડેલી ચીજ માનતા હતા અને એ અમળણી-વિ. સમગ્રતા-કાંપનિક ચીજ સાથે માર્યા અજાણતા હતા.

અને યોગને કથી ચીજ અસાધ્ય છે ?

તેજે પોતાનામાં દિવ્ય શક્તિ પ્રકટાવી, અને પછી એ વડે હિંદી આત્માઓને પ્રદીપ કરવાનો મહાયત્ત આરંભ્યો.

એ યોગીને આજે આખી દુનિયા ‘મહાત્મા ગાંધી’ને નામે પીજાને છે.

ધર્મજ્ઞાનિના સમયમાં પરમ પુરુષો ઉત્પન્ન કરવાની અવિચલ ક્રીતિ^૧ ભારતભૂમિએ સંપાદન કરેલી છે. ભારતભૂમિના આ ધર્મજ્ઞાનિના સમયે ભારતે મહાત્માજીને ઉત્પન્ન કરીને પોતાની પ્રત્યીત ક્રીતિ^૨ કાયમ કરી છે.

એમનામાં નિર્મળ જુદી હોવાને લીધે કોઇ પણ ઘટનાનું આંતરસ્વરૂપ તેઓ સદુદ્દાઇથી અને સ્વભાવતઃ જોઇ શકે છે. એમની ચિંતિત્વાસ્વાભાવિક, નીચ અને તક્ષરપર્થી હોઇ ઘટનાનું મૂળતત્ત્વ તેઓને દેખાઇ જાય છે, અને મૂળતત્ત્વ પર જ એમની શક્તિ કામ કરવા લાગી પડે છે.

એમણે વ્યક્તિ તેમ જ સમાજ અને તરફ પાત્ર આપ્યું છે. વ્યક્તિના આત્માને જગાડવા, તેની જુદીને નિર્મળ કરવા, તેનાં સરીરને નીરોગી અને વિકસિત બનાવવા એમણે દક્ષાએ શોધ્યા છે અને બતાવ્યા છે; અને સમાજને સંઘટિત કરવા સંઘબળ પ્રકટાવવા, સંઘબળને આડું અવશું ન વિખેરી નાખનાં શુદ્ધ જુદીથી નક્કી કરેલા એક ભેદ તરફ જ વહેવડાવવા એમણે યોજનાઓ યોજી છે.

એમણે વ્યક્તિમાં ચૈતન્ય પ્રકટાવ્યું છે, અને વ્યક્તિને ખેતવાનું પુદ્ગલ પશુ નૈવાર કરી આપ્યું છે, તેમ જ પુદ્ગલાત્મ પશુ તે સુધે જ રહી આપ્યું છે, અર્થાત્ વ્યક્તિમત્ત જીવન અને સામાજિક જીવનના કાનુન પણ થરી આપ્યા છે.

એમણે મનુષ્યના સર્વ જીવદારના બોમિયા તરીકે, ધર્મચુક તરીકે, રાજદારી તેમ જ તરીકે, સમાજસુધારક અને સમાજજીવવસ્થાપક તરીકે, શિક્ષણસુધારક અને શિક્ષણપ્રચારક તરીકે, દેશ અને નાણીયદાઓ તરીકે, વ્યાપાર અને દુષ્કરના દિગ્ગમચુક તરીકે, સહિત્સદાઓ તરીકે, ગણ તરીકે તેમ જ પ્રજા તરીકે, દિશક તરીકે તેમ જ વિદ્યાર્થી તરીકે, ઉત્તમમાં ઉત્તમ તેમ જ નમ્રમાં નમ્ર મનુષ્ય તરીકે, જીવન જીવી બતાવ્યું છે અને જીવનદાતા પણ રહી આપ્યું છે.

વળી સત્યાગ્રહનું અછત રાસ ભારતપુત્રોને આપી, તેઓમાં પોતાની ગૃભાવેલી સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની મહત્વાકાંક્ષા પણ જન્યત કરી આપી છે.

એવે સમયે અવળી બુદ્ધિને સવળી કરી બૂલ્યાને ખરે માર્ગ દોરી જતા એ મહાન પુરુષે પોતે પ્રતિપાદન કરેલા-દાખલા દલીલ સાથેના-સર્વવ્યાપક સિદ્ધાંતો તેમની પોતાની જ વાણીમાં, પ્રસંગ તથા પુનરુક્તિનો દોષ ન આવે એ ધ્યાનમાં રાખી, યોગ્યક્રમમાં વિષયવાર શાસ્ત્રીય દબે સપ્રમાણ ગોઠવી સર્વોપયોગી શ્રેષ્ઠ વાંચન સમાજને પૂરું પાડવાનો આ અમારો નમ્ર પ્રયાસ છે. 'ગાંધી=શિક્ષણ' નામ આપી આ સવળા વાંચનનો તેર ભાગમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પદ્યગણ અને બુદ્ધિગણ પર વિજય મેળવી શકે એવું એકનું એક બળ જે આત્મગણ છે તેને પ્રકટાવનાર 'સત્યાગ્રહ' હોઈ સૌથી પહેલો એ વિષય લેવામાં આવ્યો છે. સર્વ ધર્મેષુ માન્ય, સર્વ ધર્મોના મધ્યગિંદુ અને આત્મા સમાન, તથા મહાત્મજીના જીવન અને ઉપદેશોના બીજ સમાન 'સત્યાગ્રહ'ને છોડી બીજા કયા વિષયને પહેલો મૂકી શકાય ?

બીજા ભાગમાં 'ધર્મ' વિષય લેવામાં આવ્યો છે. સર્વ ધર્મો અને વ્યવહારોનું અવલોકન પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિથી કરવાને પરિણામે મહાત્માજીએ જે કાંઈ આ વિષયમાં કહ્યું છે તે સર્વ ધર્મવાળાઓને માન્ય થાય એવું અને વિકાસક્રમ સૂઝાડે એવું છે.

મન-વચન-કાયાનું આરોગ્ય કેમ સચવાય એ બતાવનાર 'આરોગ્ય'ને લગતો ઉપદેશ ત્રીજા ભાગમાં છે. 'કૃષિવણી' કૃષી છે અને કૃષી હોવી જોઈએ તેને લગતા તેમના દિશાદર્શક વિચારો ચોથા ભાગમાં, અને પાંચમા ભાગમાં 'સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય'નું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે.

દોલતની ઉત્પત્તિ તથા ઉપયોગ વિષેના જ્ઞાનને છઠા ભાગમાં અને આર્થિક મુક્તિનો માર્ગ દેખાડનાર 'સ્વદેશી'ને સાતમા ભાગમાં સ્થાન અપાયું છે. રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવનાને પોષનાર તથા પ્રજાની ખામીઓ ખુલ્લી કરી ઉંચા ગુણો અને લગ્ય આદર્શો શીખવનાર 'પ્રજાપ્રધારણ' વિષયક તેમના લેખો આઠમા ભાગમાં સમાવ્યા છે. કૌટુંબિક ક્ષેત્રમાંથી

રાજકીય ક્ષેત્રમાં લઈ જઈ આપણું જીવન વિસ્તૃત કરાવનાર 'રાજ્યનીતિ' વિષયક લેખો નવમા ભાગમાં દાખલ કર્યા છે.

રાજકીય બાજતોમાં એટલે પ્રવેશ કરાવ્યા પછી-એકલુદયની એટલી તૈયારી કર્યા પછી-સ્વમાનનું ભાન કરાવી પોતાનામાંથી ખુરાઈ લઈ અન્યની ખુરાઈનો અસંગ ઉપદેશનાર 'અસહકાર'નું ધાર્મિક અને રાજકીય મુદ્દા લડવાની તાલીમ આપનારા એમના કથનોનો દશમા, અગિયારમા અને બારમા મળી ત્રણ ભાગમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વિસ્તૃત ભાનથી અનુભવાયલા એમના અંગત પ્રસંગો પ્રકીર્ણ સૂત્રો તથા વિચારોનો તેરમા ભાગમાં સમાવેશ કરી તે ભાગને 'અંગત વિચાર' નામ આપ્યું છે.

મનુષ્યને અને સમાજને નીરોગી, સમર્થ અને સુખ્યવશિત કરવા માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવું તેમનું તમામ શિક્ષણ આમાં સમાવેશ પામે છે એમ અમે માનીએ છીએ.

આ મંથાવસિનો લાલ લેવા નાના-મોટા દરેકને, માત્ર તેમ જ થંદેરી જીવન જીવનારને, સ્ત્રી તેમ જ પુરુષને, વિદ્યાર્થી તેમ જ શિક્ષકને, વ્યાપારીને, મેવકને, તેમ જ રાજદારી પુરોને, લક્ષ્મી તેમ જ મર્મચુરુઓને આમદ્ધપૂર્વક અરજ કરવામાં આવે છે. એમાં સર્વની મુક્તિની સામાન્ય ચાવી ધૂપાયેલી જ્ઞેવામાં આવશે.

જૂદા જૂદા ધર્મપંથોની ધાર્મિક સાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને આ મંથાવસિના વિચારો વાંચી-વચાવી-સમજાવી ઠસાવવાથી ધર્મની અગ્રી ભૂમિકા તૈયાર થયેલી જણાયે, અને તે ભૂમિકામાં કોઈ પણ ધર્મના ખાસ તત્ત્વો ઉગાડવાનું સંદેશાપ્તથી અને આળાદ રીતે બની શકશે.

તમામ ધર્મોના આચાર્યોએ, સાધુ-સંન્યાસી-ગાવા-કૃત્રીર-મુદ્દા-મોલવી-પાદરીઓએ તેમ જ મદિર-દેવળ-દેરાસર-મદિગદ-ઉપાશ્રય-અગિયારી-ધર્મશાળા તથા મુસાફરખાના ઉપર કાશુ ધરાવનારાઓએ આ તેર પુસ્તકો પોતાને લઈ આવનાર જનાર સર્વેને વાંચવા માટે ખુલાં રાખી તે મારફત દેશની તથા ધર્મની વર્તમાન સ્થિતિનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી-કરાવી પોતાના ઉપદેશનો પ્રવાહ સમયાનુસાર બદલી-બદલાવી પ્રજામાં ધર્મભાવના જાગ્રત કરવા માટે સતત પ્રયત્ન કરવા વિનંતિ છે.

પુસ્તકોમાં નહિ આવેલા એવા કોઇ પણ આધારભૂત વિચાર અગર સિદ્ધાંત તરફ અમારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવશે, અગર ખીજી કોઇ રીતે આ પુસ્તકો વધારે ઉપયોગી બનાવી શકાય તેવી સૂચનાઓ મળશે તો અમે તે માટે આભાર માની ખીજી આવૃત્તિ વખતે મળેલી સૂચનાઓનો ઉપયોગ કરીશું.

મહાત્માજી તેમ જ તેમના સિદ્ધિાંતો બહુર મિશ્રિત હોઇ આ પુસ્તકોનો 'કાપીરાષ્ટ્ર' અમે રાખ્યો નથી, એટલે કોઇ પણ માણસ કોઈ પણ ભાષામાં કોઇ પણ ટેકાણે અસલ અગર ભાષાંતર કરી છાપી-છપાવી એવી શકે છે.

આ પુસ્તકોનાં ગુજરાતીમાંથી જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં ઉત્તમ ભાષાંતર કરી શકે એવા ચારિત્ર્યવાન સત્યામતીઓને તે કામ તાકીદે ઉપાડી લેવા વિનંતિ છે.

મહાત્માજીના સિદ્ધિાંતો ટેકા ૩૫ અગર તે સિદ્ધિાંતો આગળ વધારે તેવા પોતપોતાના ધર્મના ઉત્તમ દષ્ટિાંતો અગર સિદ્ધિાંતો પૂરા પાડી શકે તેવા સ્વાર્થલગીઓને તેવું કામ તાકીદે ઉપાડી લેવાની પણ અમારી નેટલી જ નમ્ર અરજ છે.

પરંતુ ઉત્સાહથી અને સ્વાર્થલગથી આ દિશામાં કોઇ પણ કામ કરવાનું માથે લેનારને અમારાથી ખતી શકતી દરેક મદદ કરીશું.

જે જે મહાચોકીના પુસ્તકોમાંથી મહાત્માજીની વાણીનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે તે બધાનો તથા આ કાર્યમાં મદદ કરનાર અમારા કાર્યાલયના નિરુદ્ધી ભાઈઓનો અ ત.કરજીપુર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

સચિનય ભંગની કરેલી તેયારી ચૌરીચૌરાના અત્યાચારોને લીધે પડતી મૂશી; રાજકોટી ત્રણ લેખો માટે આજ્ઞા થયા; છ વર્ષની સાદી જેલ મળી; શાંતિ અને સ્વદેશીનો સદેશો આપી ચડેલી રજા ભોગવવા યરોડા જેલ સીધાબા; તે પીર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીની વાણીનું હે વાંચક ! હવે તું અમૃતપાન કર.

ઉપયોગમાં લીધેલાં પુસ્તકો.

‘નવજીવન.’ પ્રકાશક: નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

‘હિન્દ સ્વરાજ્ય.’ પ્રકાશક: રાષ્ટ્રીય સાહિત્યમંડળ અમદાવાદ.

‘સર્વોદય.’ પ્રથમ આવૃત્તિ. સં. ૧૯૭૭.

‘વંશ ઇન્ડિયા.’ એસ. ગરુડિયન, ટ્રીપ્લીકેન, મદ્રાસ. ઇ. સ. ૧૯૨૩.

‘મહાત્મા ગાંધીની વિચાર ઇતિ.’ ભાષાંતરકર્તા તથા પ્રકાશક: મહારાષ્ટ્ર નિકમણ, અમરમેટ રૂડીટ, કોટ, મુંબઈ. સં. ૧૯૭૫.

‘મહાત્મા એન્ડ રાજકીય એન્ડ મહાત્મા ગાંધી.’ પ્રકાશક: ઇ. એ. નરેસન, મદ્રાસ. તુલિય આવૃત્તિ. ઇ. સ. ૧૯૨૨.

‘અરિ.અ વિરે કામ.અ જ્ઞાન.’ પ્રકાશક: સુરતું આરિતા વર્ધક કાર્યાલય, મુંબઈ. તુલિય આવૃત્તિ. સં. ૧૯૭૭.

‘કે.વે. રેલેજી અનુભવ.’ પ્રકાશક: રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય મંદિર, સુરત, વિરલ આવૃત્તિ.

‘ઈન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મેનેજમેન્ટ.’ ઇ. મદ્રાસ. પ્રથમ આવૃત્તિ. ઇ. સ. ૧૯૨૨.

‘વેલ્ફેર’ એન્ડ ‘કે.વે. રેલેજી અનુભવ.’ અમદાવાદ પ્રકાશક આવૃત્તિ. સં. ૧૯૭૭.

અનુક્રમણિકા.

ક્રમાંક.	લેખ.	પૃષ્ઠ.
૧.	ધર્મનું સ્વરૂપ	૧
૨.	ધર્મભા	૪
૩.	ધાર્મિક જીવન	૭
૪.	નીતિમય જીવન	૧૨
૫.	રાજ્યપ્રકરણમાં ધર્મજિતિ	૧૪
૬.	વતની આવશ્યકતા	૧૮
૭.	અહિંસાત્વ	૨૨
૮.	અહિંસાનાં સ્વરૂપ	૨૬
૯.	અહિંસા અને રાજકીય પ્રજિતિ	૩૧
૧૦.	સન્નત	૩૭
૧૧.	નિર્ભયત્વ	૩૮
૧૨.	મરણપ્રત્ય	૪૧
૧૩.	દાનિયનિમદ	૪૫
૧૪.	બ્રહ્મચર્ય	૪૭
૧૫.	સ્વાદેશિયનિમદત્વ	૫૧
૧૬.	અસ્તેષ અને અપરિમદ ત્વ	૫૩
૧૭.	દયાધમ	૫૫
૧૮.	હિંદુધમ	૬૪
૧૯.	વર્ણવ્યવસ્થા	૭૩

૨૦.	સનાતની હિંદુ	....	....	....	૮૫
૨૧.	અસ્પૃશ્યતા	....	....	....	૯૧
૨૨.	કાળી પીઠી	....	....	....	૯૬
૨૩.	વૈષ્ણવધર્મ અને અસ્પૃશ્યતા	....	....	....	૧૦૮
૨૪.	શાસ્ત્રનિર્ણય અને અસ્પૃશ્યતા	....	....	....	૧૧૫
૨૫.	ખરી મસિનતા	....	....	....	૧૨૦
૨૬.	અંત્યજાતેને ષોધ	....	....	....	૧૨૬
૨૭.	અંત્યજાતને અને પ્રિસ્તીધર્મ	....	....	....	૧૩૫
૨૮.	ગૌરમ્મા	....	....	....	૧૩૭
૨૯.	ઉપવાસ અને પ્રાર્થના	....	....	....	૧૪૭
	અધિકારની નોંધ	....	....	....	૧૫૧

ગાંધી-શિક્ષણ.

ધર્મ

૧. ધર્મનું સ્વરૂપ.

૧. ધર્મ એટલે શું ? એ પ્રશ્ન ઘણી વાર પૂછવામાં આવે છે. હું તો એ જવાબ આપીશ કે કુનિયાના બધા ધર્મગ્રંથો વાંચવા છતાં ખરો ધર્મ મળી શકતો નથી.

૨. ધર્મ વસ્તુતઃ ભુદ્ધિગ્રાહ્ય નથી, પરંતુ હૃદયગ્રાહ્ય છે. આપણાથી ભૂદ્ધિ એવી એ વસ્તુ નથી, પરંતુ એ એવી વસ્તુ છે કે જેને આપણે આપણા પોતામાંથી જ ખાસવવાની છે. તે સદા આપણા અંતરમાં જ છે. કેટલાકોને તેનું જ્ઞાન છે, બીજા કેટલાકોને તેનું જરા પણ જ્ઞાન નથી, પરંતુ તે તત્ત્વ તેઓમાં પણ છે. આપણામાં રહેલી આ ધાર્મિક શક્તિ બાહ્ય સાધનથી કે આંતરિક સાધનથી આપણે જગાડીએ, પછી રીત મમે તે હોય; જો આપણે કંઈ પણ રીત સર કરવા અને ચિરકાળ ટકે તેનું કરવા મામતા હોઈશું, તો તે શક્તિને જગાડવી જ પડશે. ધર્મ એક વ્યક્તિગત સમઠ છે. તેને માણસ પોતે જ સમ્પન્ન શકે છે અને પોતે જ ખૂએ છે. સમુદાયમાં જ બચાવી શકાય તે ધર્મ નથી, મત છે.

૩. આપણા શાસ્ત્રોએ કેટલાક નિયમો જીવનનાં સૂત્ર અને સિદ્ધાંત રૂપે જણાવ્યા છે, જેને આપણે સ્વયંસિદ્ધ સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવાના છે.

શાસ્ત્રો આપણને કહે છે કે આ નિયમોનું સેવન કરવામાં ન આવે, તો ધર્મની થોડી ઘણી પણ ઝાંખી કરવાને આપણે અશક્ત જ રહેવાના.

૪. [તે નિયમોના પાલનમાં દઢતા, આસ્થા અને એકતા એટલી બધી હોવી જોઈએ કે આમ કરવું કે તેમ કરવું, અથવા ભાંગતોડ, આપણે કે રકબકને તેમાં અવકાશ જ ન હોય. ચિત્તની એકાગ્રતા આમાંથી જ સંભવે છે.]

૫. [ધર્મમાં આવી એકાગ્રતા વગર આત્મભાવ, સમાનતા અને એકતાનો અનુભવ અશક્ય છે.] જ્યાં એકતાર થવાનો પ્રયત્ન થાય છે, ત્યાં એકતા થયા પહેલાં રંગ જૂદા જોવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે ખાંડ ચોકખી લાગે છે, પણ તેને ચોકખી કરવા બેસીએ છીએ, તે વેળા તેમાં નજરે ન જોઈ શકાય તેટલો મેલ જોવામાં આવે છે. આ જોયા પછી આપણે જાણીએ છીએ કે જેને ચોકખી માનીએ છીએ તે ખાંડ ખરું જોતાં ચોકખી નથી; તેને ચોકખી કરવા જતાં ચોકખી થતાં પહેલાં બહુ મેલી જોવામાં આવશે. આવું જ શુદ્ધ આચરણ પહેલાં અનુભવાય છે.

૬. [વળી અનાયાસે થાય તે ધર્મનું આચરણ નથી.] મરણાંત લગી પાળ્યો એ જ ધર્મ; બાકીનો સગવડ કે વિનોદ. નિર્માસાહારી એવા મુલકમાં ન જાય કે જ્યાં માંસ ખાધા વિના ન જ ચાલે, જેવા કે ઉત્તર ધ્રુવ પાસે. પણ કદાચ ઉત્તર ધ્રુવ પર ચડી જાય, તો ત્યાં મરણની ખેંટ કરે, પણ માંસાહાર ન કરે.

૭. [દુનિયાના ઘણા વિદ્વાનો એમ માને છે કે જે પ્રમાણે નીતિના તત્ત્વો જગતની બધી પ્રગ્નઓમાં, અને ધર્મોમાં સામાન્ય છે તે જ પ્રમાણે આખી દુનિયામાં એક જ ધર્મ થાય એ જરૂરનું છે, પરંતુ] આખી દુનિયા માટે એક ધર્મ થવાનો નથી અને તેની જરૂર પણ નથી એવું મને લાગે છે.

૮. જ્યાં નીતિયુક્ત જીવનને ધક્કો ન પહોંચે, ત્યાં મુરખાઓની આજ્ઞાને અનુસરવું એ આપણો ધર્મ છે, તેમાં કલ્યાણ છે. પરંતુ આ સમય ફેટકેક જે અને ફેટલાકને સાર એવો કંઈ પણ આવી પડ્યો છે કે મુરખાઓની પાળવા વિશે વિચાર કરવો ઘટે છે. મને તો એમ લાગે છે કે

માનાપિતાનો પ્રેમ એવો જૂદો છે કે તેમને બહુ સજગ કારંજી સિવાય દુઃખાપાવ નહિ પણ બીજા મુશ્કેલીઓને વિશે મન એટલું કળૂણ કરતું નથી. જ્યાં આપણને નીતિના સચાસોમાં કંઈક સંશય હોય, ત્યાં પણ ઉતરના દરજ્જાના મુશ્કેલીઓનું ઉદ્ધંધન થઈ શકે-કરવું એ કરજ હોય. જ્યાં નીતિને વિશે સંશય ન જ હોય, ત્યાં માળાપની આઠાનું પણ ઉદ્ધંધન થાય-કરવું એ જ કરજ છે. જો મને મારા બાપ મોરી કરવાનું કહે તો મેં ન જ કરું. મારો જીવનમય પાગવાનો વિચાર હોય તેમાં માળાપ જુદી આઠા કરે, તો તેમની આઠાનું વિનયપૂર્વક ઉદ્ધંધન કરું.

૬. [પોતાના પ્રતિ કે કુટુંબ પ્રતિ જે ધર્મ હોય તેમાં જ ધર્મનો સમાવેશ થઈ જતો નથી; કારણકે ધર્મને સીમા નથી. પોતાના જ સુખમાં ધર્મ માનનાર દુઃખી થાય છે, અને બીજાના સુખમાં સુખ માનનાર સુખી થાય છે. તેથી ન્યાત, જાત, ધર્મ વિગેરેનો ભેદ રાખ્યા વગર] દુઃખીને સંભારવાં એ આપણો ધર્મ છે. તેમાં આપણો સ્વાર્થ છે. દુઃખીને સુખે જ આપણે સુખી થઈ શકીએ તે સુખ મેળવવા આપણે આસપાસ નજર ફેરવી જ્યાં દુઃખ હોય, ત્યાં મદદ પહોંચાડવી જોઈએ. મિત્રોને જગાડવામાં, કિંમતી બેટા મોકલવામાં, મિકાઈ મોકલવામાં ખર્ચ દ્રવ્ય વાપરીએ છીએ. આપણી શક્તિ હોય તો બહે તેમ કરીએ, પણ મર્યાદા દુઃખીઓનો છે એ વાદ રાખીને આપણે આસનું એ આપણી કરજ છે.

૨. ધર્માત્મા.

૧. જે પુરુષ સાધુ જીવન ગાળે છે, જેની વૃત્તિઓ સાદી છે, જે સત્યની મૂર્તિ છે, જે નસ્રતામય છે, જે સત્યનું સ્વરૂપ છે, જેણે પોતાપણાનો આલ્પનિક ત્યાગ કર્યો છે, તે પુરુષ પોને જાણે અથવા ન જાણે તો પણ ધર્માત્મા છે.

૨. [આંતરિક વિકાસ એ જ ધર્માત્માનું કનઝ હોવાથી પોતાની આજીવિય સ્થિતિની ચિંતામાં જ તે મશગુલ ન રહે, એટલે કે] આવતી કાલે પૈ નથી અને કેમ થશે એનો વિચાર તે ન કરે. ગરીબાઈની સ્થિતિનો લાભ હું અલબ્ધ ગણું છું, કેમકે તે સ્થિતિ દુનિયાના મુખ્ય ભાગની છે; તે સ્થિતિ બુદ્ધાદિની હતી અને હવે પડી હશે. તે વિના આત્મારામ ન જાણી શકાય એ ચોક્કસ છે. જ્યાંનથી ખરી ગરીબાઈ નહિ આવે, ત્યાંસુધી તેવું જ્ઞાન દુર્લભ છે. [જેમ વામનાદિ ખરા સુખનું સાધન નથી, તેમ દુઃખનું કારણ પણ ગરીબાઈ નથી. રંકતે ઘેર જન્મ થવાનું કારણ પાપ નથી; તેમ જ] રાગનાગેરે નુકસાન પ્રતાપે રાજ થાય છે એમ પણ માનવાનું કારણ નથી. કમના પાપ થાય છે એટલું જ કહેવાય. પણ તે પુણ્ય કર્મ જ એમ કહેવાય નહીં. તપાસતાં તદ્દન ખોટું લાગે છે.

૩. આ કંઈક કલિકાળમાં સ્વચ્છ ધર્મવૃત્તિ કોઈક જ જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. સાધુઓનું નામ ધરાવી જેઓ હાલ પ્રમણ કરતા જોવામાં આવે છે, તેમનામાં આ વૃત્તિ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. તેઓ ધર્મના ખગ્નનથી નથી એ તો સા કોઈ જોઈ શકે છે. એક જ સુંદર વાક્યમાં ધર્મ ક્યાં દોઈ શકે એ ભક્તશિરોમણિ કવિ નરસિંહ મહેતાએ અતાવી આપ્યું છે:

“ જ્યાં સગી આત્મા તત્ત્વ ચીન્મયો નહિ,

ત્યાં સગી સાધના સર્વ બૂઝી. ”

૪. આત્મ તેના અનુભવસાગરમાંથી નિનરી આવેલું તેનું વચન છે. એ ઉપરથી આપણે જાણી લઈએ છીએ કે મહાત્માસ્ત્રી, મહાયોગી જે યોગની બધી ક્રિયાઓ જાણતો હોય, તેનામાં પણ ધર્મ વસે છે એમ હંમેશાં હોતું નથી.

૫. [કેવળ ધાર્મિકજીવિતાના પુરુષોને યોગપ્રવાનું કામ ધણે દરજ્જે મુશ્કેલ છે.] ધાર્મિકજીવિતાના માણસ બીજાની પ્રતિજ્ઞા તોડાવવામાં કદિ રાજી થાય નહિ, કદિ ભાગ લે નહિ. [પોતાને ધર્માત્મા કહેવડાવવાનો વિચાર સરખો પણ તેઓ ન કરે. હંસનું નામનિશાન પણ તેમના ચારિત્ર્યમાં ન મળે.] ઇદ્રિયોનો ભોગ ભોગવી કહેવું કે હું નથી કરતો પણ ઇદ્રિયો પોતાનું કાર્ય કરે છે, હું તો કૃષ્ણ પું વિગેરે મિથ્યાવાદ જેવાં વાક્યો તેમનાં ન હોય. જેણે નહન ઇન્દ્રિયદમન કર્યું છે, અને સરીરયાત્રાને જ સાર જેની ઇન્દ્રિયો વ્યાપાર કરે છે, તેનાથી જ તે વાત્સ્ય બોલી શકાય આ હિસાબે આપણામાંથી એક પણ માણસ તે વાત્સ્ય બોલવાને કાયદે નથી.

૬. [કાણુ ધર્માત્મા છે અને કાણુ નથી એ જાણવા પછી ધર્માત્માએને મદદ દરવી એ આપણી પવિત્ર દરજ્જા છે, પરંતુ] તેમને મદદ કરતાં પહેલા તેમના દરેક કાર્યને આપણે મગના થવાની જરૂર ઠેકાની નથી. મદદના પુરોવાના કાર્યોમાં આપણે અપૂર્ણતા જોઈએ એ સંભવિત છે. જો તેમના હેતુ નિર્મળ હોય, તે અપૂર્ણતાનાં તેમનાં કાર્યમાં મદદ કરતાં એ આપણી દરજ્જા છે. આપણે જમ જેમ આશ્રય વધીશું, તેમ તેમ આપણા ઉપર નબળાઈનાં રોગો અવરજવર વધશે. આપણી સમિતિ અનુસાર આપણે તે આવી દરજ્જા જોઈએ.

૭. પશ્ચિમી સંસ્કારોની પ્રતિજ્ઞા આપણે જાણે જ નહીંએ છીએ. એ બાઈ એટલી અનોખી ન હોય. પોતાનું કાર્ય ચલાવી રહી છે.

* પશ્ચિમી સંસ્કારોનાં સારને કારણે વાચના એક દિલ્લિથી વિચાર લાગી શકે તેમ જ તેમને તેમને અવગણ્યા વિના જાણે. ૧૯૦૦ સુધીના સંસ્કારો તેમને

[illegible]

૩. ધાર્મિક જીવન.

૧. ઇશ્વર છે અને નથી. તેના મૂળ અર્થે નથી. મોક્ષ પામેલો આત્મા ઇશ્વર છે. એટલે તેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે. ભક્તિનો ખરો અર્થ તો આત્માની શોધ એ છે. જ્યારે આત્મા પોતાને ઝોગમે છે, ત્યારે ભક્તિ મટી જ્ઞાન મેઠક થાય છે.

૨. નરસિંહ આદિએ એવા આત્માની ભક્તિ કરી છે.

૩. ઇશ્વર નથી એમ કહેનારા અવળે રહેતે ચડે, કેમકે તેમને આત્મા નથી એમ કહેવું પડશે. અવતારની જરૂર છે અને સદા રહેવાની જ. જ્યારે લોકોમાં અસત્ય નિરાશા પેદા થાય અને અનીતિ ફેલાય, ત્યારે જ અવતાર મનાય. ઘણા કુષ્ટ લોકોમાં કેટલાક સાધારણ નીતિ જાગવનારા પોતાને સાર મદદ કરે છે. તેવું સમયે જ જાગવાનું નીતિવાળાં હોય છે, તે કુષ્ટોથી દબાતો નથી, પણ કુષ્ટો તેનાથી દબાય છે. તે અવતાર રૂપે તેના મરણ પછી કે જીવતા જ મનાય છે પેત્રે અવતાર છે એમ જાન્યો જ તે માને એ ઘણું ભાને નનવાવેલું નથી.

૪. “જ્યન પરમાત્મા છે. આત્મા છે તેનો મોક્ષ છે. આત્માને પાપ નથી પુણ્ય સામે છે આ ભવે પણ મોક્ષ સંભવે. ઇશ્વર ન હોય તો મોક્ષ ક્યાંથી એ મોક્ષ ન સમજવા જેવું છે મોક્ષનો અર્થો અર્થ જ આપણે જાણી શકીએ બાકા તો અનુભવાય. પણ વર્ણવાય નહિ. તેનું વર્ણન કરવાની આપણી પાંખે કશું નથી જે જાણી શકાય છે તે એ કે અનેક પ્રકારના દેહોની પ્રતિભા થી અને તેથી વિષમતા દેહોમાંથી પૂરતું. જ્યાં ઇશ્વર નથી એમ કહીને જીવે નથી. કશ્વરને ખરો અર્થ આપણા જ્ઞાનની રીતમાં પ્રમાણે કરીએ જ. જ્યારે કર્મ કશ્વર તો નથી; પણ દેહોની આત્માઓ દુટક થયે છે અને પછી જે આત્મા કશ્વરે દેહો તો તે ઇશ્વર છે. અને તે જડ વસ્તુ નથી, પણ શુદ્ધ છે.”

તે નથી જોઈ શકતા. સત્ય માર્ગે ચાલનારને હંમેશાં સત્ય માર્ગે અણીને વખતે સૂઝી આવે છે. વૈરાગ્યનાં પદો વિગેરે જે આપણે વાંચીએ, તે જો આપણને ધર્મસંકટો સમયે ઉપયોગી ન થાય, તો આપણે તે માત્ર પોપટની માફક વાંચી ગયા જ ગણાઈએ. તે વિચાર્યા તો ન જ હોય. ગીતાજી વાંચવા છતાં જો તે આપણને અંત સમયે મદદ ન કરે, તો ગીતાજી વાંચ્યાં તે ન વાંચ્યાં બરાબર છે. તેથી જ હું હંમેશાં કહેતો આવ્યો છું કે થોડું વાંચો પણ જે વાંચો તે વિચારો અને તેનું રહસ્ય સમજી તે પ્રમાણે કરવા તૈયાર રહો.

૧૬. સ્નેહીઓ તરફ વીતરાગ ઉત્પન્ન થાય, સારે જ હૃદય ખરું દયાવાનુ થાય છે, અને સ્નેહીઓની સેવા કરે છે. બુદ્ધે તેનાં માતાપિતાને સજી તેઓનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો. ગોપીચંદ્રે વૈરાગ્ય લઈ પોતાની માતા ઉપર ધણો શુદ્ધ પ્રેમ બતાવ્યો. તેમ જ તમે તમારું ચારિત્ર્ય ધડી અત્યંત નિર્મળ નીતિ દઢાવી તમારા સમાજની સેવા કરજો. જ્યારે તમારો આત્મા વિશુદ્ધિને પામશે, સારે તેનો પડ્યો તમારાં બધાં સ્નેહીઓ ઉપર પડ્યા વિના નહિ જ રહે.

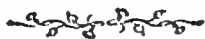
૧૭. પોતાની જાને વિષે વિષય જીતવો તેનાથી મહાભારત કામ થોડાં જ હશે. તમારું વલણુ તે તરફ હશે, તો તમે પાર ઉતરશો જ. પ્રયત્ન કર્યા જ કરજો અને સફળ થવાય તેવા સંજોગો લાવજો. એટલે સહેજે પાર ઉતરશો. પુરુષને સિંહની ઉપમા પણ કવિએ આપી છે. ઇન્દ્રિય વનના રાજા થઈ રહેવાનું સામર્થ્ય આપણને બધાને ચિંતવન કરતાં આવી રહેશે.

૧૮. જ્યાં માતાના પ્રેમની વાત છે, જ્યાં પુત્રની વત્સલતાનો સવાલ છે, ત્યાં ત્રાહિત માણસે સલાહ આપવી એ ધર્મસંકટ છે. જો તમે નિર્મેદી થઈ નિર્ણય કરી શકો, તો તમારો પ્રેમ નિર્મળ અને દિવ્ય સ્વરૂપ લઈ શકે છે. તમારો પ્રેમ તમે આખા જગતને આપી શકો છો, એટલે કે તેમ કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકો છો. એ જ માતૃભક્તિનો ઉદ્દેશ છે. બીજી ભક્તિ તે સ્થૂલ, લૌકિક અને માત્ર દેહ પ્રત્યે છે. જે છોકરા માઆપને ભૂલે, તે પૃથ્વી ઉપર કશું ન ઉગ્મળી શકે.

૧૬. મેં જતાવ્યું તેની વિરુદ્ધ આખી દુનિયા હોય તોપણ નિરાશા ઉપજે એમ નથી. આ મનરસીનું વચન નથી, પણ સત્ય વચન છે. દ્વિંદુસ્થાનને સારું કરવાનો આપણો મનોરથ નથી, પણ આપણે સારા થવાનો મનોરથ છે. તે જ મનોરથ હોઈ શકે. બાકી બધું ખોટું છે. જેણે આત્માને જાણ્યો નથી, તેણે કંઈ નથી જાણ્યું.

૪. નીતિમય જીવન.

૧. મને લાગે છે અને મારા આખા જાહેર જીવન દરમિયાન મને લાગ્યું છે કે આપણને જે વસ્તુની જરૂર છે, જેની દરેક પ્રજાને જરૂર છે, પરંતુ દુનિયાની ખીજી પ્રજાઓ કરતાં આપણને જેની અત્યારે વધારે જરૂર છે તે એક જ છે, અને તે ચારિત્ર્યની ખીલવણી છે. [ચારિત્ર્યની ખીલવણી એટલે પુણ્ય કર્મ કરવાની ટેવ પાડવી એ છે.

૨. જ્યારે અર્જુને શ્રી કૃષ્ણ લગવાનને પૂછ્યું કે માણસ મરણ વિરુદ્ધ પણ શાથી પાપ કરતો હશે, ત્યારે લગવાને જવાબ આપ્યો કે “ પાપનું કારણ કામ છે, ક્રોધ છે, તે રત્નેગુણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે બહુલક્ષી છે અને બહુ પાપ કરાવનાર છે, તેને જરૂર વેરી જાણજે. ” [આ સિદ્ધાંતને અનુસરીને નૈતિક આચરણ માટે આપણે ગુસ્સે ન થવું, અને જ્યારે] મોટેરા ગુસ્સે થાય, ત્યારે પોતે નમ્ર રહેવું, ચૂપ રહેવું અને જવાબ આપવો પડે તો કહેવું કે “ મારી ભૂલ સુધારીશ, હવે મને ક્ષમા કરો. ” આમાં જાણી જોઇને ગુન્હો કર્યો છે એવી કબૂલાત નથી. પછી જ્યારે મોટેરા શાંત પડે, ત્યારે વિનયપૂર્વક શંકા હોય તો પૂછવું. [નીતિમય જીવન માટે કામ, ક્રોધ, મોહ ઉપર કાળુ મેળવવો એ અત્યંત જરૂરનું છે. અનીતિમય જીવન એટલે પાપનય જીવન સમજવું.]

૩. પાપ એ મોતનો ડંખ છે, એટલે કે પાપી મનુષ્યને જ મોત એ ડંખ રૂપ છે. પુણ્યશાળીને મે ક્ષત્રું સાધન છે, અને શાસ્ત્રના શુદ્ધ જ્ઞાનમાં શાપનું બળ રહેલું છે. આ આપણે ડગલે ડગલે જોઈએ છીએ. શાસ્ત્રને નામે સેંકડો પાપ થાય છે. જ્યારે જ્યારે પાપનો પુંજ મોટો થયો, ત્યારે ત્યારે ઈશ્વરની મહેર પણ વધી. એટલે કે એવે કલિકાળને સમયે પણ શુદ્ધજ્ઞાનના બંધનમાંથી છૂટીને માણસો મળી આવ્યા, અને તેઓએ ભક્તિમાર્ગ બતાવી રાષ્ટ્રના ગુલાથ શાખવ્યો એ ઈશ્વરની મહેર. શ્રદ્ધા (ભક્તિ) ને દિવ્ય માતાની ઉપમા આપી છે. દિવ્ય માતાની પ્રજા દેવ રૂપ થાય.

૪. નૈતિક જીવનમાં સુધારા રૂપ ફેરફાર કરતા પહેલાં વિચાર કરજો. પણ ફેરફાર કર્યા પછી તેને જાણી માફક વળગી રહેજો. નબળાઇ જોવામાં આવે તો તે સમજી દૂર રહેજો. તમને પોતાને સ્વતંત્ર વિચાર કરતાં અને તેને વળગી રહેતાં આવડતું જોઇએ. તેમ કરવામાં કોઇ વેળા ભૂલ પણ થશે તેની શીકર નહિ, નિર્મળ ચિત્તથી ખૂબ વિચાર્યા પછી ગમે તેના વિચારોની સામે થવાનો પણ તમને અધિકાર છે, અને જ્યાં તેમ કરવાથી નીતિ જોવામાં આવે, ત્યાં સામે થતું એ તમારી ફરજ છે. તમે મોક્ષનું તત્ત્વ સમજો, અને મોક્ષેગ્રસ્ત થાઓ એ મારી તીવ્ર આશા છે, અને તે જ્યાંસુધી તમારામાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ અને દૃઢતા નહિ આવે, ત્યાંસુધી કદિ બનશે નહિ. આત્મા તો સ્વતંત્ર છે, અને મૂળ રૂપે સર્વ શક્તિમાન છે.

૫. રાજ્યપ્રકરણમાં ધર્મવૃત્તિ.

૧. શ્રીયુત ગોખડેશ્વરે વિચારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે આપણે દેશનું રાજકીય જીવન ધાર્મિક કરવાની જરૂર છે. જ્યાંસુધી તેને ધાર્મિક ટેકા નહિ હોય, ત્યાંસુધી કોઈ પણ માણસે (પછી તે ગમે તેટલો મોટો હોય તોપણ તેણે) કરેલું કોઈ પણ કાર્ય વાસ્તવિક રીતે ફળીભૂત નહિ થાય. હું પોતે દુન્યવી સ્વરાજ્યના યત્નમાં ધર્મને હોમવા ઇચ્છતો નથી, પરંતુ સ્વરાજ્યને હું ધર્મનું આવશ્યક અંગ ગણું છું, તેથી તેને સાફ મથી રહો છું.

૨. [જ્યાંસુધી ધાર્મિક જીવનના ન્યાયસિદ્ધ સૂત્રો રાજકીય જીવનમાં લાગુ પડે ન થાય, ત્યાંસુધી રાજકીય જીવન કેવળ શુષ્ક અને અસ્થિર રહે; અને આને કારણે] હું નથી માની શકતો કે ધર્મનો રાજકીય પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ નથી. ધર્મની છૂટી પડતી રાજકીય પ્રવૃત્તિને રાખતી પેઠે અગ્નિસંસ્કાર કરવો વગર. મને લાગે છે કે ધર્મનું રાજકીય પ્રવૃત્તિથી છૂટો પાડવામાં આવ્યો ન હોય, તો જન્મની ધર્યા વાર થતી જણાય છે એવી અધોગતિ થઈ ન હોય.

૩. યુગે યુગે મોક્ષ માંગ લઈ જનારી પ્રધાન પ્રજાતઓ જન્મમાં આવી છે. જ્યારે જ્યારે ધર્મની રાચિત્તના જન્મમાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે ધર્મજગૃતે કોઈ પ્રધાન પ્રવૃત્તિથી થયેલી હોય છે. આવી પ્રવૃત્તિ દંમેશમાં તે તે સમયના વાતાવરણની સાથે સંબંધ રાખતી હોય છે. આ સમયે આપણી પછી દશા આપણી રાજદારી નિયતિમાં જોઈએ છીએ. અપૂર્ણ વિચારને લઈને આપણે એમ માની લઈએ છીએ કે રાજદારી નિયતિ સુધરે, તો પછીમાંથી ચડતી તરત થાય. આ વાક્ય એક પક્ષે જ ખરું છે. રાજદારી નિયતિ સુધરે નહિ, ત્યાંસુધી ચડતી થાય નહિ.

૪. પણ રાજદ્વારી રિયતિમાં ગમે તે પ્રકારે પરિવર્તન થાય તો એ ચાલી થાય એવું કંઈ નથી. એ પરિવર્તન નિષ્ફળત્વ રૂપે સાધતો મેસાં દોષ, તે પરિણામે કિન્નનિ ન દોષ પણ આવનતિ દેવના બહુ સંભવ રહે. સ્વચ્છ સંધનથી જ રાજદ્વારી રિયતિમાં થયેલું પરિવર્તન આપણને ઉચ્ચ માર્ગે લઈ જાય છે. એકબીજાની માત્ર રાજદ્વારી પ્રતિષ્ઠાના જ ધર્મ સંકેત છે. એ પ્રતિષ્ઠાને જો ધર્મનું સ્વરૂપ અપાય, તો રાજદ્વારી પ્રતિષ્ઠા મે.દ્વારમાર્ગે દર્શાવનારી થઈ પડે. રાજદ્વારી પ્રતિષ્ઠામાં બધાંસુધી ધર્મવૃત્તિ દાખવ ન થાય, હાંસુધી શુદ્ધ રહે.

૫. આ જ માનામાં રાજદ્વારી સંન્યાસી જ સંન્યાસને દીપાવી રાજવાના છે. [ખાત્રા તો ભમરું સજવનામાં જ દરો.] શુદ્ધ ધર્મમાર્ગે જનારો ઓછ પણ ભારતવાસી રાજ્યપ્રકરણી કાર્યોમાં ભ.ગ લીધા વિના જા.એ જ રહી શકે છે. એટલે ખાત્રા રૂપમાં કહેતાં શુદ્ધ ધર્મમાર્ગી લોકસેવાનો અંગીકાર કર્યા વિના રહી જ શકતો નથી, અને રાજ્યતંત્રની જગતનાં આપણે બધા એટલે બધે દરજ્જા ગૂંચવાવલા છાએ કે રાજ્યતંત્રમાં પગલ રિના ભોકમેવા સંભવતી નથી.

૬. ‘મેસાં એ જ ધર્મ’ માનનારા ધણા નિકળે, ત્યારે આપણે મદાન પરિણામે નિષ્ફળતા સહીએ. હિંદુધર્મ સારે નસાએ ધર્મબદ્ધ છે. દેશભ્રમ માં બા કાળે ધર્મની પરિવર્તિ છે એ ખ્યાલ ઉપન થવાથી ધાર્મિક વૃત્તિ માં મધુરતા રજાઈ કામમાં વધુ ન પડ્યાનાં જોડાય છે. જે કાળે સંધુતો આ પ્રકરણે કામનાં લેશે, તે કાળે હિંદુધર્મ ધાર્યા કાપ સહેજથી દરી શકશે.

૭. જે ખેડતો અસવના વખતમાં રાજ્યાધિકારી કોણ છે તે નહિ જાણતા હોવા છતાં પોતાનું સ્વરૂપ દેખ નિર્ભયપૂર્વક ગૂંચરી શકતા હતા, તેઓના એવી જાણણી ગિર્વિત્તરૂપે રહી નથી. તેમનું ધર્માચરણ રાજ્યપ્રકરણી રિયતિને અચળગીને દોષું જોઈએ આ મદનવનો રવીકાર આપણા સંધુઓ, કાવિઓ, મનઓ, મોક્ષવીઓ, પદ્યો કહે તો રજાં રચતે સેવકસમાજ દોષ, અને ધર્મવૃત્તિ હિંદુધર્મમાં આપડ સ્વરૂપ પકડે કે જેથી રાજ્યતંત્ર શુદ્ધ થાય. હિંદુધર્મ જ ધર્મિક સામ્રાજ્ય બોગવનું દનું, તે સામ્રાજ્ય તે પાલુ બોગમે. હિંદુનાં બધાં એક કણમાં વહે અને એક પ્રાચીન દણાએ

પોતાની અમર વાણીમાં વર્ણવેલી રિથિતિ હિતવન્ન થાય. “લોખંડનો ઉપયોગ તલવાર બનાવવામાં નહિ, હથેળી બનાવવામાં થશે; અને સિંહની સાથે ઘેટાં મિત્રભાવે વિચરશે.”

૮. હિંદુસ્થાન જ કર્મભૂમિ છે, બાકીની ભોગભૂમિ છે; એ દેવવાણી છે. એ મારા મનમાં ઠસી રહેલું છે. આ દેશનું કાર્ય બીજા દેશોના કરતાં વિચિત્ર છે એમ મને લાગે છે. હિંદુસ્થાન ધાર્મિક સામ્રાજ્ય ભોગવવા યોગ્ય છે. જેવી તપશ્ચર્યા આ દેશમાં થઈ છે તેવી બીજે ક્યાં થે નથી થઈ. હિંદુસ્થાનને શસ્ત્રોની ઓછી જરૂર છે. તે દિવ્યાસ્ત્રથી લડતું આવ્યું છે; હથેળી લડી શકે છે. બીજી પ્રજાઓએ શરીરબળ પૂજ્યું છે. યુરોપમાં ચાલેલું દારુણ યુદ્ધ તેનો સચોટ દાખલો છે.

૯. યુરોપમાં ચાલી રહેલાં અમન-ચમન ઉપરથી દેખાય છે કે અર્વાચીન સંસ્કૃતિમાં રાજસી અને તામસી સત્તા પ્રબળ છે, જ્યારે પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિમાં સાત્ત્વિક સત્તા પ્રબળ છે. અર્વાચીન સંસ્કૃતિ મુખ્યતઃ ભોગપ્રધાન છે. આપણી મુખ્યતઃ ધર્મપ્રધાન છે. અર્વાચીન સંસ્કૃતિમાં જડપ્રકૃતિના નિયમોનું સંશોધન કરાય છે, અને મનુષ્યની બુદ્ધિશક્તિનો ઉપયોગ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાનાં સાધનો અને વિનાશ કરવાનાં ઉપકરણો શોધવામાં અને રચવામાં કરાય છે; જ્યારે આપણી સંસ્કૃતિની પ્રવૃત્તિ મુખ્યતઃ આધ્યાત્મિક નિયમો શોધવાની છે.

૧૦. હિંદુસ્થાન આત્મબળ વડે સર્વ જીતી શકે છે. આત્માની શક્તિની પાસે શરીરશક્તિ તૃણવત્ છે એવા અનેક દાખલા મળી આવે છે; એવું કવિઓએ ગાયું છે; અનુભવીઓએ વર્ણવ્યું છે. હજુપુછ ત્રિશ વર્ષના બુવાન પોતાના એંશી વર્ષના બાપની પાસે બકરી જેવો થઈ વર્તે છે. આ પ્રેમબળની નિશાની છે. પ્રેમ એ જ આત્મા છે. એ આત્માનો ગુણ છે. એ જ પ્રેમનો ઉપયોગ શ્રદ્ધાપૂર્વક આખા જગત ઉપર આપણે કરી શકીએ છીએ.

૧૧. આપણાં શાસ્ત્ર સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે યથાર્થજીવન માટે સત્યનું યોગ્ય પાત્રન, બ્રહ્મચર્ય, અદિંસા, પરધનના હરણમાં સંયમ, અને દૈનિક જરૂરિયાતો માટે જોઈતી વસ્તુઓ ઉપરાંત બીજી વસ્તુઓનો

અપરિમદ અપરિદાય છે, આ વિના, દિગંતરવતું જ્ઞાન અંભરી શકતું નથી. આપણી સંસ્કૃતિ નિઃસંક રીતે કહે છે કે અત્તિસાધર્મ, જેનું ક્રિયાત્મક રૂપ મુદ્ધ પ્રેમ અને દયા છે, તેનો યોગ્ય અને પૂર્ણ વિકાસ જેનામાં થયો છે, તેને આપું જગત્ નમે છે. ઉપર જણાવેલા વિચારની સત્તા સિદ્ધ કરનારાં દહાંતો એટલાં બધાં મળી શકે છે કે જેથી મન તદ્દન નિઃસંદેહ બને છે.

૧૨. શુદ્ધનું મૂત્ર 'અગ્રોષેન જિને ક્ષોર્ષ' સનાતન સિદ્ધાંત રજુ કરે છે, અને ભગવદ્ગીતાનું મૂત્ર 'યે યયા માં પ્રવર્તે તૌસ્તર્થય મમામ્યહમ્' તિરસ્કારને પ્રેમથી અને અસલને સલથી જીનવાના સિદ્ધાંતનો પ્રયોગ બનાવે છે. બીજા સાથે આપણે જેવું વર્તન રાખીએ છીએ તેવું જ વર્તન પ્રભુ આપણી સાથે રાખે છે એ ખરું હોય, તો ગીનાવાક્યનો એ અર્થ થાય કે સખ્ત શિક્ષામાંથી છૂટવું હોય તો આપણે કોષનો બદલો કોષથી નહિ, પણ મૃદુતાથી જ વાગવો જોઈએ. આપણે 'બુરાઈનો બદલો ભલાઈમાં વાગવો જોઈએ' એ ફિરસ્તાઓ માટે નથી કહેવાયું, પરંતુ માણસો માટે જ કહેવાયું છે. આ નિયમ વૈરાગીઓ માટે નહિ, પરંતુ ખસુસ કરીને સંસારીઓ માટે જ છે.

૧૩. સંસાર સાધુઓ માટે નથી એમ કહેવામાં માનસિક મંદતા જણાઈ આવે છે. પુરુષાર્થ કરવો એ સર્વ ધર્મનો ઉપદેશ છે, અને પુરુષાર્થ એ સાધુ-ખરેખરા મૃદરથ-થવાના વિષમ પ્રયાસ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. વિશ્વાસનો અભાવ એ અશક્તિનું ચિહ્ન છે. અસંત સૌખ્યવાળો પુરુષ તો સીધા અને સાંકડા રસ્તે આશનાં દોરા બાર પણ ખસવાનો નથી.

૧૪ 'રાજ્યપ્રકરણમાં બધું યે ચાલે' અથવા 'શઠં પ્રતિ શાત્વમ્' એ વાક્યમાં મારી નજરે તો ખોટી નીતિ સમાયેલી છે. ગમેતેમ હો, પણ 'શઠં પ્રતિ શાત્વમ્' માં સમાયેલા બ્યવહારસૂત્રની સાથે ટું મારો એક જમાનાનો અનુભવ ખરો કે નહીં ખરી નીતિ તો 'શઠં પ્રત્યપિ મત્યમ્' એ જ છે.

૬. વ્રતની આવશ્યકતા.

સિયારાત્ર પ્રેમ પિયૂષ પૂરણ હોત જન્મ ન ભરત કો ।

મુનિમન અગમ યમ નિયમ શમ દમ વિવ્રય વ્રત આચરત કો ॥

૧. તુલસીદાસ કૃત રામાયણને આ જાંદ મને એક વખત યાદ આવ્યો અને મેં તેનું ખૂબ મનન કર્યું. એ વનો પાળવામાં જ હિંદુસ્થાનનો અને આપણો મેલ રહ્યો છે, એમ હું સાક્ષાત્ જોઈ શકું છું.

૨. રામાયણ-મહાભારતમાં ઇતિહાસ આજો છે અને કલ્પના વધારે છે એ નિઃશંક વાત છે. તે અન્તે ધર્મપુસ્તક છે, અને કરોડો લોકો તેને ઇતિહાસ કરતાં વધારે માને છે, અને તે યોગ્ય જ છે. ભરત જેવા જ રામના ભાઈ ભરત ન થયા હોય, પણ તેવા ભરત હિન્દમાં પાક્યા હોવાથી તુલસીદાસ તેને કહી શક્યા. જેને વિષે રામાયણમાં ચિતરેલા શુભો છે, તેની વંદના ભરતવર્ષ કરે છે.

૩. શ્રી રામચંદ્રની જેમ રાક્ષસોનો સંહાર કરનાર અનેક પરાક્રમીઓ થઈ ગયા છે, પરંતુ તેઓમાં તાડાઈની કીર્તિ માહાત્મ્ય યેઠ ઘેર ગવાતાં નથી. રામચંદ્રમાં કંઈક ખીજું તેજ હતું કે જે તેજ લક્ષ્મણમાં અને ભરતમાં તેઓ ઉતારી શકવાથી લક્ષ્મણ અને ભરત જેવા મહાત્મ તપસીઓ નિવડ્યા. અને તપનું માહાત્મ્ય ગાતાં તુલસીદાસે શ્લોકો કે જે મહામુનિઓને પણ અગત્ય એવું તપ કરનાર ભરતજી ન જન્મ્યા હોત, તેા પોતા જેવા મૂઢને રામ સન્મુખ દોણુ કરત ? એટલે રામના વધના એટલે કે તેમના શિક્ષણના દ્વાર્યાગ જણે લક્ષ્મણ અને ભરતજી જ ન હોય એમ થયું. વળી માત્ર તપમાં જ સર્વસ્વ નથી સમાવું, કેમકે એક વર્ષ આકારનિગ્રો સાગ જેમ લક્ષ્મણે કર્યો હતો, તેમ ઇન્દ્રજીતે પણ કર્યો હતો. પણ રામચંદ્રજી પાસેથી તપનું જે હાઈ લક્ષ્મણને પ્રાપ્ત થયું હતું, તે ઇન્દ્રજીતને પ્રાપ્ત નહોતું થયું એટલું જ નહિ, પણ તપના પ્રમાણો

અપરિમદ્વ્રતથી એવા જ પ્રકારનો વધારાનો સંગ્રહ બંધ પડે છે. આખા જગતનો બૂખમરો અને જીવજેલુ મરીજીનો નાશ એ આ વ્રતોના સાર્વત્રિક આચરણનું પરિણામ છે.]

૧૩. આ બધાં વ્રતોનું મૂલ સત્ય છે. મનને છેતરી ને મોરી દોષ તેને અચોરી મનાય, મનને છેતરી પરિમદને અપરિમદ મનાય, એટલે કમલે કમલે સત્યને ધણા મૂલ્ય વિચારથી પ્રવર્તારી ગ્રાહ્ય. જ્યારે અમુક પરતુને સંઘર્ષથી કે નહિ એ વિષે શંકા દોષ, ત્યારે ન સંઘર્ષથી એ સીધો નિયમ છે. ત્યાગમાં સત્યનો ભંગ નથી. જ્યાં બોલવા વિષે શંકા દોષ, ત્યાં મીન રહેવું એ સત્યવ્રતીનું કર્તવ્ય છે.

૧૪. તમે બધા અનંત વિચારથી લેવાય તેવાં જ મન ક્ષેપે એમ ખચ્છું છું લેવાની જરૂર દર્મ્યમાં જોઈ છે. પણ તે તમને સુખે, ત્યારે જ લેવાં અને જોડલાં લેવાં હોય તેટલાં લેવાં

૧૫. [બચપણમાં અને જુવાનીમાં પડેલી સારી નરસી દેવા ધણે બાળે મોટપણે પણ રહે છે, માટે અમુક દેવા બધાવાની સરખાન થાય તે પડેલાં થમ નિયમ પ્રતિ બાળકાનુ વલણ બંધન ધણું જરૂરનું છે.]

૧૬. તમે જ જ વ્રતો વાંધા દોષ તેમાં દૃઢ રહેવું. તેને જોડની માફક વળગવું, એટલે બધી જીતોની આજે જ કુચી છે એવા આપણા ધર્મ છે. આ માટે ધર્મની સત્યતા તેમ જ વિશ્વમાનો પાડ નથી. જોડથી સાદાપથી આપણું રંગના દોષ એ તેમા વિમેષતા કરવું. આ સંવાય અને આ પછુ લેવાય એમ વિચારવાનું વરત, આ ઉપાધિ એની ચમ અને દને પેલી એવાથી મીનુ એમ કરીને જ સ મેગવું.

તેનું પાલન કરવા હિંમત રાખવી જોઈએ; અને એમ કરવાથી તમારી માન્યતામાં ફેરફાર થઈ જાય છે, તેની પણ ખાતરી થશે.

૮. [સત્યાપાલનની આવશ્યકતા વિશે જોડવાનું કે લખવાનું એ કેવળ આલુચ્છટું છે, કેમકે ગમે તેટલું લખીએ, જોડીએ, તોપણ પૂર્ણ વસ્તુ તો આપણાથી અપૂર્ણ જ આવેજાવાની. જેમ સૂર્યની ઉપયોગિતા કે આવશ્યકતા જાણે પૂરેપૂરી કરી ન શકે, તેમ સત્યનું પણ સમજવું.]

૯. [નિર્ભયવ્રત એ માત્ર સત્યવ્રતનું જ પરિણામ છે. જે સાચો છે તે નિર્ભય છે. આપણે સાચા થવા એટલે નિર્ભય થવા; ત્રણ લોકને પણ જવાબ આપવાની શક્તિવાળા થવા. જેનામાં નિર્ભયતા નથી તે કાંઈ કરી શકે નહિ. વળી કાંઈ પણ ન કરવાની ઈચ્છા અહિં તૂટ થઈ શકે તેમ નથી; માટે કર્મોમાં કુશળતા તથા હઠાપણ પ્રાપ્ત કરવા નિર્ભયતા આવશ્યક છે. નિર્ભય થવા સત્યનું મેવન અનિવાર્ય છે.]

૧૦. [વીર્યની રક્ષા કરવી એ તો માત્ર સ્થૂલ બ્રહ્મચર્ય થયું, પરંતુ જે વ્રત આપણે પાળવાનું છે તે મૂલ્ય અને સ્થૂલ બ્રહ્મચર્યનું છે. જ્યારે આવું બ્રહ્મચર્ય પાળતા હોઈએ, ત્યારે મન, વચન અને કર્મથી વિશાળ અર્થમાં તેનું પાલન થવું જોઈએ.]

૧૧. [આ ઉપરાંત સ્વાદેન્દ્રિયનિગ્રહવ્રતનું પાલન કરવાથી આપણે ઘણી વ્યાધિ-ઉપાધિમાંથી બચી જઈએ છીએ એટલું જ નહિ, પણ ખીજાં વ્રતોના પાલનમાં આ વ્રત અત્યંત ઉપયોગી નિવડે છે.]

૧૨. [આ સિવાય અસ્તેય અને અપરિગ્રહ વ્રત પણ કલાં છે. આ બે વ્રતો એક ખીજા સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. જેણે એક પાળ્યું તે સહેજે ખીજું પાળી શકે છે. અસ્તેય એટલે ખીજાની વસ્તુ તેને પૂછ્યા વગર ઉપયોગ માટે કે સંગ્રહ માટે ન લેવી એટલું જ નહિ, પરંતુ જો આપણા કાર્યથી ખીજા લોકોને અડચણ થાય, દુઃખ થાય તો તે વસ્તુનો તેના માલિકને પૂછીને કે તેની મરજીથી પણ ઉપયોગ ન કરવો; જો કરીએ તો ચોર કરીએ. વળી તરતને માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે સંગ્રહ ન કરવામાં અવશ્ય પ્રાતુલાવ, દયાલાવ અને સમાનત્વ ખીલવવાં પડે છે. અસ્તેયવ્રતથી વસ્તુઓનો તરતને માટે જરૂર કરતાં વધારાનો ઉપયોગ બંધ થાય છે.

૭. અહિંસાપ્રત.

૧. અહિંસાનો શબ્દાર્થ 'મારવું નહિ' એવો થાય છે, પરંતુ મને તેમાં બીજો અર્થ સમાયતો જણાય છે. અહિંસાનો અર્થ 'મારવું નહિ' એટલો જ કરતાં જે પ્રદેશમાં હું જઈ તેના કરતાં ઘણા ઉંચા પ્રદેશમાં, અતિ ઉંચા પ્રદેશમાં, તેમાં રહેતો અગાધ અર્થ મને લાઇ જાય છે. અહિંસાનો ખરો અર્થ એ છે કે આપણે કાઇને હાનિ પહોંચાડવી નહિ.

૨. જે પોતાને આપણો શત્રુ માનતો હોય, તેને વિષે પણ આપણે અનુદાર વિચાર ન ધરાવીએ. આ વિચારના મર્યાદિત સ્વરૂપ ઉપર જરા ધ્યાન આપજો. હું એમ નથી કહેતો કે 'જેને આપણે આપણા શત્રુ માનતા હોઈએ', પણ હું એમ કહું છું કે 'જે પોતાને આપણો શત્રુ માનતો હોય'; કારણ કે અહિંસાધર્મ પાળે છે તેને શત્રુ હોઇ શકે જ નહિ. તે કાઇને શત્રુ જ માનતો નથી. એવા પણ લોકો હોય છે, જેઓ પોતાને તેના શત્રુ સમજતા હોય છે, અને આ માટે તે લાચાર છે, પરંતુ આવા માણસો માટે પણ દુષ્ટ વિચાર ધરાવી ન શકાય.

૩. [અહિંસાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વેર વાગવાની વૃત્તિને ક્યાં યે સ્થાન નથી, કેમકે] વેરલાવથી કરેલી સગ્ન થયેલી સગ્નના પ્રમાણમાં કીક કીક હોય, તોપણ તેવી સગ્ન-કરનાર ઉપર જ પાછી વળે છે. હાથનાં ક્યાં હિંચે વાગે છે. એક અન્યાયનું ઔષધ કદિ એ અન્યાય હોઇ શકે નહિ. અન્યાયથી અન્યાય દૂર થાય નહિ. કદાચ હિન્દુસ્થાનમાં દોઢ લાખ ગોરા વસતા હોય અને તેમને વિષે આફ્રિકાના જેવા જ કાયદા આપણે કરી શકીએ અને કરીએ, તેથી દોઢ લાખ હિંદીઓના નાશ થતો કેવી રીતે અટકી શકે? 'જેસે કો તેસા'ના ન્યાયમાં હંમેશાં ગભિરત માન્યતા એવી રહેલી છે કે સામેનો માણસ આપણામાં પણ તેના જેવું કરવાની શક્તિ અને ધ્વનિ હોય છે, ત્યારે આપણને અન્યાય કરતાં ડરે છે અને તેથી

અદિ છે, કેટલીક વાર બાપું પરિણામ આવે છે એ ખરું છે. સરવાળે
 ન્યાય નથી થતો એ તો પ્રસિદ્ધ છે; કેમકે 'દાંતની સામે દાંત અને
 આંખની સામે આંખ' એ પુરાતન ધારથી માલતો આવેલા પ્રયોગ
 અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષોએ અનુભવ્યો છે, છતાં દરુદ લખી અન્યાય થતો
 અટકતો નથી એટલું જ નહિ, પણ પવિત્રના દુરદેશી લેખો પણ કહી
 શકા છે કે પુરોષની બાંહે માથે ઝળા, પુરોષમાં મળવા બારે માસરમાન
 ખર્ચા, લોકોમાં ધરબાપ, દિલ્લ અને અન્યાય એવા થવા નથી.

૪. આપણે પ્રવાર મામે પ્રદાન કરીએ, તે આપણું વર્તન અદિસા-
 પમથી પ્રતિજ્ઞા દે, પરંતુ હું નેથી પણ અમલ જાઉં છું; આપણા
 મિત્રની પ્રાણિ અથવા કુટુંબના મનુની પ્રાણિ ઉપર જેવું કરીએ, તેપણ
 આપણે અદિસાનાં પાલનમાં પાછા પડીએ છીએ. હું એમ નથી
 કરતો કે આપણે જેવું ન બરાબું એટલે આપણે નમતું મેલવું. પણ
 આપણા કે છીત્તાના કાલથી, અથવા તે દેવી રત્નિથી સમુને દાનિ
 પટ્ટોચાકવાની અથવા તેના કાંઈ કદાકરની પગલ કરી એટલે જેવું
 બરાબું. બાંધે વિચારે પણ આપણે મનમાં રખાએ, તે આપણે
 અદિસાપમથી દૂર રહીએ શાંતિ સ્વચ્છથી આ અર્થે સખાસઃ
 સ્ત્રીકારણે પડે છે એથી એમ નથી સમજાવવું કે તેઓ અદિસાપમ
 સંપૂર્ણતાથી પાકે છે એવું કહી શકાય એ તે એક આદર્શ છે, જે
 આપણે પ્રાપ્ત કરવાનો છે અને અપણુમાં એ સ્થિતિ દેવ, તે તે
 આદર્શ આજેના આ પ્રાપ્ત કરવા જેવું છે પરંતુ તેને કર શક્તિઓ
 સિદ્ધાંત નથી કે અપણુમાં આ કાંઈ દેવ છે એ સ્થિતિવ કાંઈ
 પ્રાપ્તિ ઉદ્દેશ્ય નથી પણ તે એક ને એક કાંઈક કરવા જેવું છે તે
 અપણુમાં પાછા પડે.

૫. પણ અપણુમાં એક કાંઈક કરવા જેવું છે તે એક આદર્શ છે, જે
 મનમાં પડે છે અને અપણુમાં એક કાંઈક કરવા જેવું છે તે એક આદર્શ છે, જે
 પાછા પડે છે અને અપણુમાં એક કાંઈક કરવા જેવું છે તે એક આદર્શ છે, જે
 અપણુમાં પાછા પડે છે અને અપણુમાં એક કાંઈક કરવા જેવું છે તે એક આદર્શ છે, જે
 પાછા પડે છે અને અપણુમાં એક કાંઈક કરવા જેવું છે તે એક આદર્શ છે, જે

કરવી પડશે. ધાર્મિક જીવન એટલે શું? એ આપણે સમજવા ઇચ્છતા હોઈશું તો તમારે અને મારે તે નેમ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવી જોઈશે.

૬. અહિંસાવ્રતના નિયમ પ્રમાણે યોજનાપૂર્વક રચાયેલી ખૂનામરડી, તેમજ ખુદ્દી રીતે કરવામાં આવતાં ખૂનો સંલવતાં નથી, અને દેશ માટે તેમ આપણી છાયા હેઠળના આપણા પ્રિયજનોના માનના રક્ષણાર્થે પણ કોઈ પણ પ્રકારનો જૂલમ કરી શકતો નથી. તે તો માનનું તુચ્છ પ્રકારનું રક્ષણ કહી શકાય.

૭. અહિંસાધર્મ આપણને એમ શીખવાડે છે કે આપણી છાયા હેઠળના જનોના માનનું રક્ષણ અધર્મ કરવા તૈયાર થયેલા માણસોને આપણે પોતાનો ભોગ આપીને કરવાનું છે. સામે પ્રહાર કરવામાં જેટલું શારીરિક અને માનસિક શૌર્ય જોઈએ છે, તેના કરતાં વધારે શૌર્ય ભોજન આપવામાં જોઈએ છે. આપણામાં કેટલેક અંશે શરીરબળ (શૌર્ય નહિ) હોય છે અને આપણે તે બળનો ઉપયોગ પણ કરીએ છીએ, પણ જ્યારે તે ખલાસ થઈ જાય છે ત્યારે શું થાય છે? સામે માણસ ક્રોધ અને રોષમાં આવી જાય છે, અને તેના બળ સાથે આપણા બળનું તોડન કરવા જતા આપણે તેને વધારે ઉશ્કેરીએ છીએ, અને જ્યારે તે આપણને મરણનોલ કરી દે છે, ત્યારે તેનું આઘાત બળ આપણા આશ્રિત જન ઉપર તે વાપરે છે. જો આપણે તેની સામે ધા ન કરીએ, પણ આપણા આશ્રિત જન અને શત્રુ વચ્ચે આપણે મક્કમ રીતે ઉભા રહીએ, અને તેના પ્રહારો સામે ધા કર્યા વિના સહન કર્યા જ કરીએ તો શું થશે? હું તમને ખાતરી આપું છું કે તેનું સર્વ બળ આપણા ઉપર વપરાઈ જશે, અને આપણા આશ્રિતને કોઈ પણ જાતની હાનિ નહિ થાય. જે દેશાભિમાન યુગપમા ચાંચુ હતુ એવા યુદ્ધને માન્ય કરે છે, તે દેશાભિમાનની કલ્પના આવા પ્રકારનાં જીવનમાં હોઈ શકતી નથી.

૮. [આ બધું કહેવાનો અર્થ એ છે કે જે અહિંસાવાદી જોડો] દેહલાગ કરીને પોતાના કબજાની વસ્તુનું રક્ષણ કરે છે, તેમની હું હંમેશાં સાથે છું, પણ સત્યની ખાતર પણ જે મારવા તૈયાર થાય છે, તેની સાથે હું કદિ સામેલ નથી થઈ શકતો. તે સત્યને ખાતર લે છે કે અસત્યને ખાતર એટલો નિર્ણય કરવા પૂરતી જ મદદ તે મારી પાસેથી મેળવી શકે.

૬. જે માણસ આ વ્રતના સામર્થ્યમાં માને છે, તેને અંતિમ ભૂમિકા ઉપર, એટલે કે જ્યારે નેમને તે પ્રાપ્ત કરી લેવાનો થાય છે, ત્યારે આખી દુનિયા તેના ચરણે આવી પડતી જણાય છે. એમ નથી કે તે આખી દુનિયાને પોતાના પગે પાડવા ઇચ્છે છે, પણ તેમ થાય જ છે. જે આપણે આપણા પ્રેમ આપણા કહેવાના શત્રુ ઉપર એવી રીતે દોળાશું કે તેના સંસ્કાર તેના ઉપર રચાયી રહે, તો તે પણ આપણને ચઢાવા ભાગશે.

८. अहिंसानां स्वरूप.

૧. જેઓ કહે છે કે અધિસાવાદને અત્યંત ઉચું પદ આપવાથી દિવની અધીશનિ થઈ છે, તેમના પ્રતિ ગોચ્ય સદ્ભાવ રાખી છું કહું છું કે અધિસાના અતિશય સેવનનો સમય, અને પુરુષને છાત્રે તેવા શુભોપાસિનિ રૂપાંશુ સમય એક જ હતો એમ માનવાને અનિવાસિય આપણે હંમેશાં એમ જણાવું નથી. છેલ્લાં પંદરસો વર્ષ દરમિયાન આપણે માત્ર તરીકે શારીરિક જળનો પૂરનો પૂરનો આપ્યો છે, પરંતુ અંદર અંદરના કલકે આપણને વીંખી આપ્યાં છે, અને આપણા ઉપર રવશેશપ્રેમની સત્તાને બદલે સ્વાધર્મની સત્તા વ્યાપી ગઈ છે. એટલે ધર્મની ભાવનાને બદલે આપણે અધર્મની ભાવનાથી દોરાવા છીએ.

[illegible]

Journal of Management Education 30(6)p. 789-804
© The Author(s) 2006. Reprints and permissions:
<http://www.sagepub.com/journalsPermissions.nav>

પાણી ભરે છે. તે પોતાની આસપાસનાં વાતાવરણ ઉપર એટલી બધી અસર કરે છે કે સ.પ અને બીજાં જેવી જંતુઓ પણ તેને દેશન કરનાં નથી. એમ કહેવાય છે કે આસાઈના મેંટ ક્રાંસિસનો આવે બનુજન હતો.

૪. નકારાત્મક રૂપમાં અહિંસાનો અર્થ કોઈ પણ જીવન પ્રણીને શરીરે રાખી દળ ન કરવી એ છે. એટલે અન્યાય કરનારના શરીરને તુકસાન ન પડે એટલી સકાય, અથવા તેના પ્રતિ દેવભાવ ન રાખી શકાય, અને તેમ કરીને તેને માનસિક વ્યથા પણ ન આપી શકાય. મારાં સ્વાભાવિક ક્રોધો (જે દેવભાવથી જન્મેલાં હોતાં નથી તેના) થી અન્યાય કરનારને થતી પીડાનો સમાવેશ આ કથનમાં થતો નથી. એટલે તેની પાસેથી બાળકને, જેને તે મારવા તૈયાર થયો છે-એમ આપણે કદપના કરીએ-તેને ખમેટી લેનાં અહિંસા મને અટકાવતી નથી. પારત્યિક રીતે જ્ઞેનાં મારે અહિંસાનું યોગ્ય પાલન કરવું હોય, તે મારે અન્યાય કરનારની પાસેથી તેનો ભોગ ચર્ષ પડનાર બાળકને (જે દુઃ તેવા બાળકનો કોઈ પણ રીતે પાલક હોઈ તો) ખેંચી લેવો જોઈએ.

૫. દક્ષિણ આફ્રિકાના સલામડીઓ યુનિયન સરકાર જે દુઃખ તેઓને દેવા મથતી હતી, તેની સામે થયા એ બહુ યોગ્ય હતું. તેઓ સરકાર માટે કોઈ પણ પ્રકારનો દેવભાવ ધરાવતા ન હતા. જે જે વખતે સરકારને તેઓની મદદની જરૂર પડતી, તે તે વખતે મદદ કરી તેઓએ આ સાબિત કરી આપ્યું હતું. તેઓનો વિરોધ સરકારના ફકમોનો અનાદર કરવામાં હતો. તે એટલી હદ સુધી કે તેમ કરતાં સરકારને હાથે મરણ નિપજે, તોપણ તે સહન કરી લેવું. અહિંસાના સેવકને પોતાને જ સમજીને દુઃખ સહન કરવાનું હોય છે, પરંતુ તે કહેવાતા અન્યાય કરનારને બાળી/તુચ્છ ન કરી શકતો નથી.

૬. ભાવા મઃ રૂપમાં અહિંસાનો અર્થ વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ અને અનદદ આપવા થાય છે. દુઃ અહિંસાનો સેવક હોઈ, તો મારે મારા શત્રુ ઉપર પ્રેમ રાખવો જોઈએ. દુઃ જે નિયમ મારા અન્યાય કરનાર પિતાને કે પુત્રને લગાડુ તે જ નિયમ મારે અન્ય અન્યાય કરનારને (પછી તે મારો શત્રુ હોય કે અજાણ્યો માણસ હોય તેને) લગાડુ પાડવો જોઈએ.

૭. આ ક્રિયાત્મક અહિંસામાં સત્ય અને નિર્ભયતાનો અવશ્ય સમાવેશ થઈ જાય છે. માણસ ગ્રેમપાત્ર વ્યક્તિને છેતરી શકતો નથી. તે તેનાથી ખીતો નથી. તેમ તેને બીવડાવતો નથી. અભયદાન સર્વ દાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. જે માણસ ખરેખર તે આપે છે, તેની પાસે સર્વ વિરોધ શમી જાય છે. જે પોતે ભયગ્રસ્ત છે તે અભયદાન આપી શકતો નથી, માટે તેણે પોતે જ નિર્ભય થવું જોઈએ. અહિંસાનું સેવન અને ભીરુતા એક સાથે હોઈ શકતાં નથી. અહિંસાના પાલનને અસંત શૈયની અપેક્ષા છે.

૮. સૈનિકના ગુણો કરતાં પણ અહિંસા અનંત રીતે ચડિયાતી છે. જનરલ ગોર્ડનનું એક જાણીતું પૂનર્ગું છે, તેમાં તેના હાથમાં માત્ર લાકડી જ આપવામાં આવી છે. પરંતુ જે સૈનિકને રક્ષણ માટે એક લાકડીની પણ જરૂર પડે છે, તે તેટલું અંશે સૈનિક ઓછો છે. સાચો સૈનિક તો તે છે કે જે મરવું દમ તે જાણે છે, અને જે જોળીઓના વરસાદમાં પણ જરાય ચરતો નથી.

૯. આવો એક અંગ્રીય હતો. દુવાસાએ તેને બહુ પજવ્યો, છતાં તેણે આંગળી સૂરખી પણ ઉગામી નહિ; પણ પોતે મક્કમ જ રહ્યો. ફ્રેંચ તોપચીઓ, મરુતો તોફાનો ઘાણુ કંદાડતા હતા. પરંતુ તેઓ 'મા અદ્વાલ'નો ઘોષ કરતા તોપના મોં સામે ધમ્મા હતા તેઓનું શૈય' ઘણે અંશે અંબરીયતા જેવું જ હતું, પરંતુ હતાશ થવાથી જન્મ્યું હતું; જ્યારે અંબરીયનું શૈય પ્રેમનું કામ હતું. છતાં મરુતોફાનો શૈય, તેઓની મરણ માટેની તૃપ્તતાએ તોપચીઓ પગજાય એવા તોપચીઓ હથથેલા બન્યા; તેઓએ પોતાના ટોપાઓ કંદાડી, તેમ કંદાડવા બંધ કરી, અને પોતાના અભયનું પોતાના વચનનું નિત જાળી રાખ્યું. અને તેથી જ રીતે દક્ષિણ આફ્રિકાના સ્વતંત્રતાના લડાઈની નિવેશન પુરુષ સાર્ગાંધી નૃપમ માટે સ્વચ્છતાનું ને પ્રેમનું મંત્રનું તૈયાર થયું. હતા આવી અહિંસા ક્રિયાત્મક સ્વચ્છતા છે. તે કદિ પાનું સ્વચ્છતાનું પ્રેમનું કંતી નથી.

જનરલ ગોર્ડન, ૧૮૬૩-૧૮૮૧. અદ્વાલનો એક જણાવેલ નવાબન અને પર્સિયન મરુતોફાનો એક.

આ વિજ્ઞાનના સ્વરૂપ અનુસાર, અદ્વાલના મરુતોફાનોના કારણે મરુ કંદાડવાનું એક સ્વચ્છતાનું પ્રેમનું મંત્રનું તૈયાર થયું. અને હા. સ. ૧૯૩૭ થી ૧૯૬૦ નું.

૧૦. યસ્મથી જ બની શકે તેટલું રક્ષણ કરવા નેવાર ઘણેલા પ્રયત્નના દરતાં અહિંસાના મેવક પાસેથી એક નિરુપદાર બાળાને વધારે સારું અને વધારે વાસ્તવિક રક્ષણ મળશે. રક્ષણ કરનાર અહિંસાનો સેવક હશે, તો જૂલમજાર તેના મૃત સરીર ઉપર ઘસેને જ તેની પાસે જઈ શકશે. પરંતુ રક્ષણ કરનાર યત્નબદ્ધ પુરુષ હશે, તો જૂલમજારને તેનો માત્ર પરાભવ જ કરવો રહેશે; કારણકે એમ માની લેવાયું છે કે તેણે પુરુષ પોતાનું જડબળ આપે ત્યાંસુધી લડે, તો તેણે સ્વધર્મ પાળ્યો કહેવાય. અહિંસાનો સેવક તો જૂલમજારનાં સરીરની જ સામે પોતાના આત્માને જ ઉભો કરે છે, એટલે જૂલમજારનો આત્મા જાગે એવી વકી રહે છે, અને—તે બાળાના અંગના સાથેના વિચાર બાબતે સખીએ તો—તેનાં શીલનું રક્ષણ થવાનો જેટલો સંભવ આવા સંજોગોમાં રહે છે, તેટલો બીજા કોઈ પણ કંઈપણ શક્ય એવા સંજોગોમાં રહેતો નથી.

૧૧. આપણે આજે નામદં છીએ, તેનું કારણ આપણને પ્રકાર કરતાં આવડતું નથી એ નથી, પરંતુ આપણે મરતા હરીએ છીએ એ છે. જે મરણની બીનિથી ખરે કે ખોટો ભય આવતા નાસી જાય છે, છતાં જે હરણી એમ ધમ્મ છે કે બીજે કોઈ પુરુષ જ કાપનાર પુરુષનો નાશ કરી ભયને દૂર કરે, તે જૈનધર્મના પ્રચારક મહાવીરનો કે ભુદનો કે વેદનો અનુયાયી હોઈ ન શકે. જે માણસ વ્યાપારમાં બીજાને છેતરીને તેનું દીપે દીપે લોહી ચૂસી તેના પ્રાણ હરે છે; અથવા જે યોદ્ધા ગાયોનું હથિયારથી રક્ષણ કરે છે, પરંતુ ખાટકીના છવ સે છે, અથવા જે સ્વદેશનું માની લીધેલું ભદ્રું કરવા વારતે કેટલાક અમલદારોનું ખૂન કરતા અચકાતો નથી, તે અહિંસાનો અનુયાયી હોઈ શકે નહિ. આ બધા કાર્યો દ્વેષથી, બીરુનાથી કે હરથી પ્રેરાયલાં હોય છે. ગાય કે દેશ માટેનો પ્રેમ તો નામનો જ હોય છે, પરંતુ આવી પ્રવૃત્તિ ડંખીલા સ્વભાવને અથવા પોતાના મનને તૃપ્ત કરવા માટે જ યોગ્યવધી હોય છે.

૧૨. અહિંસા મારા નમ્ર મત પ્રમાણે રીન સર સમજવામાં આવે, તો તે ઐદિક તેમ જ પારલાકિક સર્વ દુઃખોને મટાડવા માટે ચિંતામણિ રૂપ

એનેડલું રાત્ર્ય તેમના કલ્પનામાં હૃદય. સત્તરમા સેક્યુલર તેઓને રચનમાંથી લાંબી કદાવવામાં આવ્યા, ત્યારે ત્યાંથી તેઓ ઉત્તર આફ્રિકામાં જઈ વસ્યા.

છે. તેનું અતિશય સેવન કરવું શક્ય નથી. અત્યારે તો આપણે તેનું જરા પણ સેવન કરતા નથી. અહિંસા બીજા ગુણોના સેવનની આડે નથી આવતી, પરંતુ અહિંસાનું પ્રાથમિક રૂપે પણ સેવન થઈ શકે, તે પૂર્વે બીજા ગુણોનું સેવન આવશ્યક છે. મહાવીર અને શુદ્ધ સૈનિકો હતા; તેમ જ ટોલ્સ્ટોય પણ હતા. તેઓને જ પોતાની પ્રવૃત્તિનું ગંભીર સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે ખ્યાલમાં આવ્યું હતું. તેઓ જ ગોઝ, મુખી, ઉદાત અને દૈવી જીવનનું સહસ્ય મેળવી શક્યા હતા. આપણે આ ઉપદેશકોના સહભાગી બનીશું, તો આપણો દેશ ફરીથી પાછો દેવોનું નિવાસસ્થાન બનશે.

૯. અહિંસા અને રાજકીય પ્રવૃત્તિ.

૧. જે માણસ અહિંસાતત્ત્વ પાળવાનો દાવો કરે, તેનાથી પોતાનું અદિત કરનાર ઉપર પણ શરમે ન થવાય. તે તેનું બૂરુંન છ્ડે. બહુ ધ્રુષ્ટે; તેને માગ ન દે કે તેના ઉપર હાથ ન ઉપાડે. સામેનો માણસ જે કંઈ ઇગ્ત કરે તે પોતે સહન કરે. આમ અહિંસાતત્ત્વ પાળનાર તદ્દન નિર્દોષ રહે. કોઈ પણ સજીવ વસ્તુ પ્રત્યે વેર ન હોય તેનું નામ શુદ્ધ અહિંસા. આથી જીવ જંતુ પણ શુદ્ધાં પ્રાણીમાત્રને અભયદાન મળે છે. આપણી દિશકદૃષ્ટિ તૃપ્ત કરવા પ્રાણીઓને પેદા કરવામાં નથી આવ્યાં. જે આપણે ઇશ્વરની લીલા કળી શકતા હોઈએ, તો તો આ સૃષ્ટિમાં તેઓનું સ્થાન ક્યાં છે એ ધણું યે સમજાય. પ્રાણી માત્ર ત્રિણે શુભેચ્છા રાખવી એ અહિંસાનું સ્ક્રિય રૂપ છે. તે શુદ્ધ પ્રેમ છે. હિંદુધર્મશાસ્ત્રો, આધ્યત્મિક કુરાન દરેકમાંથી મળે એ જ મળે છે.

૨. અહિંસા એ સંપૂર્ણ દશા છે. જાણ્યેઅજાણ્યે પણ મનુષ્ય માત્ર સ્વભાવતઃ આ દિશામાં જ જાય છે. માણસ જ્યારે નિર્દોષતાની ભૂમિ રૂપ બને છે, ત્યારે તે દેવ નથી થઈ જતો. ત્યારે જ તે ખરો મનુષ્ય બને છે. આણુ આમાન્ય દશામાં આપણે નર પણ છીએ. ઢીકા સામે ધાસ્ય મારવી તેનું આપણું અજ્ઞાનમાં અને ધણી વાર તો અહંકારથી મનુષ્યજનનિતા ધર્મ ગળીએ છીએ અને તેને આટલે શુરેસાને પોપીએ છીએ; 'જમે'કા તેસા' એ આ ભાકનો કાવદો છે એમ માની આપણી જાતને ફાસલાવીએ છીએ પણ ખરી રીતે તો એવું વર્તન રાખવાની શાસ્ત્રે માત્ર છૂટ જ ગળી છે એ ફરજ રૂપ છે એવું કોઈ શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી ધર્મ તો અયમ પાળનારનો-સખરનો કલો છે. વેર વાળવું એ તો સ્વચ્છદ છે, તેથી તેનું માંડ વધુ પ્રતિજ્ઞાની જરૂર જણાઈ છે. અતિમ સંયમ સિવાય સંપૂર્ણતા અપ્રાપ્ય છે, એટલે સહનશીલતા-સખર માણસજનનિનો ધર્મ છે.

૩. આપણું ધ્યેય હંમેશ આપણાથી દૂર ને દૂર ખસતું જાય છે. જેમ જેમ આપણે આગળ વધતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ આપણી ટુટિઓનું આપણને વિશેષ ભાન થતું જાય છે. પુરુષાર્થમાં જ આનંદ છે, પ્રાપ્તિમાં નથી. પુરુષાર્થ એ પૂરો વિજય છે.

૪. એટલે અહિંસાની પરિપૂર્ણ દશાથી હું કેટલો વેગળો છું એનો મને દીવા જેવો ખ્યાલ છે, છતાં મારા જીવનનું સાર્થક હું પ્રેમમય થવામાં ગાણું છું અને હું પાછો પડીશ, તેમ તેમ ઉલટો વધારે બળપૂર્વક પ્રયત્ન કરીશ.

૫. પણ મહાસભા કે ખિલાફત કમિટી દ્વારા હું આ શુદ્ધ અહિંસાનો પ્રચાર કરતો નથી. મારી પોતાની અયોગ્યતાનું મને બરોબર ભાન છે. હું જાણું છું કે એવો પ્રયત્ન કરવા બેસું, તો તે જરૂર નિષ્ફળ નિવડે. આખી પ્રજાના સ્ત્રીપુરુષો ઘડીકમાં એ વ્રતનું પાલન કરતાં થઈ જાય એવી આશા રાખવી એ આ વ્રતના રહસ્યનું અજ્ઞાન સૂચવે છે, પણ આપણા દર્દનો જે ઉપાય મને તેમાંથી જણ્યો છે, તેનો ઉપદેશ હું મહાસભા દ્વારા કરું છું. મહાસભા અને ખિલાફત મંડળે તો માત્ર તે સિદ્ધાન્તનો એક અંશ જ લીધેલો છે. અહિંસાતત્ત્વના આટલા અંશને આખા પ્રજાસમૂહમાં થોડા વખતમાં વ્યાપક કરી શકાય તેમ છે. ફક્ત કામ કરનાર પ્રામાણિક હોવા જોઈએ, પણ આ અંશમાં જે શુદ્ધ અહિંસાના બધા ગુણો તેના પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ. આખા તળાવના પાણીનું કે એક ટીપા જેટલા પાણીનું પૃથક્કરણ કરીએ, તોપણ પરિણામ તો એક જ આવે. મારા ભાઈ પ્રત્યેની મારી અહિંસાની ભાવના એક જાતની અને વિશ્વ પ્રત્યેની ભાવના બીજી જાતની એમ ન હોઈ શકે. આખા વિશ્વ પ્રત્યે હું ભાવુલતાવ ધારણ કરું, સારે પણ ભાવુલતાવનું રૂપ તો તે જ રહેલું જોઈએ.

૬. અમુક કાળ કે સ્થળને વિષે જ આપણે અમુક વર્તન નક્કી કરીએ, સારે તે વ્યવહારનીતિ કહેવાય. એટલે સર્વ સ્થળે અને સર્વ કાળે તે જ વર્તન એ શાશ્વતનીતિ થઈ. વ્યવહાર તરીકે પ્રામાણિકતા પાળવામાં આવે કે ધર્મ તરીકે તે બેના ગુણમાં તફાવત ન હોય. વ્યવહાર પૂરતું જ પ્રામાણિકપણું જાળવનાર વેપારી જે ભાવ લે.

લાગમાં ફરતું સહિસકામત નથી એમ મેં સાંભળ્યું, ત્યારે મારી શરમને પાર ન રહ્યો. તેમાં તો અહિંસાને સીકે જ મૂકી જણાય છે. સભામાં પ્રમુખે મારું અપમાન કર્યું એવા ખ્યાલથી જે લોકો હોહા કરી લાપણમાં ભંગ કરાવે છે, તેઓ પોતાની વતને અને પોતાની નીતિને હલકાં પાડે છે એમ હું માનું છું. તેઓ પોતાના જ હિતને નુકસાન પહોંચાડે છે. પ્રમુખને લાગતું હોય કે હું કુચ્છો છું, તો તેમ કહેવાનો તેને પૂરેપૂરો હક્ક છે. કોઈ માણસ અજ્ઞાનમાં કંઈ કરે, તો તે ચીડવવાને કરે છે એમ અર્થ ન થાય. અસહકારીએ તો ભારે પજવાળી થાય, તોપણ સડન કરવાનું પણ લેવું જોઈએ. હું કુચ્છાઈ કરું ત્યારે જરૂર ચીડ ઉપજવા જેવું ખરું. હું કુચ્છાઈ કરું તો તરેક અસહકારી તેટલા ઉપરથી અહિંસાવતમાંથી મુક્ત થાય, અને કાંઈ અસહકારી મારો છવ લે તેમાં તે બિલકુલ નક્કીરવાન ન ગણાય એ મને કમ્બલ છે.

૯. આવી મર્યાદિત અહિંસાની આવનાતા પ્રચાર કરવો એ પાળઃ ધણા ખરા કિસ્સામાં અશક્ય હોય એ ખતવાનું છે. શત્રુને નુકસાન ન કરવા છતાં સ્વાથને ખાતર પણ તેનું પૂરું ન છૂટકવું એ અશક્ય હોઈ શકે. તો પછી સત્તને ખાતર આપવી ઝડપમાંથી અહિંસાની વાતને ત્યાંડે રીતે પછી મૂકવી જોઈએ. અહિંસાના અધનમાંથી છૂટ્યા એટલે તરત વતનમાલ ઉપર હાથ ઉપડવાનો જ રસ્તો રહ્યો એવું નથી, પણ પછી લોકોને અહિંસાની નાલીન લેવાની ફરજ નહિ રહે અને મારા જેવાને ચૌરીચોરાના હુલાકાંની જવાબદારી ઉઠાવવાનું પણ નહિ રહે. ત્યારે પણ મર્યાદિત અહિંસાને માનનારા ખૂબ રહ્યા પછય પોતાનું કાર્ય કર્યું જશે, અને તે વખતે અજ્ઞની માફક જવાબદારીને ખાતર એવું તેમના ઉપર નહિ હોય.

૧૦. જે અસહકારીને સત્તે સત્તે જ પ્રજા કાયમ રહે, તો દેશની તેમજ જનસમાજની અવડને ખાતર તેનું સંગતું પાડન કરવા આવડું બાંધેલું હોય.

૧૧. અહિંસાના વચરહરને અનલ કરવાની આવડતુ જલ્દી હોય. તેમાં અપણું અકા હોય, તો અવડને લેવા કર અકલે અને સત્તે સત્તે સંગતે મુજરી નાખવે જોઈએ. અવડને તેમનાં

પ્રમાણપત્ર મેળવવું જોઈએ. તેઓ ગમે ત્યાં જાય, ત્યાં આપણા તરફથી મોંઘ જનના લખવું તેમને કારણ ન રહે. વિચારમાં અને રાજદારી બાબતમાં આપણે તદ્દન બિજા મતના હોવા છતાં મિત્ર જ છીએ એવા તેમનામાં વિશ્વાસ પેદા કરવો જોઈએ. તેમને અતિથિ તરીકે આપણી સભાઓમાં આપણે આદર આપવો જોઈએ. તટસ્થ કાર્યોમાં તેમના સાથી થઈએ એવા પ્રસંગ આપણે ઉભા કરવા જોઈએ. આપણી અહિંસામાંથી હિંસા, તિરસ્કાર અને હડવાય ઉત્પન્ન ન થવાં જોઈએ. અન્ય મનુષ્યોની માફક આપણી કસોટી પણ આપણા કાર્ય ઉપરથી જ થશે. શાંતિ વડે સ્વરાજ્ય મેળવવું, એટલે તે ચલાવવું પણ શાંતિ વડે. તેમ થવા સાર સચાના બગ વિના કામદાનું પાલન કરવાની ટેવ દોવી જોઈએ. હિંદ અને આયર્લેન્ડ વચ્ચે બેઠા છે એમ કહેવાય છે તે બરોબર છે, કારણકે તે શરીરબળને જ ઓળખે છે. તેના કહેવાનો અર્થ એ થાય છે કે આયર્લેન્ડે શરીરબળથી સ્વરાજ્ય મેળવ્યું છે, એટલે જરૂર પડે, તો તે જ બળથી તે તેને બચાવે. પણ હિંદુસ્થાન શાંતિના પ્રયોગ સાથે જ સ્વરાજ્ય મેળવે, તો તેનો બચાવ પણ મુખ્યત્વે એ જ રીતે કરવો જોઈએ; અને હિંદુ જ્યાંસુધી આ વાત અખતરો કરી સિદ્ધ ન કરી આપે, ત્યાંસુધી કેટલાકને તે વાન અસહ્ય લાગે એમાં નવાઈ નથી. રાજદારી બાબતમાં લોકો શાંતિની કદર કરના ન થઈ જાય, એટલે કે દ્વાલ લશ્કરની સચાને તાબે વર્તે છે, તેને બદલે નીતિબળને એટલે પ્રબલમતને વશ થનાં ન થીજે, ત્યાંસુધી અહિંસાનો અખતરો અસહ્ય છે.

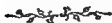
૧૨. શાંતિ વડે સ્વરાજ્ય મેળવતાં અંધાધૂંધી અને અરાજકતાને સ્થાન જ નથી. અહિંસાને માત્રે મળેલું સ્વરાજ્ય, એટલે દિનપ્રતિદિન ફેલાતા શાંતિના સામ્રાજ્યથી થયેલા મહાન પરિવર્તનનું ફળ. આજ સરકારના હાથમાંથી પ્રગ્નના પ્રતિનિધિઓને સત્તા સોંપવાની ક્રિયા સારી રીતે તૈયાર કરેલી જમીનમાં ઉગેલા ઝાડ ઉપરથી પરિપક્વ ફળ ખરી પડે તેના જેવી હશે. હું ફરીથી કહું છું કે આમ સ્વરાજ્ય મેળવવું બલે અસંભવિત હોય, પણ ચત્રબળથી મેળવવું ઓછું અસંભવિત નથી એ હું જાણું છું. જરૂરજેનું અહિંસાત્મક વાતાવરણ થઈ શકે એવું મહાસભાવાદી ન માનતા હોય, તો તેઓએ આજ અહિંસાત્મક કાર્યક્રમને ત્યાગ કરી જુદો જ કાર્યક્રમ પડી કદાચ જોઈએ.

૧૩. સશ્લબળ વડે અંગ્રેજોને પાગેથી સત્તા પડાવીશું એવો ખ્યાલ મનમાં રાખીને જો આપણે હાલના કાર્યક્રમને તેના સાધન તરીકે વાપરીશું, તો આપણે અહિંસાની વાત માત્ર કરનારા હુમમાં અપીશું. જો આપણને આપણા કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા હોય, તો જેમ અંગ્રેજો હથિયારને વશ થાય તેવા છે, તેમ જ પ્રેમને પણ વશ થાય તેવા છે એમ માનવા આપણે બંધાયા છીએ. આમાં જેને શ્રદ્ધા ન હોય તેને માટે બે જ રસ્તા છે. અપમાનોથી ટીપાતા ટીપાતા ફેટજીક પેઢી મુઢી ચાલ્યા કરે એવો શરીરબળનો અભ્યાસક્રમ આપણે સારૂ ધારાસભામાં છે તે એક. બીજો દુનિયામાં નથી થયો એવા રક્તપાતનો તાત્કાલિક ઇલાજ. એવા રક્તપાતમાં ભાગ લેવાની મારી ઇચ્છા નથી. જાણીજોઈને હું નિમિત્ત રૂપ પણ નહિ બનું. રક્તપાત અશક્ય છે; એટલે મારા મત પ્રમાણે કાં તો અહિંસા અને તેના દેહ રૂપ અસહકાર અથવા સમયાનુસારી સહકાર કે વિરોધ એ બેમાંથી એક રસ્તો આપણે પસંદ કરવો રહ્યો.

૧૪. [કોઈ પણ ધર્મમાં હિંસા ફરજિયાત નથી. ઉલટું] આપણાં શાસ્ત્રો અહિંસા અને અભયદાનને અમૂલ્ય દાન લેખે છે. આપણા રાજ્યકર્તાઓને પૂર્ણ અભયદાન દેવાથી જો તેઓને ખાતરી જ થઈ શકતી હોય કે આપણે તેઓનાં કાર્ય વિષે ગમેતેવા વિચાર ધરાવતા હોઈશું, છતાં તેઓના શરીર ઉપર હુમલો કદિ નહિ કરીએ, તો તરત જ અન્યોન્યમાં વિશ્વાસનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય, બન્ને પક્ષમાં એવું નિખાલસપણું જન્મે કે જેથી ચિંતા કરાવનાર ઘણાં બે પ્રશ્નોનો લાયક અને વ્યાજબી નિવેડો લાવવાનો રસ્તો નિકળે.

૧૦. સત્યવ્રત.

૧. પાંચ નિયમો જે ચમ તરીકે જાણીતા છે; તેમના સાથી પ્રથમ અને અગ્રતનો નિયમ સત્યવ્રતનો છે. અને સાંસુધી અસત્ય ન બોલવું એવા ૩૬ અર્થમાં વપરાતું સત્ય તે સત્ય નથી. વળી સત્ય એ સર્વોત્તમ નીતિ છે, પણ જે તે સર્વોત્તમ નીતિ ન હોય તો તેને આપણે તથા દષ્ટએ એવા ભાવાર્થવાળા ઉપસી કહેવતને અનુસરતું સત્ય તે પણ સત્ય નથી. પરંતુ જમે તેટલા ભોગે આપણે આપણું જીવન સત્યના નિયમાનુસાર ગૂંમરવું જોઈએ એ વાસ્તવમાં વપરાયેલું સત્ય તે જ ખરું સત્ય છે.

૨. સત્યનું આ સ્વરૂપ સમજાવવાને મેં મહાદેવના જીવનનું પ્રસિદ્ધ દર્શાત લીધું છે. તેઓએ સત્યને ખાતર પોતાના પિતાની સામે થવા દિ'મત કરી હતી. તેઓએ પ્રતિકાર કરીને અથવા પોતાના પિતા જેવું વર્તન કરીને પોતાનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો ન હતો, પરંતુ પોતાના ઉપર પિતાએ કરેલા પ્રહારો અથવા પોતાના પિતાના હુકમથી ખીજાઓએ કરેલા પ્રહારો સામે પ્રહારો કરવાની દરકાર કર્યા વિના પોતાને જે સત્ય સમજાયું હતું, તેના રક્ષણ માટે તેઓ માણુ પાથરવા તૈયાર હતા એટલું જ નહિ, પણ તેઓએ પ્રહારોથી ઇલકી જવાને ઇચ્છ્યું પણ ન હતું. તેને બદલે જે અસંખ્ય જાગૃતકારો તેઓના ઉપર કરવામાં આવ્યા, તે બધા તેઓએ રિમતપૂર્વક સહન કર્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે અતે સત્યનો જય થયો. કાષ્ટક દિવસ પણ પોતાના જીવન દરમિયાન જ સત્ય નિયમની નિમિત્તતા દાખવવા પોતે યકિતમાન થશે એવી માન્યતાથી મહાદેવે જાગૃતકારો સહન નહોતા કર્યા, પરંતુ જાગૃતકારથી તેમનું મરણ થાત, તોપણ તેઓ સત્યને વળગી રવા હોતા. આવા સત્યનું સેવન કરવા તથા કરાવવા દું ઇચ્છું છું.

૩. જેમ તજખલાં પવન કષ્ટ દિવામાં વાય છે તે જતાવે છે, તેમ નજવા પ્રસંગો માણસના મનનું વલણ જતાવે છે. એક મિત્ર મારી સાથે ખાનગી વાત કરવા ઇચ્છતો હતો, તેથી તે અને હું એકાંતમાં ગયા અને

વાતચિત કરવા લાગ્યા. તેવામાં એક ત્રીજો મિત્ર આવ્યો, અને તેણે વિનયથી પૂછ્યું કે 'મેં ખલેલ તો નથી કરી'. જે મિત્ર સાથે હું વાત કરતો હતો, તેણે કહ્યું 'અરે નહિ, અમે કંઈ ખાનગી વાત કરતા નથી. મને જરા નવાઈ લાગી, કારણકે મને ખાનગીમાં લઈ જવામાં આવ્યો હતો, અને હું જાણતો હતો કે આ મિત્રથી તો અમારી વાતચિત ખાનગી હતી, પરંતુ તેણે તરત જ વિનયને લઈને-હું તો તેને વધુ પડતો વિનય કહીશ-કહ્યું કે 'અમારી વાતચિત કંઈ ખાનગી નથી, અને (પાછળથી આવેલા મિત્ર) અમારી પાસે લલે આવો.'

૪. હું એમ કહેવા માગું છું કે સત્યનું જે લક્ષણ મેં બાંધ્યું છે, આવું વર્તન અનુકૂળ નથી. હું ધારું છું કે તે મિત્રે જેટલી અને તે નમ્રતાથી, પરંતુ ખુદ્દી રીતે અને નિખાલસ મને સામા ધણીને સંજ્ઞન હોય છે, અને જ્યાંસુધી તે તેવો નથી એમ ન જણાય, ત્યારે આપણે દરેકને સંજ્ઞન માનવાને બંધાયલા છીએ, તેને પણ માફ લગાડ્યા વિના કહેવું જોઈતું હતું કે તમે કહો છો તેમ અહિં આવવાથી અમને ખલેલ પહોંચશે. વિનયને અગે આપણે કહેતા રહીશું, તો આપણે અવશ્ય ઠાંલિકાની પ્રજા બનીશું.

૫. એક ખાનદાન અંગ્રેજે મને પૂછ્યું: "તમે આ કબૂલ નહિ કે જ્યારે હિન્દીઓ 'ના' કહેતા માગે છે, ત્યારે પણ તેઓ કહેવાની હિંમત નથી કરતા; જે હિંમત ધણા અંગ્રેજો ધરાવે છે કહેવું જોઈએ કે મેં તરત જ 'હા' પાડી. તે વાત સાથે હું મળતે માણસને ઉદ્દેશીને આપણે બોલીએ છીએ, તેની લાગણીઓને મ ખાતર તેને નિખાલસ રીતે અને હિંમતથી 'ના' કહેતાં આપણે કરીએ છીએ. આપણે 'ના' કહેવા ઇચ્છતા હોઈએ, ત્યારે વિચાર કર્યા વિના 'ના' પાડવી જોઈએ. આવા પ્રકારનું સત્ય પ્રથમ નિયમ હોવો જોઈએ.

૧૧. નિર્ભયવ્રત.

૧. દેવી સંપતનો પહેલો ગુણ “અભય” છે. તમે અભયપદને કંઈક અંશે પામ્યા છો? શા જે કરવું યોગ્ય હોય તે નિહર ધર્મ દેહ પડનાં પણ કરશો? જ્યાંસુધી એટલું પદ મળે, ત્યાંસુધી તેનું સેવન કરી તે મેળવવા પ્રયત્ન કરશો, તો તમે ધણું કરી શકશો. આ પ્રસંગે તમારે પ્રદલાદજી, સુધન્વા વિગેરેનાં દષ્ટાંત યાદ કરવાની જરૂર છે. આ બધી દંતકથા છે એમ ન માનતા. તેવાં કાર્યો કરનારા હિન્દી પુત્રો ધર્મ ગયા છે. તેથી જ આપણે તે આખ્યાનો મેદિ કરીએ છીએ. આજ પણ પ્રદલાદ અને સુધન્વા, હરિશંદ્ર અને શ્રવણ હિન્દુસ્થાનમાં નથી એમ નથી માનવાનું. આપણે લાઘવ ધર્મશું, ત્યારે તેમનો મેળાપ પણ કરીશું.

૨. હિંદના મારા પર્વટન દરમિયાન મને જણાયું છે કે હિંદ, શિક્ષિત હિંદ, નિર્જાળ કરી નાખે એવા ભયમાં જકડાઈ ગયું છે. જાહેરમાં આપણે આપણું મોં ઉઘાડીએ નહિ, આપણે આપણા મુખદ મતો જાહેરમાં ગળુ કરીએ નહિ, આપણે તેવા વિચારો ધરાવતા હોઈએ, આપણે તેવી વાતો ખાનગીમાં કરતા હોઈએ, આપણા ધરખૂણે આપણે ગમે તે કરતા હોઈએ; પરંતુ તેનો ઉપયોગ જાહેર માટે કરીએ નહિ તેનું કારણ શું? જો આપણે માનવત્વ લીધું હોત, તો મારે કંઈ કહેવાનું રહેત નહિ. જાહેરમાં બોલતી વખતે આપણે જે વાત ઉચ્ચારીએ છીએ, તેમાં આપણે ખરેખર માનતા હોતા નથી.

૩. હું એમ કહેવા માગું છું કે એક જ સત્તા એવી છે—જે આપણે તેને યોગ્ય રીતે સત્તા કહી શકીએ તો—કે જેનાથી આપણે ડરવાનું છે, અને તે એક ઈશ્વર છે. આપણે ઈશ્વરથી ડરીશું, તો ગમે તેટલી ઉંચી પદવી ધરાવનારા માણસથી પણ આપણે નહિ ડરીએ. અને આપણે સત્ત્વ્રત કોઈ પ્રકારે કે રૂપે પાળવા માગના હોઈશું, તો નિર્ભયતા અવશ્ય રાખવી પડે. લગવદ્ગીતામાં તમે જોશો કે દેવી સંપતિમાં પ્રથમ સંપત્તિ અમય જણાવવામાં આવી છે. આપણે પરિણામથી ડરીએ છીએ, તેથી જ આપણે સત્ત્વ્ર બોલતાં ડરીએ છીએ. જે માણસ ઈશ્વરથી ડરે છે, તે માણસ

કદિ પણ ઐહિક પરિણામોથી ડરતો નથી. ધર્મ એટલે શું એ સમજવાની લાયકાત આપણે મેળવી શકીએ તે અગાઉ, અને હિંદનું લાગ્ય દોરવાની લાયકાત આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ તે પહેલાં, શું તમને નથી લાગતું કે આપણે નિર્ભય રહેવાની ટેવ પાડવી જોઈએ? અથવા જેમ આપણે બીજાથી અંબાઈ ગયા છીએ, તેમ આપણે આપણા દેશબાંધવોને આંશ નાખવા માગીએ છીએ? આથી આપણને જાણારો કે નિર્ભયતાની કેટલી બધી અગત્ય છે.

૪. આપણી ધાર્મિક લાવના મૃતઃપ્રાય થઈ ગયેલી હોવાથી આપણે સદા લયભીત દશામાં રહીએ છીએ, આપણે રાજકીય તેમ જ ધાર્મિક સત્તાથી ડરીએ છીએ, આપણા વિચારો દર્શાવી શકતા નથી, અને રાજકીય સત્તાથી હબકી જઈએ છીએ. હું માનું છું કે આવી રીતે વર્તવાથી આપણે તેઓનું તથા આપણું પોતાનું અહિત કરીએ છીએ. ધર્મગુરુઓ અને રાજ્યાધિકારીઓ એવું તો ન જ ઇચ્છે કે આપણે તેઓ પાસે સ્થ સંતાડવું. નિડરતા રાખવી એટલે આપણે બીજાની લાગણીને માન ન આપવું, અથવા તેનો વિચાર જ ન કરવો એમ કદિ પણ સમજવાનું નથી. ચિરસ્થાયી અને વાસ્તવિક પરિણામ પ્રાપ્ત કરવા હોય, તો આપણે અવશ્ય પહેલાં તો નિડર થવું જોઈએ. આ ગુણ ધાર્મિક જગૃતિ વિના પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી.

૫. જે આપણે સમજીએ કે આપણામાં દેવ વસે છે, જે આપણા દરેક વિચાર અને કૃતિનો સાક્ષી છે, જે આપણું રક્ષણ કરે છે અને આપણને સન્માર્ગે દોરે છે, તો આપણને આખા જગતમાં ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઈનો ભય નહિ રહે. અધિકારીઓના પણ અધિકારી પરમાત્મા પ્રત્યેની વફાદારી બીજી બધી વફાદારીના કરતાં અડિયાતી છે, અને તેના થકી જ બીજાઓ પ્રત્યેની વફાદારી સકારણુ ઈરે છે.

૬. [દરેક પ્રાણીમાં એક જ પ્રકારનો આત્મા વસે છે. એ માન્યતાને આધારે હું કહું છું કે] નિર્ભયતાથી અને પ્રસંગ સર વાદની ગુફામાં રહેનારને વાદ કદિ નહિ ખાય. ગુફામાં રહેવાનો પ્રસંગ ક્યારે હોય શકે તેનો વિચાર કરવાનો છે. જ્યાંસુધી ઈશ્વરનો અંશ આપણામાં છે, ત્યાંસુધી જનાવરથી કે મનુષ્યથી આપણે કદિ ડરવાનું નથી.

૧૨. મરણુલય.*

૧. મરણુ એ ચાલતી રિયતિનું અનિવાર્ય પરિવર્તન છે. તેમાં શા સાર મલરાટ છૂટવો જોઈએ ? જન્મ એ પણ એ જ બનાવની નિશાની છે, તેમાં શા સાર જલધોધ કરના હોમશું ? બંને રિયતિમાંથી આપણે પોતાને સાર તેમ જ સર્વ સંસાર સાર મુક્તિ ઇચ્છીએ છીએ. એને પરમ મુરુખાઈ વધુ ઈચ્છો છે.

૨. શોકમાં સ્વાર્થની હાથ છે. જો હું મૃત્યુ માટે તૈયાર થાઉં અને આવકારદાયક પ્રસંગ તરીકે મૃત્યુને ગણું, તો મારે સર્વ મરી જાય એ કંઈ આપતિ નથી. મૃત્યુનો આપણને ડર લાગે છે, તેથી આપણે બીજાઓના મૃત્યુ માટે રુદન કરીએ છીએ. શરીર નાશવંત છે અને આત્મા અમર છે એમ જાણ્યા છતાં શરીર અને આત્મા છૂટા પડનાં હું શોક કેમ કરી શકું ? પણ આ મુદ્દર અને આત્માસનભર્યા સિદ્ધાન્તમાં સાચી માન્યતા હોય, તો જ એ રિયતિ પ્રાપ્ત થાય. જોને આમાં ત્રદા હોય છે, તેણે શરીરનું લાલનપાલન ન કરવું ઘટે, પણ તેના નિયંત્રા બનવું ઘટે. તેણે પોતાની શારીરિક જરૂરિયાતો એવી રાખવી જોઈએ કે જેથી દેહ દેહી ઉપર અધિકાર ન બોગવતાં તેના તાત્કાલ રહે. બીજાઓના મૃત્યુ માટે શોક ન કરવો એ લમભગ સાધન શોકની રિયતિ વહોરી સેવા જેવું છે, કારણકે શરીર અને આત્માઓને આ સંબંધ વળતે જ શોકમદ છે.

૩. એક શોકમાં એવું કશું છે કે સમુદ્રને કિનારે બેસી ધાસની સળી ઉપર પાણીનું બિંદુ મૂકી સમુદ્ર ઉલ્લેચતા માણસને નેટલી ધીરજ અને નેટલી વાર લાગે તેના કરતાં વધારે ધીરજ અને વખતની જરૂર મનને મારવામાં એટલે મોક્ષ સાધવામાં જોઈએ. ઉતાવળને આમાં રથાન નથી. મેં બહુ વિચાર્યું છે, તોપણ મારો મેં મરણનો ભય નથી મયેલ છતાં હું અધીરો ન થાઉં, પ્રવળવાન રહું, તો કાષ્ઠક દિવસે મુક્ત થઈશ જ. પ્રવળ કરવાનો એક પણ લાભ ન હોયવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. પરિણામ

* મરણુલય વિશે બીજે લેખ 'રાજ્યનીતિ' બાબમાં છે.

લાવવું કે ઇચ્છવું એ પ્રશ્ન આધીન છે. પછી પંચાત શાને ? માતા બાળકને ધવડાવતાં પરિણામનો વિચાર નથી કરતી. તેનું પરિણામ તો આવે જ છે. મરણુલય ટાળવા-મનોવિકાર નસાડવા-પ્રયત્ન કરી પ્રવૃત્તિ રહે એટલે તે જશે. નહિ તો વાંદરાનો વિચાર ન કરવાનો વિચાર કરતાં વાંદરા વિચારમાં આવ્યા જ કર્યો એવું થશે. આપણે પાપયોનિમાંથી જન્મ્યા, પાપકર્મથી દેહાધીન થયા, તે બધા મળ તમે એક પળમાં ક્રમ ધોઈ શકશો ?

‘ સુતર આવે તેમ તું રહે,
જેમ તેમ કરીને હરિને લહે. ’

એ બોધ અખા ભગતે કર્યો છે.

૪. હિંદુસ્થાનમાં મરણુલય ઓછામાં ઓછો હોવો જોઈએ. આપણે આત્માને અમર માનીએ છીએ, શરીરને તો ક્ષણભંગુર જાણીએ છીએ. આત્મા પોતાના કર્મને અસનુરીને નવા દેહો ધારણ કરતો જાય છે, સાં મરણુનો ભય કે શોચ જ શો ? બાળક મરે તોપણ તેનું કરજ આપીને મરે છે એમ માની આપણે તેથી યે કર્મકર્માટી ન પામીએ. બાળકનું મૃત્યુ અકાળ મૃત્યુ મનાય છે એ ભ્રમણા નથી ? બધાં મૃત્યુ કાળ સર જ થાય છે એમ માનવું એ આપણો ધર્મ નથી ? મૃત્યુની પાછળ રહેલા ભ્રમોમાંથી મુક્તિ મેળવવાની આપણને ખરેખરી જરૂર છે.

૫. આનો અર્થ એવો તો નથી જ કે પુરુષપ્રયત્નને અવકાશ નથી. મૃત્યુ આજ આવો કે કાલ, તેનો ભય રાખ્યા વિના આપણે આપણો ધર્મ પાળવો, ફરજ બજાવવી એ શુદ્ધ પુરુષાર્થ છે, કેમકે તેમ ફરજ બજાવતાં આપણે અધીરાઈના દોષથી મુક્ત રહી અનેક પાપોથી બચીએ છીએ. છતાં ધર્મ પાળવામાં આળસ હોય જ નહિ એમ સમજી મૃત્યુનો છેદ ઉડાડી આપણે સતત કામ કર્યો જ જઈએ.

૬. મોત આવે તોપણ આપણે મોતથી નહિ ડરવાનો નિશ્ચય કરીએ, તો ચિંતામાં પડવાનું રહે જ નહિ. શરીર તો પડવાનું જ છે. વળી પોતાને પડવાને દહાડે જ પડે છે. તેને અનુસરીને આપણને ઇલાજે સૂઝે છે. વળી આત્મા તો અમર છે. જોકે આપણે સંબંધ તો શરીરનો જ રાખતા જણાઈએ છીએ, છતાં ખરો સંબંધ તો આત્માને વિષે જ હોવો જોઈએ. શરીરમાંથી જીવ ગયે આપણે ધડીલર તેને સાચવતા નથી એ તો ચોક્કસ વાત છે. આમ સમજી, શરીર વિષે ઉપાયો

હીંધા પછી હું તે નિશ્ચિન રહું, અને નમે નવા રહે એમ ધન્ય, અને સરીન્ની આવી ગિરિન વળી આપણે આપણા અને ઉદાસીનતા પાસે નોંધીએ, આપણા એટલે સ્થૂળ પરામ આપણા જનનમાં બદલું એ નહિ, પણ આ દેશને તેના અર્થ શુદ્ધ ચારિત્ર્ય છે. ઉદાસીનતા એટલે વિચારી નહિ, પણ વિચારોનો અભૂતમો અને સંભાર વિષે નિર્મોહપણ.

૭. જેમાં હું કલ્યાણ માનું તે કરનાં જીવંતીનો એમ આપણે જાણે, તે તેથી બીજું કુશળ મોત કહ્યું? આપણને મરતું મોત છે, તે પછી મોતથી જીવ ઉદાસ કેમ થાય? આ દુનિયા જાતી છે, તે પછી મારો જીવ આ દુનિયામાંથી જન્ય તેમાં હેતુઓની ચિંતા કરવી કેમ જ પડે? મરણ પહેલે મારાથી અપરિત ન થાય એ ઇચ્છતું બસ છે, અને તેમ રહેને થઈ જાય તેની ચિંતા રાખવી પડે છે.

૮. વિપત્તિ સાર થઈના સિવાય બીજો ઇલાજ નથી. રમણનમાં સુતાં પણ નિહર રહેતું એ કન્યા છે, પણ રમણનમાં સુતાવું સાર કરનાર માણસ સુતાં જ બધે મરી રહે એવો સંજવ છે. તેમ તમારું અને મારું દિંદુરયાન દાસ રમણન રૂપ છે. તેમાં પધારી કરી મીરાંનાઈના “એસ મા એસ મા” વિગેરેનું બજન કરી શકીએ. એ તૈયારી કરવી પડે, કરવી પડે કોઈ પણ પ્રકારે અને કોઈ પણ કાળે મળના મોતને વધાવી લેવા જેટલું બળ દરેકમાં આવે એવું ઇચ્છું છું.

૯. રાકકળના પાપમાંથી આપણે બચી જઈએ એમ હું ઇચ્છું છું. મોતનો હર આપણે મેલીએ, તે બધા સારાં કામો કરી શકીએ. જે ધર્મના સેકામાં મરણુભય આજામાં આજો હોવો જોઈએ, તેમનામાં વધારેમાં વધારે ભય છે એવું મને ઘણી વેળા લાગી આવ્યું છે. આ વિચાર પણ મને શરમાવે છે. આત્મા અમર છે, દેહ ક્ષણભયુર છે, કોઈ પ્રવૃત્તિ પરિણામ પામ્યા વિના રહેતી નથી, એ બધું આપણે બચપણથી શીખીએ છીએ, છતાં મોતથી શા સાર કરીએ છીએ?

૧૦. આપણુ ધિક્કણુ એવું છે કે આત્મા નથી મરતો, નથી મારતો કે નથી મરાવતો. સરીરનં ‘આત્મા’ માની સંભાળવાનું કહ્યું, તે તેને શ્રી ભગવાને મોહ કહ્યું છે. હવે મારું શું સંભાળવું? હું તો આત્મા જ સંભાળીશ એટલે કે તેવું યાન જનના પ્રપન્ને કરીશ. તેમ કરનાં દેહને જતો કરવા જેટલી તાકાત તો આવવી જ જોઈએ.

ધર્મ.

[ગાંધી-શિક્ષણ.]

૪૪

૧૧. આટલું લખાઈ ગય છે, કેમકે બહુ મનન કરતાં જોઈ શું કે આપણી દેટલીક કહેવતો અને ચાલતી શીખામણો કેવળ ધર્મ વિરુદ્ધ છે. જોને સર્વોપરી પુસ્તક માનીએ છીએ, તેને વ્યવહારમાં કારે મૂકી દેએ છીએ.

૧૩. ઇન્દ્રિયનિગ્રહ.

૧. હૃદય પવિત્ર હોય તો વિકારેન્દ્રિયને વિકાર પામવાપણું રહે નહિ, પણ હૃદય એટલે શું ? તે ક્યારે પવિત્ર માનવું ? હૃદય એ જ આત્મા છે, અથવા તો આત્માનું સ્થાન છે. તેમાં પવિત્રતા માનો એટલે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થયું, અને તેની દુષાલીમાં ઇન્દ્રિયવિકાર સંભવે જ નહિ. પણ સાધારણ માન્યતા એવી છે કે જ્યારે આપણે હૃદયને પવિત્ર કરવા મથીએ છીએ, ત્યારે તે પવિત્ર થયું અણીએ છીએ. તમારી ઉપર મારી પ્રેમવૃત્તિ છે, તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ કે તેવી વૃત્તિ રાખવા કું પ્રયત્નવાનું હું. જો અખંડ પ્રેમવૃત્તિ હોય તો હું જાની થયો. તે તો નથી. જેના પ્રેમે મારો ખરો પ્રેમ હોય, તે મારા હૃદયનો કે બોલનો અનર્થ ન કરે, તે મારી ઉપર નિગ્રહાર પણ ન જ કરે.

૨. એટલે આમાંથી આ સિદ્ધ થયું કે જ્યારે આપણને માણસ થયું મળે કે, ત્યારે હોય પ્રથમ તો આપણો છે. આ અગ્નિજ્વેના આપણા પ્રસંગને પણ ઝાણ પડે છે, માટે સર્વાંશ હૃદયની પવિત્રતા એ હેવટની રિયતિ છે. દરમિયાન જેમ આપણે પવિત્રતામાં ચડીએ, તેમ વિકારો યમે. વિકાર ઇન્દ્રિયમાં રહેા જ નથી. મન એ મનુષ્યાના કારણે વન્યમોક્ષયોઃ ઇન્દ્રિયો એ મનોવિકારને પ્રદર્શિત થવાનાં સ્થાન છે. તે વડે આપણે મનોવિકારને ઓગાળીએ છીએ.

૩. એટલે ઇન્દ્રિયોને નાશ કરવાથી મનોવિકાર જતા નથી. પૂરવા લેખા વિકારથી જન્મું જોવામાં આવે છે જન્મે નપુસક પુરુષમાં એટલા બધા વિકારો હોય છે કે જન્મે પણ અકાર્ય કરવા જોવામાં આવ્યા છે. મારી મધ સક્તિ મદ છે, હજા ગુલાસ લેવાનું મન થાય છે અને જ્યારે મોઢ ગુલાસ નિગરેની ચાસની વાગ કરે છે, ત્યારે મન મધેડાની મારફતે તે તરફ દાગવાઈ જાય છે, અને જગ્યા-ગર તેની ઉપર હાથ મેગવી ચકાવ છે. જ્યારે મન ઉપર હાથ ન નડ, હજા વિચારમેણી નીચ હોય, ત્યારે ઇન્દ્રિય હેલન કરતા માણુપાને જાનગ્યા છે. તેવે વખતે એ કનંજ હોય એમ સંભવે છે. મારું મન ચલિત થયું અને મારી બંદન ઉપર કુદૃષ્ટિ કરું, અને હામ બાજી

છે, પણ દુઃકેવળ મટ નથી ગતી ગયો, તે વેળાએ જો બીજો ઉપાય ન હોય, તો મન્દ્રિયછેદન કરી નાખવું એ પવિત્ર કાર્ય છે, એમ લાગે છે.

૪. આવું ધીમે ધીમે ગડનાર પુરુષને નથી ગતવું. જેને તીવ્ર વેરાગ્ય આવ્યો હોય, પણ જેનું ભૂત વર્તન ઠીક ન હોય, તેને ગતી આવે ખરું. વિકાર ઉત્પન્ન ન થાય અને મન્દ્રિય ન ગાડે તેને સાર તાત્કાલિક ઉપાય (ઇલાજ) માગવો એ વંધ્યાપુત્રને ઇચ્છવા જેવું છે. તે કામ મણી જ ધીરજથી થાય. જદુધ આંખો જેમ માત્ર જોવાનો હોય છે, તેમ તાત્કાલિક થયેલી મનઃશુદ્ધિ વિષે સમજવું. હા, એટલું જાણે છે. મન પવિત્ર થવા તૈયાર થયેલું હોય છે, માત્ર સંતસમાગમ રૂપી પારસમણિ શોધે છે. તે મળ્યે પોતાની પવિત્રતાનું એકાએક દર્શન કરે છે અને અપવિત્રતા એ સ્વપ્નવત્ જણાય છે. આ કંઈ તાત્કાલિક ચયું ગણાય નહિ.

૫. મનને પીધેલા વાદરાની ઉપમા આપી છે એ જોટું નથી. આપણે બધા એક જ જોખરા વહાણમાં છીએ. આપણે બધા અંધારામાં છીએ, અને એક જ શોધમાં છીએ. અત્યારે તો આપણે એક સાથે જોર કરી મોક્ષ આપનાર નારાયણને શોધીએ અને તે શોધમાં ભૂલ પડતાં, આચડતાં, માર ખાતાં પણ હિંમતપૂર્વક અને ધીરજ રાખી આગળ જઈએ.

૬. ઇન્દ્રિયસંયમ માટે સાધારણ ઇલાજ દૂંકામાં દૂંકો અને તાત્કાલિક તે આ છે. એકાંત સેવન, સત્સંગ, શોધન, સત્કીર્તન, સત્વાચન, નિરંતર શરીર મન્યન, અલ્પાહાર, ફલાહાર, અલ્પનિદ્રા, ભોગવિલાસત્યાગ આટલું જે કરી શકે, તેને મનોરાજ્ય હસ્તામલકની જેમ પ્રાપ્ત થાય. તેટલું કરવું અને બીજાનું ધ્યાન ધરવું. જ્યારે જ્યારે મનોવિકાર થાય, ત્યારે ત્યારે ઉપવાસાદિ વ્રતો પાળવાં.

૧૪. બ્રહ્મચર્યવ્રત.

૧. ‘બ્રહ્મચર્ય’ અવસ્થા તે ઉત્તમી મન્યવરન અવસ્થા જેવી જ છે. આ નાદન વાસ્તવિક છે. સસનું પાલન, બ્રહ્મચર્યનું પાલન, એ સામાન્ય ધર્મો છે. ગૃહસ્થોને માટે પણ બ્રહ્મચર્યપાલન એ ધર્મ છે. આ ધર્મ કેવળ સંન્યાસીને માટે નથી, સદ્ગૃહસ્થોને માટે છે. આ સાદા નિયમો ન પાળતો હોય તે સદ્ગૃહસ્થ જ નથી. આ મંસારમાં, હિંદુસંસારમાં તેમ જ મુસલમાન સંસારમાં, જે આપણે યોગ્ય રીતે રહેવું હોય, સ્વતંત્ર્યને રહેવું હોય, ઠાઠના મુકામ ન થવું હોય, તો આ આપણું સાથી પહેલું કર્તવ્ય છે.

૨. ‘બ્રહ્મચર્ય’, એ સંગૃહ્ય શબ્દ આપણને શાન્તોમાંથી મળેલો છે અને તેનો મહિમા આપણે બ્રહ્મચર્યનો જે સામાન્ય અર્થ કરીએ છીએ, તેથી અનેકગણો વધારે મનાયેલો છે. બ્રહ્મચર્ય એટલે સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉપર સંપૂર્ણ કાંત્રુ. કાન, આંખ, નાક, જીભ અને ચામડી ગંધી ઇન્દ્રિયોનો સંવમ. જે પૂર્ણ બ્રહ્મચારી છે, તેને માટે આ સંસારમાં કશું જ અસાધ્ય નથી. પણ આ આદર્શ સ્થિતિ હોય તેટલે મુશ્કેલી પડેલેલા માણસો જન્મજન્મે જ જોવામાં આવે છે. એને જૂમિનિમાંની સરળ રેવાની ઉપમા આપી શકાય, જે માત્ર કાંપનામાં જ રહે છે; પ્રલક્ષ દિનથી દોરી શકાતી. આમ છતાં એ એક મહત્વની બાબ છે, જે જૂમિનિમાં લાગે લાગ ભજવે છે. તે જ પ્રમાણે સંપૂર્ણ બ્રહ્મચારી ભગે કાંપનામાં જ રહી શકતો હોય, છતાં અને આપણે જે રાતદિવસ આપણી આંખ સામે ન રાખીએ, તો આપણી સ્થિતિ સુકાન વગરના વડાણ જેવી થઈ પડે. એ કાંપનિક સ્થિતિને જેમ વધુ વધુ પહેંચવાનો પ્રયત્ન કરીનું, તેમ તેમ આપણે સંપૂર્ણ થઈશું.

૩. પણ આ વિશાળ અર્થને ઊંડી અસારે તો ‘વીચરણ’ ના અર્થમાં જ બ્રહ્મચર્યની વાત કરવા ઇચ્છુ છું. હું માનુ છું કે મન, વાણી અને કર્મથી સંપૂર્ણ સંવમ પાળ્યા વિના આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન જ થઈ શકે, અને જે પ્રજામાં આવા ઓપુરુષો નથી એની અધોગતિ યોગ્ય છે. મારી માન્યતા છે કે બ્રહ્મચર્યનો ઉપયોગ કેવળ સરીર અર્થે ન જ થાય.

૧૫. સ્વાદેદ્રિયનિગ્રહપ્રત.

૧. જે માણસ પોતાનામાં રહેલી પાતકવૃત્તિ છતવા મળે છે, તે જો પોતાની છબને વધ મળે, તો તેમ તે સ્વેચ્છાથી કરી શકે છે. મને લાગે છે કે પાતકવાનાં પ્રતોમાં આ એક ઘણું કાલુ ત્રણ છે. મેં મદાસના એક દોરદેશમાં ઘણાં રસોડાં જોયાં. તે રસોડાં કંઈ જાનિયંબનનાં નિયમે જાળવવા માટે નોંધનાં કરવામાં આવી, પરંતુ જૂના જૂના રસોડાંથી આવેલાં ભોક્ષિને પોતાને અનુકૂળ અને પૂરતો સ્વાદ મળે, માટે તેટલાં બધાં રસોડાં રાખવાની જરૂર જણાઈ હતી. હું તમને એમ જણાવવા માગું છું કે આ તો સ્વાદ ઉપર સ્વામિત્વને બદલે કેવળ તેની મુલામતીરી છે.

૨. હું એટલું જ કહીશ કે જ્યાંસુધી આપણે આપણાં મનને આ દેવમાંથી નહિ છોડાવીએ, જ્યાંસુધી આપણે ન્હા કાંચીની કુકનો અને આ બધાં રસોડાં ઉપરથી આપણી નજર નહિ ખસેડીએ, જ્યાંસુધી આપણાં સરીરની સારી તંદુરસ્તી જાળવવા માટેના જરૂરી ઓરાકથી આપણે સંતોષ નહિ માનીએ, જ્યાંસુધી માદક અને ગરમ મસાલાઓ જે આપણે આપણા ઓરાકમાં મેળવીએ છીએ તે છેડી દેવાને આપણે તૈયાર નહિ થઈએ, ત્યાંસુધી આપણે આપણામાં રહેલી વધારે પડતી, ખીનજરૂરી અને ઉચ્ચેરે તેવી ગરમી ઉપર કાણુ કદિ મેળવી સહીશું નહિ. આપણે આમ નહિ કરીએ, તો સ્વાભાવિક રીતે પરિણામ એ આવશે કે આપણે આપણને ઉતારી પાડીશું, અને આપણને સોંપવામાં આવેલા પવિત્ર દેહનો પણ ગેરઉપયોગ કરીશું, અને પણ અને જડ કરનાં પણ ઉતરતી કાટિના બનીશું.

૩. ખાતું, પીતું અને કામ ઉપયોગ કરવો એ આપણા અને પણ વચ્ચે સમાન છે, પરંતુ તમે કદિ એવી ગાય કે ઘોડો જોયો છે કે જે આપણી પેઠે સ્વાદમાં લંપટ બન્યાં હોય છે ? શું તમે એમ માનો છો કે આ સંસ્કૃતિનું ચિહ્ન છે ? શું ખરા જીવનની આ નિશાની છે કે આપણે આપણી ખાવાની વસ્તુઓ એટલી બધી વધારી મૂકવી કે આપણે ક્યાં છીએ તેનો પણ પતો આપણને ન રહે ? અને એક પછી એક પકવાનો મોખતા રહેવાં કે જેને

મહિ' દુધ અને કંઈક લીલોતરી અને 'ને તો લીલું દૂધ એ ઉપરાંત બાળે
જ નીચ વસ્તુની જરૂર હોય.

તેઓ પ્રજાની સેવા કરવા ઇચ્છે છે, અથવા જેઓને ખરા ધાર્મિક
જીવનની જાંખી કરવાની ઉમેદ છે, તેઓ પરજોડા હોય કે ન હોય, તોપણ
તેઓએ પ્રજાવારી જીવન ગૃહસ્થાશ્રમ જોઈએ. લગ્ન સ્ત્રીને પુરુષ સાથે વધારે
ગાઠ સંબંધમાં લાવે છે, અને તેઓ અને વિશિષ્ટ અર્થમાં મિત્ર અને છે.
તેઓનો વિયોગ કદિ સંભવતો નથી. પણ હું નથી ખારતો કે આપણી
લગ્નની દૃષ્ટિમાં કામને અવશ્ય સ્થાન હોવું જોઈએ.

૧૬. અસ્તેય અને અપરિચ્છેદ વ્રત.

૧. અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી. હું એમ કહેવા છું છું કે આપણે બધા એક રીતે ચોર છીએ. મારા તરતના ઉપયોગ માટે જેની મને જરૂર ન હોય એવી વસ્તુ જો હું લઉં, અને મારી પાસે રાખી મૂકું, તો હું તેની બીજા કોઈ પાસેથી ચોરી કરું છું.

૨. હું એમ કહેવા માગું છું કે અપવાદ વિના મૂલ્લિનો આ મૂળ નિયમ છે કે સૃષ્ટિ આપણી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા એટલું દરેકને ઉત્પન્ન કરે છે, અને જો દરેક જણ પોતાને જરૂર જોઈતું લે અને વધારે ન લે, તો આ દુનિયામાં મરીબાઈ ન રહે અને આ દુનિયામાં કોઈ પણ માણસ બૂખમરાથી ન મરે. આપણામાં આ અસમાનતા ચાલુ છે એનો અર્થ એ કે આપણે ચોરી કરીએ છીએ.

૩. આપણામાંની જે વ્યક્તિઓ અન્ધકારમાંથી પ્રકાશમાં જવા છૂટે છે, તેઓએ તો અસ્તેયવ્રત પાળવાનું છે. હું કોઈ પાસે પોતાનો કબજો છોડાવવા નથી માગતો. મારા કરનાં બીજા કોઈ પાસે વધારે દોષ તો જામે, પરંતુ મારું પોતાનું જીવન સ્વવિચિત્ર રૂપે મારું તો હું જાણીશ કે જેની મને જરૂર નથી તે હું મારી પાસે રાખી ન શકું. દિંદમાં તણુ કરોડ માણસો એવા છે કે જેઓને એક ટંકના બોજનથી જ સતોષ માનવો પડે છે, અને તે પછુ દેવજ મૂંઝા રોટલો અને અપરીતર મીઠાથી જ્યાંસુધી આ તણુ કરોડને પૂરતો વસ્ત્ર અને ખેતર નથી મળ્યાં, સાંસુધી તમને અને મને આપણી પાસે જે કંઈ દોષ તે રાખવાનો હક્ક નથી તમે અને હું વધારે સમજીએ છીએ: એટલે આપણે આપણી જરૂરિયાતોમાં ઘટતો ફેરફાર કરવો જોઈએ, અને ને-જાથી બૂખમરા પછુ વેદવો જોઈએ કે જેથી તેઓની માવજત થાય, તેઓને ખવડાવાય અને વસ્ત્ર પહેરાવાય.

૪. આમાંથી એની મેજે જ અપરિમદ્ધન ઉદ્ભવે છે. [બહુ વસ્તુઓનો ઉપયોગ નહિ કરવો એટલું જ બસ નથી પણ જેની જરૂર સરીરના તાત્કાલિક પેશબુ તથા મદ્દબુ સાર નથી, તેનો સંમદ પણ ન

કરી રાખવો એ અપરિગ્રહવ્રતનો અર્થ છે. આપણને અસારે એક જ કામળાનો ઉપયોગ હોય, પણ ભવિષ્યમાં બીજીની જરૂર પડશે એમ માની અપરિગ્રહવ્રત પાળનાર બીજી કામળા ન સંધરી રાખે. આમ ઝીણી ઝીણી બાળતમાં પણ નિલ વિચાર કરી પોતાનું જીવન ઉત્તરોત્તર સાદું બનાવવા આ વ્રતધારી પ્રયત્ન કરે.]

૫. અપરિગ્રહવ્રત પાળવામાં મુખ્ય ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે ન જોઈતું કંઈ પણ ન સંધરવું. ખેતી કરતાં બગદ હશે, તો બગદ તથા તેમને લગતો સામાન સંધરીશું. દુબકાળનો ભય સદા હશે, ત્યાં દાણા સંધરીશું. પણ બગદની કે દાણાની જરૂર છે કે નહિ એ સવાલ હંમેશાં પૂછીશું. બધા યમો આપણે વિચારદશાએ પાળવાના છે. એટલે તેમાં દઢતા દિવસે દિવસે વધતી જશે અને નવા ત્યાગો સૂઝતા જશે. ત્યાગની હદ જ નથી. જેમ વિશેષ ત્યાગ થશે, તેમ આત્માનું દર્શન વિશેષ કરીશું. મનની અતિ પરિગ્રહના ત્યાગ નરદ હશે અને શરીરશક્તિ મુજબ ત્યાગ કરીશું, એટલે અપરિગ્રહવ્રત પાળ્યું ગણાશે.

૬. તેમ જ અસ્તેય વિષે. અપરિગ્રહમાં ન જોઈતી વસ્તુના સંગ્રહનો સમાસ થાય છે. અસ્તેયમાં તેવી વસ્તુના ઉપયોગનો સમાસ છે. મને એક પહેરણુથી શરીર ઢાંકવાનું બને, જતાં હું એ પહેરૂં તો બીજાની મેં ચોરી કરી છે, કેમકે જેનો ઉપયોગ બીજા કરી શકત તે પહેરણુ મારું ન કહેવાય. જો હું પાંચ કેળાંથી મારો નિર્વાહ ચલાવી શકું, તો મારે છઠ્ઠું ખાવું તે ચોરી છે. ધારો કે આપણે બધાને જરૂરનાં બાણી ૫૦ લીંબુનો પરિગ્રહ રાખ્યો. મને માત્ર બેની જરૂર છે, પણ વધારે છે, તેથી હું ત્રીજું લઉં છું. તે ચોરી થઈ.

૭. આમ વિશેષ ઉપયોગ એ અહિંસાવ્રતનો પણ ભંગ કરે છે. જો અસ્તેય ભાવનાથી ઉપયોગ ઘટાડીએ, તો આપણામાં ઉદારતા વધે. જો અહિંસાભાવનાથી ઉપયોગ ઓછો કરીએ, તો દયાભાવના વધે. પ્રાણી—જીવ—માત્રને હંમેશાં આપણે અભયદાન આપીએ, તેમાં દયા-પ્રેમનું ચિંતન રહ્યું છે. તે ચિંતન જે કરશે તેની સામે સ્વપ્ને પણ કોઈ જીવ નહિ થાય એ શાસ્ત્રનો ખાસ નિશ્ચય છે, મારો અનુભવ છે.

૧૭. દયાધર્મ.

૧. આપણે પોતે અગવડ બોમવી લઈએ, જેથી બીજાની અગવડ સમવાય. આપણને જે ધડીએ જે ઇચ્છા થઈ તેનો તરન જ અમલ કરી દેવો, તેની અમર દુનિયા ઉપર શી થશે તેનો વિચાર ન કરવો, એ સંયમ નહિ કહેવાય. તે સ્વચ્છંદ છે. તે દેવી પ્રતિતિ નથી, પણ રાક્ષસી પ્રતિતિ છે. જ્યાં અવ્યવસ્થા એ જ વ્યવસ્થા હોય તે રાક્ષસી પ્રતિતિ. જ્યાં અવાજો જ થયાં કરતા હોય, કાઈનો વિચાર ન હોય, કાઈની મર્યાદા ન હોય તે રાક્ષસી પ્રતિતિ. કાઈ એવું વિશેષ ચિદ્ધ નહિ બતાવી શકાય, જે જોઈએ તે રાક્ષસી પ્રતિતિને ઝટ ઓગળી લઈએ. દરેક પ્રતિતિ હિંમેશાં મિશ્રિત હોય છે. જ્યાં હૃદયમાં મોટે ભાગે અધ્યાનિ પ્રવર્તતી હોય, જ્યાં અશાંતિની જ પ્રતિતિ બંધ થતી હોય, તેવી પ્રતિતિને રાક્ષસી પ્રતિતિ કહીએ.

૨. રાક્ષસી શબ્દ હું બહુ વાપરું છું, તેથી તે વાપરવો મને ગમે છે એમ નથી. બધી દુનિયા બહે તેમ માની લે, મારા પોતાનો આત્મા માફી પૂરે છે કે એ શબ્દના મારા ઉપયોગમાં દયા સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. તેમાં દ્વેષ નથી. તેમાં રોષ નથી. હું વસ્તુને જે પ્રકારે જોઈ રહ્યો છું, તે જ પ્રકારે તેને ચિતરી ગ્યો છું. તેમાં હું દયાધર્મ ખાણી ગ્યો છું.

૩. અત્યારે હિંદુસ્થાનમાં જે કામ આપણે કરી રહ્યા છીએ, તેમાં પણ દયાધર્મ જ રહેલો છે. એ કામ આપણે રોષથી નથી કરતા. વસ્તુવિધિત એવી આવી પડેલી છે કે આપણને રોષનાં જનરાં કારણો મળેલાં છે, આપણે અન્ધન દશામાં છીએ. તે વખતે પણ એ વિચાર આપણામાં રહ્યો છે કે હૃદયનાર સાથે આપણે કેમ વર્તવું, જેથી તેમને આપણે સામા ન દેખીએ, આપણે ક્ષમીતે તેમનું પણ સાર કરી શકીએ. અસહકારનું મગ દયામાં રહેલું છે, મેલમાં નથી. રખે આપણે પોતે બૂલના દોષને એમ ધારીને આપણે સામા પર રોષ કરતા નથી. તેનાથી જાને જ બગીએ છીએ.

૪. એમ લાગવાથી ગંભીર પરિણામ જરૂર આવે છે. એથી જે પુરુષો સાથે કે સંસ્થા સાથે આપણે અસહકાર કરીએ છીએ, તે સંસ્થા અસહનર પુરુષોને આધાત તો જરૂર પડે એ છે, પણ દયાનંદગીનો અર્થ કાંઈ સ્થળે આધાત કરવો જ નહિ એવો નથી. આપણા પોતાના સંકારથી, કર્તવ્યપાલનથી બીજાને દુઃખ થતું હોય, તો તે વ્યક્તિને પણ સંકાર કરતું એમાં જ ખરો દયાધર્મ છે.

૫. પતંજલિ લાગવાને દયા આદિનું મહત્ત્વ એવું બતાવ્યું છે કે તેનો વિચાર કરતાં પણ રસના ઘુંટણ આવે છે. મૂળ વાત એ છે કે આપણામાં બીક ધર ક્યું છે, તેથી સત્, દયા વિગેરે ગુણો ખીલી શકતા નથી. તે પછી માનીએ છીએ કે દયા કંઈ દૂર માણસો ઉપર કામ કરતી નથી. દયા ખાય તેની ઉપર આપણે દયા ખાઈએ એ તો દયા નથી, પણ દયાનો અલ્પ છે.

૬. ઘણી વાર કહીને કાંઈ ગયો છું કે મેં ઘણાનાં જીવનમાંથી ઘણું લીધું છે, પણ સાથી વધારે કાંઈના જીવનમાંથી મેં ગ્રહણ ક્યું હોય, તો તે કવિત્રી રાયચંદ્રભાઈના જીવનમાંથી. દયાધર્મ પણ હું તેમના જીવનમાંથી

* શ્રીમદ્ રાયચંદ્ર રવજીભાઈ શતાવધાની કવિનો જન્મ કાઠિયાવાડના વવાણિયા ગામમાં ૧૮૬૭ માં થયો હતો. તેઓએ નાનપણથી જ અદ્ભુત રમણશક્તિ અને કવિતા પ્રત્યે અનુરાગ બતાવ્યા હતા.

૨૧ માં વર્ષે તેમણે ધંધામાં પ્રયાણ કર્યું, અને ઘણા દૂંક વખતમાં એક આહાર કંઈક નરક નામના મેળવી. વર્ષમાં કેટલાક મહિનાઓ તો પોતે મુખ્ય છોડી આઠવા જતા અને ગુજરાતના પનોમાં એકાંતવાસ ગાળતા.

બ્રિટિશ વર્ષની વય તેમની શારીરિક પ્રકૃતિ નબળી પડી, અને એક વર્ષ ઉપરાંતની માંઠગી ભોમતી ૧૯૦૧ માં તેઓ શાંતિથી કાળશરણ થયા.

છૂટીછવાથી કવિતા સિવાય મોક્ષમાલા, આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર, પંચારતિકા, વિગેરે ગ્રંથો તેમણે લખ્યા છે. તેમની માનસિક શક્તિઓ અદ્ભુત રીતે ચમત્કૃતિવાળી હતી, તેમ જ તેમના આરિચ્ચની નૈતિક ઉન્નતિ ચકિત કરાવનાર હતી.

રાયચંદ્રભાઈ પ્રત્યે મહાત્માજીના કેવા અનન્ય પૂજ્યભાવ હોતો તે મહાત્માજીના પોતાના ઉચ્ચારેલા નીચેના શબ્દોથી જણાશે:—

“ મારા જીવન પર શ્રીમદ્ રાયચંદ્રભાઈનો એવો રચાયી પ્રભાવ પડ્યો છે કે ‘જેવું’ હું વર્ણન કરી શકતો નથી. એમના સંબંધમાં મારા બહુ ભારે વિચાર છે. હું કેટલાક વર્ષોથી ભારતમાં ધાર્મિક પુરુષની શોધમાં છું; પરંતુ મેં ભારતમાં એવા કોઈ ધાર્મિક પુરુષ આજ સુધી નથી જોયા કે જે શ્રી રાયચંદ્રભાઈની પ્રતિરૂપમાં હોવા રહી શકે.

શીખ્યા હું, એનું એક પણ કાર્ત્ત્વ નહિ દોષ દરે કે જેમાં જોઈને જ આધાન પડેલો ન હોય, પણ આ આધાન દયાથી ચરેલા દોષો નેત્રમાં આ આધાતની બે કરતો છે:—

(૧.) સ્વમાને આધાન પડેલો તેના કરનાં અપણને તોડે પડેલો, તો જ આપણે તેનું કાર્ત્ત્વ કરીએ.

(૨.) આપણો જેનું શુભમાં શુભ દોષ, તેમાં સામાન કયાણ જ આપણા મનમાં દોનું નેત્રએ.

૭. આપણે માની લઈએ કે મારો દીકરો દાર પામે છે, બીટી પામે છે, બળિયારી છે. તે મારી પાસે પેસા માગે છે. આજ્ઞાથી તો તેણે માગ્યા તેમ મેં આપ્યા, કારણ હું આંધળો બાપ હતો, પણ મારે પોતાને તો દાર—બીટી ન જ પીવાં નેત્રએ, બળિયાર ન જ કરવો નેત્રએ, વળી બીજાને યે તેમાંથી ઉમારી લેવા નેત્રએ. એટલે મારો ધર્મ છે કે હું મારા દીકરાને પેસા ન આપું. તેના હાથમાં દારની પ્યાડી નેત્રે, તો મારે તે ઝૂંટવી લેવી નેત્રએ. મને ખબર પડે કે અમુક પેટીમાં તે દાર રાખે છે, તો મારે તે પેટી બાળી નાખવી નેત્રએ. બાટલી દેખું, તો મારે તે ફાટી નાખવી નેત્રએ. એમ કરવાથી હોકરાને તો જરૂર આધાન પડેલો. મને એ કૂર બાપ માનશે. દયાધર્મ સમજનાર બાપ પુત્રને આધાત પડેલો તેથી કરતો નથી, પુત્રના શાપથી મલરાતો નથી. દયાધર્મ—પરોપકાર ધર્મ—એના પ્રસંગમાં સૂચવે છે કે તેના હાથમાંથી દારની બાટલી છીનવી લેવી. બાપકાર કરીને તેના હાથમાંથી હું તે પકાવી ન લઉં, પણ મને ખબર પડે કે ઘરમાં અમુક ટેકાણે તે દાર રાખે છે, તો ત્યાંથી લઈને હું તેને જરૂર ફાટી નાખું.

૮. સામાન્ય વસ્તુમાં કોઈને નકામા ન દૂલવીએ, દયાધર્મનું નામ લઈ બાળને નાની વાતમાં પણ ટોકવા ન બેસી જઈએ, એ દયાધર્મનું

તેઓમાં જ્ઞાન, પૈરામ્ય, અને જાકિન હતા દોષ, પશુપાન અને રાગ દ્વેષ ન હોતા. તેઓમાં એક એવી મહત્તી શક્તિ હતી કે જેની દ્વારા તેઓ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગનો પૂર્ણ લાભ લઈ શકતા હતા. તેઓના લેખો અંગ્રેજ વસ્ત્રવાનીઓની અપેક્ષાએ ઘણા વિચારણ, લાવનામય અને આત્મચર્ચી છે. યુરોપના વસ્ત્રવાનીઓના ટોલરેન્સને હું પહેલી એણીના અને રસીકને બીજા એણીના વિદ્યાર્થી તરીકે માનું છું, પરંતુ શ્રીમદ્ રામચંદ્રલાલના અનુભવ આ બંને કરતા ઘણો વધી ગયો છે.

સરસમાં સરસ માપ છે. આ સામાન્ય માપ સમજીએ, તો પૂરી સમજણ પડતી ન હોય તેવું ઘણું આપણે લોકલજ્ઞને જ કરી લઈએ. ખાદી સામાટે પહેરવી એ હું સમજી શકતો ન હોઉં, ઝીણી મલમલ મને ગમતી હોય, તો પણ જે સમાજમાં હું રહું છું તે બધા ખાદી પહેરે છે, અને ખાદી પહેરવામાં કંઈ અધર્મ કે ખોટું નથી, તેથી સમાજમાં જે ચાય છે તે હું કરું.

૯. મુંબઈમાં એક વાર હું અને કવિ શ્રી રાયચંદ્રભાઈ દયાધર્મની વાતો કરતા હતા. ચામડું વાપરવું જોઈએ કે નહિ તેનો વિચાર આવતો હતો. અમે બંને એ છેવટે માની લીધું કે ચામડા વિના તો ન જ ચણાવી શકાય. ખેતી જેવા ઉદ્યોગ તો ચાલવા જ જોઈએ; પણ કંઈ નહિ તો ચામડું માથે તો ન જ પહેરીએ. હું તો મૂળથી જ જરા શકરો રહ્યો. મેં પૂછ્યું કે તેમને માથે ટોપીમાં શું છે ? એ પોતે તો આત્મચિંતનમાં લીન રહેનારા હતા. પોતે શું પહેરે છે, શું ઓઢે છે એના વિચાર કરવા બેસતા નહિ. માથે ટોપીમાં ચામડું છે એ તેમણે જોયેલું નહિ, પણ મેં બતાવ્યું કે તરત તેમણે ટોપીમાંથી ચામડું તોડી કઢાવ્યું. મને કંઈ એમ નથી લાગતું કે મારી દલીલ એટલી સજ્જડ હતી કે તેમને સોંસરી ઉતરી ગઈ. તેમણે તો દલીલ જ કરી નહિ. તેમણે વિચાર્યું કે આનો હેતુ સારો છે, મારી તરફ પૂજ્યભાવ રાખે છે, તેની સાથે ચર્ચા શું કામ કરું ? તેમણે તો તરત ચામડું ઉતરડી નાખ્યું, અને ફરી પાછું કહિ ચામડું માથે પહેર્યું નહિ હોય એમ માનું છું. પણ કેાઈ જો આજે એમ કહેતો આવે કે ત્યાર પછી તેણે તેમને ચામડાવાળી ટોપી પહેરતા જોયા હતા, તોપણ મને તેમાં આઘાત ન પહોંચે. હું ફરીથી તેમની પાસે પહોંચું, તો તે ફરીથી તરત જ પાછું ચામડું ઉતરડી નાખે. તેમનું એમાં ચિત્ત ન હોય એટલે રહી ગયું હોય.

૧૦. મહાપુરુષમાં મિથ્યાભિમાન નથી હોતું. બાળક પાસેથી પણ તે શીખી લેવાને તૈયાર હોય છે. મોટા માણસો નાની બાળકોમાં મતભેદ ન રાખે. નાની નાની બાળકોમાં જે દયાધર્મને બહાને મતભેદ રાખ્યા કરે, આત્મનાદની વાતો કરવા બેસે, તેને બહુ કહું છું કે આત્માનો નાદ છે જ નહિ, અથવા તો પશુની જેમ તેનો આત્મા સૂતેલો છે. મનુષ્યોમાં ઘણો ખરો તો આત્મા ઉંઘતો જ હોય છે. મનુષ્યમાં અન પશુમાં ભેદ એટલો છે કે મનુષ્યનો આત્મા પૂરેપૂરો જાગી શકે છે. જો આપણે નવાણું મસંગોમાં

દુનિયા સાથે ચાલતા હોઈએ, તો એક પ્રસંગમાં તેને કહી શકીએ કે આ તમે કીક નથી કરતા. જન્મ્યો ત્યારથી દુનિયા સાથે જ વેર બાંધીને બેસે છે, તે પ્રેમ બતાવી કેમ શકે ?

૧૧. ધણા પ્રસંગોમાં તો આપણે જડ હોઈએ તેમ જ વર્તણું બેઠાએ. શૂદ્ર જડમાં અને ચિત્ત-વમાં નહિ જેવો જ બેઠે છે. જન્મત્તુ જડ રૂપે જ દેખાય છે. આત્મા તો દોષક વાર જ પ્રકાશે છે. અલૌકિક પુરુષનો એવો અવદાર હોય છે.

૧૨. અસહકારની પ્રતિષ્ઠા ધર્મ છે. જેના આત્મામાં દયાધર્મ વસે છે, તેનાથી આમાં પશ્ચાત્ત્વના રહેવાય જ નહીં. આમાંથી રાજ્યપ્રકરણી, આર્થિક, ઇલાદિ પરિણામો બારે સુંદર આવવાનાં તે તો છે જ, પણ સ્વર્ગી સુંદર પરિણામ તો એ આવશે કે આ પ્રતિષ્ઠાથી ધણા ઉભરી જશે; ધણા મોક્ષને લાવક થઈ જશે.

૧૩. જ્યારે પુરુષને સ્વર્ગ મામ્ મળતો નથી, પણ મોટી ખીજો અને પર્વતો આગમવા પડે છે, ત્યારે આપણે તેને કલિકાળ કહીએ છીએ. તે વખતે જન્મતના પુરુષ બહુ જોવામાં આવતું નથી. ઠેકાણે ઠેકાણે પાપ દેખાય છે. પાપ પુરુષને નામે આલ્લાં કરે છે. તેવી સ્થિતિમાં દયાધર્મનું પાલન કરવા ઇચ્છીએ, તો આપણે આત્મા કંઈકથી ઉભરાઈ જવો જોઈએ. એમ લાગતું જોઈએ કે આવી સ્થિતિમાં જીવતું તે કરતાં દેહ જન્મરિત ધર્મ જન્ય, પડી જાય તે વધારે સારું. જન્મના તાપનું દર્દ એ દયાધર્મની નિશાની છે.

૧૪. દરેક પ્રકારે પેદા થયેલા જીવોને આપણે અસંખ્ય ઉપાયો યોજીને જીવતા જ રાખવા એ જીવદાનો વિષય છે એવું કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ નથી થઈ શકતું. એવો પ્રયાસ કરવો એ પણ વ્યર્થ છે. એમાં શૂદ્ર અદંતા રહેલી જીવાત્મા આંદ છે. જીવદાનો અર્થ સદેવાધર્મી થઈ શકતો નથી એમ કહેવામાં આવે છે તો અનુભવી રહેવા છું. એ વિષયને કંઈક મેં મારો પોતાનો કર્યો છે એટલે જ્યારે દર્દને લખવાની કિંમત કરી છે. જીવદાનો આશ્રય અનુકૂળ સંજ્ઞાના જીવોને જણાવવા ઉપ- મુદ્દલ નથી. એ આત્માનો અનુસૂચી છે. તેને દર્દને દયામય આત્માના પ્રસંગમાં આવેલા જીવ તેની દયાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તરત કરી ને છે જીવદામાં અંકગણિતને ક્યાંયે રચાવ મળી શકે નથી. સરેશ્વ આત્મા અસંખ્ય જીવોના ઉચ્ચ થયો હોય છે,

તેને સંધરવા એ જીવદયા નથી. તેને દાટવા અથવા બાળવામાં જીવદયા રહેલી છે. જોકે બન્ને પ્રયોગોમાં આટા માંહેલા જંતુનો એક પ્રકાર નાશ થાય છે. શરીરને સ્વચ્છ રાખવા જતાં પણ અસંખ્ય જંતુઓનો નાશ થાય છે. વિશુદ્ધ દયા આટો ન સડે, શરીર અસ્વચ્છ ન થાય એવા ઉપાયો શોધશે.

૧૫. દયાધર્મની પરિસીમા માંકડને નહિ મારવામાં નથી. માંકડને ન મરાય એ ખરું છે, પણ માંકડને ઉત્પન્ન પણ ન કરાય. જેટલું ઘાતકીપણું મારવામાં છે, તેથી વધારે ઘાતકીપણું ઉત્પન્ન કરવામાં છે. માંકડને આપણે બધા પેદા કરીએ છીએ. આવકો પેદા કરે છે, હું વૈષ્ણવ પણ પેદા કરું છું. આપણે શૈયાચાર જાણતા નથી. પરિગ્રહ વધારતી વખતે આપણે વિચાર કરતા નથી, અને પરિગ્રહથી ઉત્પત્તિ સિવાય બીજું શું થાય ?

૧૬. માંકડ, મચ્છર, વિગેરે સૂક્ષ્મ જંતુઓને નહિ મારવામાં દયાધર્મ છે જ. પણ તેથી વધારે દયાધર્મ એ છે કે આપણાથી માણસને ન મરાય. માણસને મારવો અને માંકડને મારવો એની વચ્ચે પસંદગી કરવી પડે એવા પ્રસંગ આવે ત્યારે કોને મારવો ? માણસને મારીને માંકડને ઉગારવો એ ધર્મ હોય એવો પ્રસંગ પણ આવવો શક્ય હોય છે. માંકડને મારીને માણસને ઉગારવો એ ધર્મ હોય એવો પ્રસંગ પણ શક્ય છે. હું તો એ બન્ને જાતના પ્રસંગમાંથી ઉગરી જવાનો માર્ગ કહું છું. તે દયાધર્મ છે.

૧૭. ‘વાણિયાઓ જૈનધર્મતત્ત્વોને વગોવી રહ્યા છે. તેઓ કીડિયારાં પૂરે છે, પટેદું મોંમાં જાય તો તેમને દુઃખ થાય છે, એવા ઝીણા ઝીણા ધર્મ તેઓ પાળે છે. તેમની એ ઝીણવટ તેમને મુખારક હો; પણ જે અમ જાણે છે કે એમાં જ જૈનધર્મની પરિસીમા છે, તેઓ ધર્મની નીચામાં નીચી શ્રેણીએ જ છે. એટલે ધર્મ તો પતિતનો છે. એટલે જ ધર્મ પુણ્યવાનનો નથી.’

૧૮. માંકડ વિગેરે જંતુઓને નહિ મારવામાં દયાધર્મ સમાપ્ત નથી થતો, જોકે તેમને મારવાં તો ન જ જોઈએ. પણ એ તો પદ્ધતિ પગાડ્યું છે. કોઈ જમાનામાં એવી માન્યતા નિકળી હશે કે મનુષ્યને નિન્નાવવા ખાતર દાંષ્ટ પણ જંતુને મારવામાં ખાપ નથી, ત્યારે કોઈ સાધુ ઉભા થયો હશે અને જંતુઓના રક્ષણ ઉપર વધારે ભાર આપ્યો હશે. એ સાધુએ

કનુ દમે કે 'રે મૂર્ખા, ક્ષણિક દેહની ખાતર જનુએનો નાગ ન કર. નારા મનમાં એટલી નાસારેલી દોષી જોઈએ કે દેહ તો કાગે પડે તો દે. તો જાણે આજે પડે.' આમાંથી 'અદિંશ્ચ' નો જન્મ છે.

૧૯. પરન્તુ જે માંકડો નથી મારતો, પણ પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રને મારે છે તે જન નથી, તે વંધ્યુવ નથી, દિન્દુ નથી, તે ગ્રન્થ છે. આપણે દયાધર્મનો સંકુચિત અર્થ છોડીને તેનો વિશાળમાં વિશાળ અર્થ લાવ્યો. એક પણ જીવને દૂભવવો, દુશ્મન માનવો એ પાપ છે. જે એમ છાંટે છે કે જનરક્ષ ડાપરને ફાંસી દેવો, સર માઈકલ ઓડવાપરને બળના અંધારમાં નાખવો તે નથી આવક, નથી વંધ્યુવ, નથી દિન્દુ, તે કંઈ જ નથી. અદિંશ્ચાનું રક્ષય એ જ છે કે ગુરસો રોકવો, આત્માની મહિનતા દૂર કરવી. જનરક્ષ ડાપરની પરીક્ષા કરનાર કું કોણ? કું જાણું છું કે કું રાખી ભરેલો છું, મનમાં ને મનમાં કેટલાકનાં ખૂન કરતો હોઈશ. કું જનરક્ષ ડાપરની પરીક્ષા કરનાર કોણ? એટલે મેં નિશ્ચય કર્યો કે તક્ષવારથી કોઈ મને મારે, તોપણ મારે તેને મારવો જ નહિ. એ દયાધર્મ છે, અસહકારની પ્રવૃત્તિનું રક્ષય છે.

૨૦. 'કું જાણું છું કે આ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ તો એ જ છે, અને પરિણામ એ દશે તો લોકો આપોઆપ જાણી લેશે જ.

૨૧. સપને મારવામાં પાપ છે, તે કરતાં મનુષ્યસરીરધારી સપને વાધને મારવામાં વધારે પાપ છે, કારણકે પશુ વાધને તો આપણે બીકને વશ થઈને મારીએ છીએ, રાખથી નથી મારતા. કાંઈ ધર્મરાજ ખરેખર હોય અને તેના હાથમાં આપણા પાપપુરવનો ન્યાય કરવાનો હોય, તો તે વાધને મારનારની દયા ખાઈને કદાચ તેન માસી આપશે, કારણકે તેમાં તો માણુમે પોતાનો પશુધર્મ પાળ્યો છે, એક પશુએ બીજા પશુને માર્યું છે. પણ મનુષ્યને મારવામાં તો ગેય હાય છે, અભિમાન હોય છે, દંભ હોય છે. ધર્મરાજ કહેગે: 'અરે મૂર્ખા, તેં મનુષ્યને માર્યો તેની પાછળ તો કેટલી ચે ખટપટ, કેટલાં ચે પાપડ હં પાં જોઈએ.'

૨૨. શ્રાવકોને અને જધાંને કું દડુ છું કે જીવવાનો અર્થ કોડી મોડોડી આદિ મુદ્દમ જતુન ન મારવાં એટલો જ નથી. તેમને ચે મારવાં તો ન જ જોઈએ; પરન્તુ મનુષ્યોનીમાંના કોઈ પણ જીવને હેતરવો પણ

જરૂર નથી. જે મેલો નદિ થાય, જે વનનિવસ ખાગના દેહો, જે આંધ્ર
 અસતથી દૂર રહેતો હોય, જેના હૃદયમાં બલિચારનો સ્વપ્ન, સરખો નદિ
 હોય, જેના હૃદયમાં દધાધર્મ વસતો હોય, તે 'દેવગ' બની યોગ્ય. તેને
 દેવગદાન અપાય નથી. તેથી હું તમને યી કહેતો કે તમે સંસ્કૃત
 બોલો જ, બગવતી સૂત્ર વાંચો જ. વાંચો કે ન વાંચો એ સંજોગે હું
 તટસ્થ છું.

૧૮. હિંદુધર્મ.

૧. વિંદતે હાલ શાંતી જરૂર છે એ વિશે મને મારી મુસાફરી દરમિયાન જાણે જાણે પૂજ્યામાં આવ્યું છે. સામાન્ય રીતે કહીએ તો આપાત્તને અન્યારે ખરી ધાર્મિક ભાવનાની જ ઘણામાં ઘણી જરૂર છે. આ હિતને સર્વ કાળ માટે સત્ય છે; [કેમકે ધાર્મિક ભાવનાથી જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં સ્થિરતા આવે છે અને તેમાંથી શાંતિ અને સુખ મળે છે.]

૨. હિંદુધર્મ પર પગલે ગળગી રાખે છે, તેથી તે જગત્સરસ્વત પ્રાપ્ત થાય છે.]

[illegible]

મેલ હોય તો, તરત દેખાવ છે. પણ મેલી યાજ્ઞમતિ મેલ તરત દેખાતો નથી. અગ્નિજોત્ષ્ણાએ જાલજોત વિષે એવો ઉંચો આદર્શ બાંધી દીધો છે કે તેઓના દોષો તરત તરી આવે છે. હું તો કહું છું કે જાલજોતની નાની બૂલ મોટી કરી બતાવવામાં આવે છે, તે જ જાલજોતની પરીક્ષા છે. જાલજોતે જેટલી તપશ્ચર્યા કરી છે, તેટલી દોષ દાખ દેશમાં કરી હોય એવું મેં નથી જોયું.

૪. હું દર્શનાં જ મને પોતાને સનાતની હિંદુ તરીકે ઓળખાવું છું, છતાં મેં હિંદુધર્મને નામે ધનારી એવી જેટલી મેં બાબતો છે જે મને માન્ય નથી. જો હું સાચો સનાતની ન હોઉં, તો પોતાને સનાતની અગર એવા જ બીજા નામથી ઓળખાવવાની મને ઇચ્છા નથી. તેમ એક મોટા ધર્મના નામનો આશ્રય લઈને તેમાં ખૂબી રીતે કશો સુધારો કે બગારો દાખલ કરવાની પણ મારી અલગત ઇચ્છા નથી. તેથી મારો એ ધર્મ યહ પહેલો છે કે સનાતન હિંદુધર્મનો હું કેવો અર્થ કદં છું તે મારે એક વાર સ્પષ્ટપણે ચોક્કસ કરી દેવું. 'સનાતન' શબ્દ હું એના સ્વાભાવિક અર્થમાં જ દર્શનાં વાપરું છું.

૫. હું મને પોતાને સનાતની હિંદુ કહેવાણુ છું, કારણકે

(૧.) હું વેદોને, ઉપનિષદોને, પુરાણોને અને જે બધા ધર્મો હિંદુધર્મશાસ્ત્રોને નામે ઓળખાવ છે, તેને માનુ છું અને તેથી અવતારોને અને પુનર્જન્મને પણ માનુ છું.

(૨.) હું વર્ણાશ્રમધર્મને એના નજ વેદિક અર્થમાં માનુ છું. એના આજના લૈકિક અને અણુધર્મ અર્થમાં નહિ.

(૩.) હું મોક્ષાને તેના આજના લૈકિક અર્થ કરતાં ધર્મ વધારે વિશાળ અર્થમાં માનુ છું.

(૪) મુનિપૂજને વિષે મારી અનાસ્થા નથી.

૬. વાંચક ભંડો કે પંદો તેમ જ બીજા સામ્રાજ્ય ઉદ્દેશ્ય કરતાં તેમને અપારપેશ અચર સ્વરૂપીન ન્યાં નથી કાઢવું એકલા વેદ જ અપારપેશ કે સ્વરૂપીન હોય એમ હું માની ગયો નથી. હું તો આશ્વમેધ કુરબાન અને પ્રવચનના પશુ વેદના જેટલાં જ સ્વરૂપીન સમજું છું.

આ ધર્મશ્રેયોનું મને કરું પ્રસક્ત જ્ઞાન છે એવો મારો દાવો નથી, છતાં જે મુદ્દાનાં સત્યો ધર્મશાસ્ત્રો ઉપદેશે છે તે હું અંતરથી ઝોળાયું છું, અને લાગણીથી સમજું છું એવો અત્યંત મારો દાવો છે. મારી ખુદીને કે નૈતિકદૃષ્ટિને અગળામણા લાગે એવા શાસ્ત્રના કોઈ પણ અર્થથી—પછી તે ચાહે તેટલા વિદ્વાતપૂર્ણ કાં ન હોય—અંધાવાની હું ના પાડું છું.

૭. અસારના શંકરાચાર્યો અગર શાસ્ત્રીઓ પોતે હિંદુધર્મશાસ્ત્રોનો જે અર્થ કરી બતાવે છે તે જ એક સાચો છે એવો દાવો કરતા હોય, તો હું તેનો વધારેમાં વધારે આગ્રહપૂર્વક નિગેધ કરું છું. ઉલટું હું એમ માનું છું કે આ ધર્મશ્રેયોનું આપણું અસારનું જ્ઞાન છેક અસ્તવ્યસ્ત છે. જેણે અહિંસા, સત્ય અને અભયમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત નથી કરી અને જેણે સર્વ પ્રકારની માલેફી અને ધનવૈભવનો લાગ નથી કર્યો, તેણે કોઈ પણ મનુષ્ય શાસ્ત્રોને ખરેખરાં સમજી ન શકે એ ધર્મસૂત્રમાં મારી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. હું ગુરુની પ્રધાને માનું છું, પણ સાથે સાથે એ પણ જોઉં છું કે અસારે તો લાખો મનુષ્યોએ ગુરુ વગર જ પોતાની જીવનયાત્રા પૂરી કરવી રહી છે. કારણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે તેટલા સંપૂર્ણ સદાચારનો સંગમ આ કાળમાં સાંપડવો દુર્લભ છે.

૮. પણ આથી પોતાના ધર્મમાં રહેલું સત્ય કદિ પણ જાણવાની આબતમાં માણસે નિરાશ થવાની બિલકુલ જરૂર નથી. કારણ બધા મહાન ધર્મોની પેઠે જ હિંદુધર્મના પણ પાયાના સિદ્ધાંતો સનાતન હોઈ સહેજે સમજાય તેવા છે. દરેક હિંદુ હૃદયને માને છે; તે 'एकमेवाद्वितीयम्' છે એમ માને છે. પુનર્જન્મને અને મોક્ષને માને છે.

૯. આટલામાટે હિંદુધર્મનું તત્ત્વ મોક્ષ છે. મોક્ષનું સાર હું મધી રહ્યો છું. મારી બધી પ્રવૃત્તિ મોક્ષને ખાતર છે. મંદિરો વિશ્વાસ મને મારા દેહના અસ્તિત્વ વિષે અને તેની લાલ્ચિકતાને વિષે છે, તેટલો જ આત્માના અસ્તિત્વ વિષે અને તેના અમરત્વને વિષે છે. જે ખાસ વસ્તુ હિંદુધર્મને બીજા ધર્મોથી નોખો પાડે છે, તે તેની ગોરક્ષા અને વર્ણશ્રમધર્મ છે.

૧૦. વર્ણશ્રમ તો મને લાગે છે કે મનુષ્યસ્વભાવમાં જ રહેલી વસ્તુ છે. હિંદુધર્મે શાસ્ત્રીય ઢબે તેનો વિચાર કરી તેને શાસ્ત્રની પૂર્ણતાએ

પોતાનાં છે એવું જા. એ જન્મથી જ પ્રાપ્ત થનારી વસ્તુ છે. મનુષ્ય જન્મ્યાંથી પોતાનો વર્ણ નક્કી થતો નથી. પોતાનો વર્ણપત્ર ન જાતો એ પરંપરાને તોળ્યા મમાન છે, પણ વર્ણપત્રના નાશને જાને એક વર્ણની અત્યંત ન્યાતો અને પેટા ન્યાતો ફરી પ્રકારે એ મિલકતની જોડે અબુપત્ની પ્રતિ લખ તેની વિરૂધ્ધતા જ કરી છે. ચાર વર્ણ મમાજનાં અર્થાં પ્રયોજનને માટે લખે પૂરતા છે.

૧૧. વર્ણોત્તર રોડી કે બેરી વડેવારથી માણસનો જન્મથી મરણ દરમિયાને કે અધિકાર તથા યથા જ જોડાએ એમ કું નથી માનતો. માનુવંધ્યે માણસને તેના અવસ્થા નક્કી કરી આપ્યા છે, તે મનુષ્યના સામાજિક વડેવારની મર્યાદા બાંધતો નથી કે તેનું નિવર્તન પણ કરતો નથી. માનુવંધ્યે માણસના ધર્મો રોડી દીધા છે; તેને જુદા જુદા અડિયાના કે ઉતરતા દોકો બદલા નથી. મને લાગે છે કે દિંદુર્મની પ્રતિનિધિ જ એ વિશ્વ છે કે પોતાનામાં જિંદગી બીજાનામાં નાચા દરમિયાન આરોપણ કરવું. દિંદુ દૃષ્ટિએ તો અર્થ જ વર્મ દ્વંદ્વની સદિને મેવડા જન્મેલા છે, આદ્ય પોતાના જાનથી, ક્ષતિય પોતાની રક્ષાબુક્તિથી, વૈશ્ય તેના વાણિજ્યબગથી અને ગ્રામ તેના શરીરવ્યવસ્થાથી.

૧૨. આનો અર્થ એમ નથી કે આદ્ય શરીરવ્યવસ્થા કરવાના ધર્મથી અમર તો પોતાનું અને બીજાનું રક્ષણ કરવાના ધર્મથી છૂટે છે. એનો અર્થ એટલો જ છે કે આદ્ય એના જન્મવડે કરીને પ્રધાનપણે જાની છે, અને પરંપરામત સંસ્કારદ્વારા તેમ જ કથવણીદ્વારા જાન બીજાને આપવાને સૌથી વધુ લાયક છે. તેમ એના અર્થ એમ પણ નથી કે શરૂને જોડાં છૂટે તેટલું જાન અંતર કરવાના અધિકાર નથી. માત્ર તે તેના શરીર વડેવાર જ સૌથી વધુ સારી નેચા અગતી ચક્રો, અને તેથી તેણે બીજાઓની તેમનામાંના સેવાને લાયકતા ખાસ ગુણની અમૂલ્ય ન ધરવી ધરે. પણ જે આદ્ય પોતાના જાનધર્મના ગર્વ ધરીને પોતાને બીજાના કરતાં અડિયાતો ગણાવવા માંગે છે, તે નીચા પડે છે અને અસાની છે.

૧૩. આ જ ન્યાય પોતાના ખાસ સંસ્કારોનું અભિમાન કરી તેને અર્થે ખાસ દોકો બાગવવા માગનારા દરેકો બીજાઓને પણ લાગુ છે.

વર્ણાશ્રમધર્મ એ સંયમ ઉપર, શક્તિસંયય ઉપર અને તેના જીણવટભર્યા ઉપયોગ ઉપર રચાયેલો છે, સ્વચ્છંદ ઉપર નહિ.

૧૪. આમ જોકે વર્ણાશ્રમને વર્ણાંતર રોડી કે ખેડી વહેવારથી ધક્કો નથી પહોંચતો, છતાં હિંદુધર્મ જૂદા જૂદા વર્ણો વચ્ચેના રોડી અગર ખેડી વહેવાર પ્રત્યે આગ્રહપૂર્વક અરુચિ દર્શાવે છે. હિંદુધર્મ સંયમની પરિસીમાએ પહોંચી શક્યો છે. આત્માનો મોક્ષ સાધવાને ખાતર દેહનું દમન કરવા કહેનારો એ ધર્મ છે. આમ હિંદુધર્મમાં આપે પોતાના દીકરાની જોડે ખેસીને ખાવું જ જોઈએ એવો વિધિ નથી.

૧૫. એક મર્યાદિત વર્ગમાંથી જ પોતાના ઘરને માટે કન્યા પસંદ કરવાનો વિધિ પણ ભારે સંયમ સિવાય ખીજી શું સૂચવે છે? વળી વિવાહિત સ્થિતિને પણ હિંદુધર્મ મોક્ષને સારું કંઈ અનિવાર્ય ગણતો નથી. હિંદુની દૃષ્ટિએ તો જન્મ જેમ આત્માનું પતન છે; તેમ જન્મ પણ પતન જ છે. મોક્ષ એટલે જેમ જન્મમંધનથી મુક્તિ, તેમ મરણના બંધનથી પણ મુક્તિ. આત્માના ત્વરિત વિદ્રાસને માટે વર્ણાંતર રોડી કે ખેડી વહેવારનો નિષેધ જરૂરી વસ્તુ છે.

૧૬. પણ આવો સંયમ એ કંઈ વર્ણની કમોડી કે તક્ષણ નથી. બ્રાહ્મણ પોતાના શુદ્ર ભાઈની વંતે ખેસીને ખાય. છતાં ત્યાંનથી તેણે જ્ઞાનદાન કરવાનો પોતાનો વ્યવધર્મ નચે નથી, ત્યાંનથી તે બ્રાહ્મણ મટતો નથી. આ બધા ઉપરથી એટલું ફલિત થાય છે કે રોડી કે ખેડી વહેવારને લગતા સંયમ કે મર્યાદાધર્મો વર્ણોની ઉચ્ચતા કે નીચતાના વ્યાજ ઉપર રચાયા નથી. જે હિંદુ એવી કશી ઉચ્ચતા કે નીચતાના વ્યાજને શરંગ ખીજતી વંતે જમવાની ના પાડે છે, તે હિંદુધર્મને પોટારૂપમાં જીતી કાઢે છે.

૧૭. દુર્ભાગ્યે આજકાલ હિન્દુધર્મ માત્ર ખાવ, અને અમરણવાના ચર્ચામાં જ આવી રહેલા વંતવામાં આવે છે. એક વર એક વર્મગોત્રિનું લાઠી સમક્ષ મેં મુસલમાનના ઘરમાં ડબ્બા મેળા પાડતાં જોયું હતું તેમને થયેલાની મુક્યા હતી. મેં ત્યાં કે એક મુસલમાન મિત્ર આવી આપેલા પ્યાલામાં મને દૂધ રેડી લેતો જોયું તેમને મને મળેલા વસ્તુ પણ જ્યારે તેમણે મને એ મુસલમાન મિત્રના વાથની રૂપરેખા જોયી ત્યારે તો તેમની વ્યથાનો પાર જ રચો નહિ. મને ત્યારે કે મુખ ખાવું

અને કાની જોડે ખાતું એના જીણામાં જીણા વિધિનિયમ નક્કી કરવા પાછળ જ જો દિંદુધર્મ પોતાનું બધું બળ રોકશે, તો તે યોગ જ વખતમાં ખરી વસ્તુને જોઈ બેસશે.*

૧૮. માદક પદાર્થો અથવા ખોરાકના સેવનથી દૂર રહેતું અગર તો માંસાદાર ન કરવો એ આત્માના વિકાસની દિશાએ ભારે મદદકર્તા છે એ સાત સાચું, પણ તેથી તે એક જ વસ્તુ કંઈ ધર્મનું સારસર્વસ્વ નથી. હરકોઈની જોડે બેસીને ખાનારા અને માંસાદાર કરનારા અને છતાં ધર્મરથી કરનારા અનેક માણસો માંસાદારથી અને બીજી ઘણી વસ્તુઓથી ભારે સુખતાપૂર્વક દૂર રહેનારા અને છતાં જે પોતાના પ્રત્યેક કાર્યથી ધર્મરને અપમાન પહોંચાડનારા માણસોના કરતાં મોક્ષદાયની વધુ જ નજીક છે.

૧૯. આ બધું છતાં દિંદુધર્મની પ્રધાન વસ્તુ નિરાળી જ છે. તે ગોરક્ષા, ગોરક્ષા એ મનુષ્યના આખા વિકાસક્રમમાં મને સૌથી અસૈદ્ધિક વસ્તુ રૂપે લાગી છે. ગાયનો અર્થ હું માણસની નીચેની આખી મૂંઝી દુનિયા એવો કરું છું. ગાયને બંધાને એ નરવહારા માણસને આખી એનનસૃષ્ટિ જોડે આત્મીયતાનો અનુભવ કરાવવાનો એમાં પ્રયત્ન છે. આવો દેવભાર ગાયને જ કેમ આપવામાં આવ્યો હશે એ પણ મને તો રપડ છે. ગાય જ દિંદુધર્મમાં માણસનો સાથી સાચો, સાથી મોરો આધાર હતી. એ જ એક દિંદુધર્મની કામધેનુ હતી. તે માત્ર દૂધ જ આપનારી નહોતી. આખી ખેતીનો એ આધારનું બ હતી.

૨૦. ગાય એ દવાધર્મની નિર્નિમન કવિતા છે. આ ગરીબ અસરકારક પ્રાણીમાં આપણે કેવળ દવા જ ઉભરાતી જોઈએ છીએ. લાખો કરોડો દિંદુઓને ઉછેરનારી એ માતા છે. એ ગાયની રક્ષા તે ધર્મરની આખી વૃક્ષવૃદ્ધિની રક્ષા છે. જે અજ્ઞાન ઋષિ કે ઇષ્ટએ આ ગોપૂત્ર યજ્ઞથી, તેણે ગાયથી સ.આત કંઈ એથી નિરાશું બીજું કરું એનું ક્યેય દોષ જ ન મળે. આ પશુવૃદ્ધિની અરજ મૂંઝી છે, તેથી જ વધારે અસુગમ છે જાનતા એ દિંદુધર્મે દુનિયાને આપેલી બહીસ છે, અને

* આના તો બધા વધુ મ. એ જાણના "સત્યાગ્રહ" જે પેલા ૧૧ મે ૧૯૩૦.

હિંદુધર્મ પણ જ્યાંસુધી ગાયની રક્ષા કરનારા હિંદુઓ છે, ત્યાંસુધી જ રહેશે.

૨૧. એ ગાયની રક્ષા કઇ રીતે થાય? રસ્તા એ જ છે કે ગાયને બચાવવા જતે મરવું. ગાયને બચાવવા ખાતર માણસને મારવા તૈયાર થવું એ તો હિંદુધર્મ તેમ જ અહિંસાધર્મ બંનેનો ઇન્કાર કર્યા સમાન છે. હિંદુઓને તો પોતાની તપસ્થાના, પોતાની આત્મશુદ્ધિના અને આપણે મનાવી ગયેલી ગાયની રક્ષા કરવાનું કહેલું છે. આજકાલની ગોરક્ષા તે મનમગાન જેવું કાયમના કંકાસ અને ઝેર કરવામાં આવી રહી છે, જ્યારે ખરું જોતાં ગોરક્ષાનો અર્થ એ છે કે આપણે આપણી પ્રેમમેવાથી મુસલમાનોનાં મન જીતી લેવાં.

૨૨. પણ ખુદ હિંદુઓ પોતે ગોરક્ષા કેટલી સમજે છે? થોડા સમય ઉપર એક મુસલમાન મિત્રે મને એક પુસ્તક મોકલેલું. તેમાં ગાય અને તેની આલાદ ઉપર આપણે જે ધાતકીપણું ગૂંજારીએ છીએ તેનાં વિગતવાર વર્ણનો કરેલાં હતાં. તેનું ટીપેટીપું દુધ ખેંચી લેવાને ખાતર આપણે તેનું કેવું લોહી લઇએ છીએ, આપણે તેને ભૂખે મારી કેવી હાડપિંજર કરી મૂકીએ છીએ, તેનાં વાછરડાંઓની આપણે કેવી દુર્દશા કરીએ છીએ, તેમને આપણે કેવા પૂરું ધાવવા પણ દેતા નથી, બળદો પર આપણે કેવો જૂલમ ગૂંજારીએ છીએ, આપણે તેમને કેવા ખરસી કરીએ છીએ, આપણે તેને કેવા ચાખખા, પરાણી અને આરોના માર મારીએ છીએ, આપણે તેમના પર કેવા અનહદ બોળ લાદીએ છીએ, આ બધાનું એમાં વર્ણન હતું. જો તેમને વાચા હોત, તો કદાચ તેઓ આપણી સામે એવા તો અમાનુષ અપરાધોની સાક્ષી પૂરત કે દુનિયા બધી કમકમી ઉઠત !

૨૩. આ મૂંગાં પશુઓ પર ધાતકીપણાના કત્તેક કમથી આપણે હિંદુધર્મનો અને ઇશ્વરનો ઇન્કાર કરીએ છીએ. હું નથી માનતો કે દુનિયાના બીજા કોઇ પણ દેશમાં તેનાં દોરોની હાલત હિંદુસ્થાનના કરતાં ભૂંડી હોય. આમાં બીજા કોઇનો દોષ આપણે નહિ કહાડી શકીએ. આમાં આપણી ગરીબી પણ આપણે નહિ ગાઇ શકીએ. આપણાં દોરોની આ દુર્દશા આપણી ધાતકી બેદરકારી સિવાય બીજા

કદાની જ મુચક નથી. આપણી પાંજરાપોળો આપણી દયાશક્તિ ઉપર ખરી થયેલી સંમ્યાઓ હતાં તે ઇતિનો અતિ બેહુદા અમલ કરનારી સંસ્થાઓ માત્ર છે. તેઓ નમૂનેદાર ગ્રામ્યાઓ કે ટેરીઓ અને ધીકતી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ તરીકે સ્થાપવાને જદા માત્ર ખોડાં ઢોરા રાખવાનાં ધર્માદાખાનાંઓ જ થઈ પડી છે!

૨૪. હિંદુઓની પરીક્ષા ટીલાં કર્યાથી, સ્વરશુદ્ધ મંત્રો ભવ્યાથી, તીર્થયાત્રાઓ કર્યાથી કે ન્યાનશિરકાઓના શ્રીલુમાં શ્રીલુ નિયમે ચીવટથી પાલ્ખાથી ચે નહિ, પણ આપને જ્યાવવાની તેમની શક્તિથી જ થવાની છે. અલ્પારે તો ગોરક્ષધર્મનો ઘવો કરનારા આપણે ગાયને અને તેના વંશને શુભામ જનાવી જાતે શુભામ જન્મા છીએ.

૨૫. હું શા સાક મને પોતાને સનાતની હિંદુ કહેવડાવું છું એ વાંચકને હવે સમજાવે. ગાય પ્રયેના મારા પૂજ્યભાવમાં હું કાઢ્યો હતકં એમ નથી. પિલાદાનની લડાને મેં અપનાવી છે, કારણકે હું જોઈ રહ્યો છું કે પિલાદાનની રક્ષા મારદાન ગાયની સંપૂર્ણ રક્ષા છે. મારી એવાના બાલા નગીકે ગાયને જ્યાવવા હું મુસલમાન મિત્રોને નથી કહેતો, હું હમ્મર પામે રાજા એટલી જ પ્રથના કરું છું કે જે લડાને હું સંમ્યાદાની લડા માનું છું, તેને વિષેની મારી મેવા એની નજરમાં એટલી સમાય કે તે મુસલમાનોનાં દિલ પચડાવે અને તેમને વિષે પોતાના હિંદુનિરાદાને મારે એટલી મંદોલ્ખન પેદા કરે કે હિંદુઓ જેને પોતાના પ્રાણ સમાન શિવ સમજે છે તે જનવચ્ચે તેઓ જ્યાવી લે.

૨૬. હિંદુધર્મ પ્રયેનો મારો જાવ હું કહી ગીતે વર્ણવી શકું ! મારી સ્ત્રી પ્રયેનો મારો જાવ હું વર્ણવી શકું, તે હિંદુધર્મ પ્રયેનો મારો જાવ વર્ણવી શકું મારી ન્ના મારા અંગને જે રીતે દશવે છે, તે રીતે દુનિયાની બીજી કોઈ નો દશવી રીતે એમ નથી આનો અર્થ એવો નથી કે એનામાં હું કહી દોર જાતે નથી હું કહું છું કે હું જોઈ શકું છું તે કરતાં પણ વર્ણવે પડે. તેનામાં દરેક જગાએ એક અદ્ભુત મમનના બાધનની જાવના અદોદાશ માત્ર અવગ્યા જાવના છે. તે જ મમનની જાવના હિંદુધર્મને એક વજ્ર જેવું બધા રંગે અને મર્માદાઓ હતાં મારા અંગરમાં છે.

૨૭. ગીતા કે તત્ત્વસીરામાયણ (જે બે પુસ્તકોનું જ આખા હિંદુધર્મ-અંશ રૂપી આશુધર્મમાં મને જ્ઞાન છે એમ કહેવાય તે) નું સંગીત માનમાં જે ઇવન પડે છે, તે દુનિયામાં બીજી કાંઈ અંગ પૂરી સંદે એમ નથી. આરે હું અંતઃકાળને કિનારે છું એમ મને સાચું હતું, ત્યારે ગીતા જ માત્ર અંતરનો વિદ્યામંત્રી. હિંદુધર્મમાં અને દેવસ્થાનોમાં આવડકાત જે અનાચાર પ્રવર્તે છે, તેથી હું અગ્નણ નથી; પણ એ બધા અકથનીય દોષો છતાં હું એ સંસ્થાઓને ગાફૂં છું. એની વાતોમાં મને જે રસ આવે છે, તે બીજામાં નથી આવતો. હું ઠેકનો સુધારક છું; છતાં સુધારાની વ્યાકુળતામાં હું હિંદુધર્મના કાંઈ પણ આવશ્યક અંગનો સાગ કરવા તૈયાર નથી.

૨૮. હું પાછળ કહી ગયા કે મૂર્તિપૂજન પ્રત્યે મારી અનાસ્થા નથી. મૂર્તિ માત્ર મનમાં કશો પુન્યભાવ પણ પેદા નથી કરતી. છતાં હું માનું છું કે મૂર્તિપૂજન એ મનુષ્યસ્વભાવનું જ એક અંગ છે. આપણે કંઈ ને કંઈ સ્થૂલ વસ્તુને માનવા પૂજવાના તરત્યા રહીએ છીએ. માણસ બીજી જગ્યાના કરતાં મંદિર કે દેવાલયમાં જ કંઈક વધારે શાંત અને સાત્ત્વિક મનોવૃત્તિવાળો બને છે એનું સ્વરૂપ બીજું શું છે? મૂર્તિ એ ઉપાસનાની સહાયક છે. કાંઈ હિંદુ મૂર્તિને ઇશ્વર નથી સમજતો. હું મૂર્તિપૂજનને પાપ માનતો નથી.

૨૯. આટલા ઉપરથી સમગ્રનુ દશે કે હિંદુધર્મ કાંઈ સાંકડા ધર્મમત કે સંપ્રદાય નથી. એના ઉદરમાં સંસારની સર્વ વિભૂતિઓની પૂજાને સ્થાન છે. ધર્મપ્રચારના જે સામાન્ય અર્થ લેવાય છે, તે અર્થમાં એને ધર્મપ્રચારક પંથ નહિ કહી શકાય. એણે અનેક જાતિઓને પોતાનામાં સમાવી એ સાચું, પણ એ બધું વિકાસક્રમને ન્યાયે અદ્યતન ગતિએ બન્યું છે. હિંદુધર્મ દરેક માણસને તેની પોતાની જ શ્રદ્ધા અગર ધર્મની દૃષ્ટિ ઇશ્વરને લજવાનો આશ્રય કરે છે, અને તેથી સર્વ ધર્મોની જોડે એની સુલેહ છે.

૩૦. મને તો હિંદુધર્મમાં સંપૂર્ણ સંતોષ છે. તે ધર્મ એટલો વિશાળ છે કે તેમાં દરેક પ્રકારની માન્યતાને આશ્રય મળે છે. આર્ય-સમાજીઓ, શીખો, અને બ્રહ્મસમાજીઓ લડે પોતાને હિંદુઓથી જુદા

મણાવવા છાંટે, પરંતુ મને તો શંકા નથી કે આમજી જતાં તેઓ બધા હિંદુધર્મમાં ભળી જશે, અને તેમાંથી જ શાંતિ મેળવશે. બીજી બધી મનુષ્યકૃત સંસ્થા પેટે હિંદુધર્મમાં અપૂર્ણતા અને દોષ રચ્યાં છે. મુધારા માટે પ્રયત્ન કરવા કોઈ છાંટે, તો તેના માટે આ ક્ષેત્ર મોટું છે, પરંતુ હિંદુધર્મથી છૂટા પડવાનું કંઈ કારણ નથી.

૩૧. આવી મારી હિંદુધર્મની સમજણથી દોવાથી હિંદુધર્મમાં અસ્પૃશ્યતાને કું કદિ પણ સાંખી શક્યો નથી. અસ્પૃશ્યભાવનાને કું કદિશાં હિંદુધર્મની ઉપર વળગેલો મેલ માનતો આવ્યો છું. અનેક પેઢીઓથી એ આવતો આવ્યો છે એ ભૂતે, પણ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એ તો સનાતન ધર્મ જ છે. અસ્પૃશ્યતાનો નાશ એટલે અંત્યજની સાથે ખાતું, પીતું અથવા બેઠીવ્યવહાર કરવો, તેમના જ પીધેલા ભોટામાં સાદુ કંઈ વગર પાણી પીતું, એમ કું નથી કહેતો. એક બીજાનું એકું વાસણ વાપરવાની હિંદુધર્મ કોઈને દરજ નથી પાડતો. શ્રદ્ધો સાથે જેવો વ્યવહાર છે, તેવો જ અંત્યજો સાથે રાખવો ઘટે છે. આવી બીજી પણ અનેક પ્રયાઓ આજ દિન સગી ચાલતી આવી છે.

૩૨. દેવદાસીઓ અને મુરલીઓની પ્રથા હિંદુધર્મનું એક અંગ છે, એ વિચારે કું તો ધર્મથી મરી જ રહું; છતાં દેવધર્મને નામે આ ઉધારો વ્યભિચાર હિંદુસ્થાનના પછા આગેમાં હિંદુઓમાં પ્રસરી છે. વગી કાળીને બકરીનો ભોગ નાખવો એ વસ્તુને પણ કું નર્ગા અધર્મ માનું છું અને એ હિંદુધર્મનું અંગ છે એવું માનતો નથી.

૩૩. [આ ઉપરાંત અનેક સંપ્રદાયના મહાગણે, તીર્થસ્થળે અને મંદિરોની અપવિત્રતા ધર્મની એક સામાન્ય વસ્તુ થઈ પડી છે.] ધણાં મંદિરોની આજીવન સ્વચ્છતા જુઓ, તો તેમાં આપણને મેલ જ નજરે આવે છે. પૂજારીના ઢોઠ અને જડ જેવા જાને છે. કિર ના દામીના બાગત રીમીવર નિ નાજ બ. કેવળ ધર્મના ન્યાય વિષે અદાલત ચાલુ એ હિંદુઓથી કેમ સહન થઈ શકે ન જ ન પ્રદાય નીનિતું પાપણ કરનારો છે, જેને નરસિંહ મહેતા, મારાંનાથ વિવરેજ શાસ્ત્રીઓ છે, તે સંપ્રદાય અત્યારે નીનિતો ધારૂ અનેકો વેનવામા રાંવે છે.

૩૪. તીર્થસ્થળે સરળ હૃદયના ભોળા જનજાણુઓ જાય છે એમાં તો શક નથી. પણ પાખંડીઓ પોતાનું પાખંડ પ્રતીતિના જન્ય છે એ પણ ચોક્કસ છે.

૩૫. આ અનીનિ-અસ્વચ્છતા ૩૫ અંધારું કેમ ટળે ? તેઓની શી કરજ છે ? અમુક જ જ્ઞાનનું પામ અપવિત્ર ગર્ભ રજું છે એમ નથી. કાર્ત્તવ્યજ્ઞનાયમાં પણ અમે આવી જ દશા અનુભવી છે. વૈષ્ણવ ટ્રસ્ટીઓ જે પ્રદ્લાહના વારસ અને, તો તીર્થસ્થાનમાં રહેલા અનેક દિરખ્યકશિપુને તગડી શકે. તેઓ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને દીપાવરા ઇચ્છે, તો ઘણા સુધારા કરી શકે. જ્ઞાનજાણુઓમાં જ્ઞાન આવે તો મુખ્ય સત્તા તો તેઓમાં રહેલી જ છે. પણ જ્ઞાનજાણુને જ્ઞાન થાય એનો અર્થ એ થયો કે કરોડો હિંદુઓ પોતાના ધર્મની પ્રાદતા, તેનું ધાર્મિક તત્ત્વ સમજતા થાય.

૩૬. હું કબૂલ કરું છું કે આપણાં પવિત્ર સ્થળોનો કબજો આપણા હાથમાં હોવો જોઈએ. તે કબજો આપણે એક જ દિવસમાં લઈ શકીએ. પણ તે કઈ રીતે ? જન એક માણસ મંદિરમાં ન જાય અને અપવિત્ર મહંતોના અપવિત્ર હાથમાં એક પેના ન આપવામાં આવે, તો તમે આજે જ તેઓ પાસે તમારું કબ્જું કરાવી શકો.

૩૭. હિંદુધર્મ એ તો અનેક વુગોનાં ત્રકાસ છે. હિંદુધર્મ એ નામ પણ હિંદુસ્થાનના જોડાના ધર્મને સા. પરદેશીઓએ શોધી કહાડેલો શબ્દ છે. એક કાળે અહિં ધર્મને નામે પનુઆનું અજિવાન અપાતું, પણ એ વસ્તુ ધર્મ ન હોય, ત્યાં હિંદુધર્મ તો ક્યાંથી જ હોય !

૩૮. એ જ પ્રમાણે મને જાગે છે કે જ્યારે ગોરદાએ આપણા આપદાદાઓમાં ધર્મનું સ્વરૂપ લીધું, ત્યાં જેમણે ગોમાસભક્ષણ ન જ છોડ્યું, તેમને સમાજે અહિંકૃત કયા હશે. એ સામાજિક વિગ્રહ પણ જખરો ચાલ્યો હશે, અને ગોમાંસભક્ષણના આગ્રહ ધરાવનારાઓની સામેનો એ સામાજિક અહિંકાર એકલા તેમની સામે જ ચાલીને ન અટકતાં તેમની પુત્રપૌત્રપરંપરાની સામે પણ ચાલુ રહ્યો હશે.

૩૯. આમ ઘણે ભાગે મૂળ ચુલ ધરાવનારો શરૂ થયેલા પ્રગતિ કાળે કરીને એક કઠણ નિર્ધૂણ પ્રથા બની ગઈ તે એટલે સુધી કે એ પ્રથાને કેવળ અનુચિતપણે કાયમનો ટેકો આપનારા કે તેની વિધિઓ સ્થવરનારા

મંત્રો ક્રમાં ધીમે ધીમે લાગ્યેલામાં પુરી થયા ! આ મારી કલ્પના મુખી
 દોષ કે ન દોષ, તોપણ અરપૂરવવાના આપણી વિશેષ જુદીની અવ
 વિરદ અને પ્રેમ કે દર્શનના આપણા પુરની આંતરની વિરોધી કે એ
 નો નિઃસંદેહ છે. જે ધર્મ આપણી પૂર્ણ પ્રવર્તવાના અવકાશ નથી, તે
 માણસ જેવા માણસનો આટલો ધાનથી બદિષાર અરણ્ય જ કેમ કરી
 શકે ! અમર તો તેને દેશ આપી શકે !

૪૦. આટલા કાળ કલ્યાણેના આ અરપૂરવવાને તજ્જા કરનાં
 તો મારા ચૂરેચૂરા થઈ જાય, તોપણ હું સત્ય જ માનું. હિંદુઓ
 પણ જે પોતાના ઉદાર ઉત્તમ ધર્મને આ અરપૂરવવાનાના કલંકથી
 છાડવી ન લેતાં આમ ને આમ કલંકિત રાખશે, તો તેઓ કદિ પણ
 સ્વતંત્રતાને લાવકે મુશરો નહિ. હું હિંદુધર્મને મારા માણથી પણ અધિક
 વહાલી વસ્તુ મહું છું, તેથી જ આ કલંકનો વાર મને અસહ્ય થઈ પડ્યો
 છે. હિંદુસમાજના એક પંચમાયને આપણી જોડે સમાનભાવે મળવા
 બળવાનો અધિકાર આપવાનો ઇન્કાર કરીને ઇશ્વરનો ઇન્કાર કરવાનો
 શું હિંદુઓ આમલ ધરશે ?

૪૧. આપણા આપણા કદી ગયા છે ઉપનિષદોમાં વેદે માં કહેલું છે
 કે પવિત્ર જમીને અપવિત્ર થવા ન દે. બીજાઓ તમારી જમીનમાં પેસે, તે
 અતિથિ થઈને જ પેસી શકે છે. જેને સ્વતંત્રતા જોઈ તેણે સર્વ જોયું,
 ધર્મ જોયો.

૪૨. બ્રિટિશ રાજ્યમાં આપણે આપણો ધર્મ સુખેથી પાળી રહીએ
 છીએ અને મુસલમાની રાજ્યમાં જોડો પાળી શકતા એ હું નથી માનતો.
 મુસલમાની રાજ્ય આણ્વીક દળ એ હું જાણું છું; તેનામાં અભિમાન
 દળ. અસારે તો અંગ્રેજ રાજ્ય નાસ્તિક છે, ધર્મથી વિમુખ છે. એ
 રાજ્યમાં આપણો ધર્મ જોખમમાં આવી પડેલો છે.

૪૩. તેથી હાલ હિંદુ-મુસલમાન ઝંડપ એ તેમના ધર્મનો આપાર છે,
 અને હિંદુસ્થાનને પરાધીન જ રાખવું એ હિંદુધર્મનો લોપ કરવા
 બરોબર છે. સારે નસીબે હિંદુધર્મની સ્થિતિ અચળ છે. હમરો વર્ષથી
 જેનું રક્ષણ થયું છે, તેના નાપ મારા ધર્મચુર્યાને હાથ પણ નહિ થયા
 એવી મારી અચળ અદા છે.

૪૪. મેં હિંદુધર્મમાંથી શીખી લીધું છે કે હાલ પણ ધર્મની પૂજા તિરસ્કાર ન કરવા. મેં એમ પણ જોયું છે કે જ્યાંસાંથી જ્યાં પરધર્મવાળા સાથે અને પારોશીઓ સાથે આપણે પ્રેમ રાખીએ ત્યાં નહિ, અહીં દેશનું કલ્યાણ સાધવું અશક્ય થશે. હું તમને એમ નથી કહેતો કે મુસલમાન અથવા ખ્રીષ્ટ ધર્મના મોંઘાની સાથે તમારે આવાપીવાનો અને ખેટી વ્યવહાર રાખવો કરવો. પણ હું જરૂર એમ કહું છું કે આપણે પ્રત્યેક મનુષ્યની સાથે પ્રેમ રાખવો જોઈએ. હું તમને પ્રાર્થના કરું છું કે તમારાં આગળનાં પરધર્મીઓ પ્રત્યે પ્રેમ રાખતાં શીખવો.

૧૯. વર્ણવ્યવસ્થા.

૧. જાનિબેદના પાયા ઉપર હિંદુસમાજની ધર્મારત ઉભી રહી ચકી છે એવી મારી માન્યતા છે. સર વિલિયમ હન્ટરે પોતે લખેલા હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં એમ લખ્યું છે કે જાનિબેદની સંસ્થા કાયમ હોવાથી હિંદુસ્થાનમાં હરિદ્વિ સોફ મારે કાયદો ધડવાની જરૂર પડી નથી. આ વિચાર મને વ્યાજબી લાગે છે.

૨. જ્ઞાનિસંસ્થામાં સ્વરાજ્યનું બીજ છે. જૂદી જૂદી જાતોના લોકોની દુકડીઓ જેની છે, સેનાધિપતિ દરેક સિપાઈને ઓળખતો હોતો નથી, પરંતુ દરેક સિપાઈ પાસેથી તેની દુકડીના મુખ્ય અધિકારી મારફત કામ લે છે. તે જ પ્રમાણે જાનિબેદના સાધન વડે આપણે સમાજ સુધારણું કાર્ય સરેલાઈથી કરી શકીએ, અને આપણા ધાર્મિક, વ્યાવહારિક, નૈતિક તથા રાજકીય ચક્ર મનેનેમ ફેરવી શકીએ.

૩. જ્ઞાનિનું વિસ્તૃત બધારણ પ્રજાની ધાર્મિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડતું એટલું જ નહિ, પરંતુ તેની રાજકીય આવશ્યકતાને પણ પહોંચી પહોંચી પ્રાપ્તજનો પ્રાપ્તવ્યવહાર જ્ઞાનિબધારણ દ્વારા ચલાવતા, અને તેનાથી જ તેઓ રાજ્યસત્તાના જૂઠામની આન થતા. જે પ્રજા જ્ઞાનિવ્યવસ્થા ઉપર કંઈ સમર્થ થઈ છે, તેમાં વ્યવસ્થા કરવાની અદ્વિતીય શક્તિ નથી એમ કહેવું અધટિત છે.

૪. જ્ઞાનિવધારણ એ કેવળ ન્યાયાધિકારિય છે. આપણા દેશમાં તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. બીજા દેશોમાં તેનો ઉપયોગ પૂરી રીતે ખાનમાં ન આવડતો જ્ઞાનિની સ્વસ્થ સૂચ દરે જ કાયમ રહી, અને તેથી તે દેશોના નેતાથી જુદા જાન થયો નથી. મારા વિચાર આવા દેશોથી જાનિબેદનો નાશ કરવા વાગે જે પ્રજાનો આથી રક્ષા છે, તેની સામે મારો વિરોધ છે.

૫. પરંતુ જ્ઞાતિબંધારણમાં જે દોષો જણાઈ આવતા હોય, તે અવશ્ય કહાડી નાખવા જોઈએ, અને તેમ કરવા વાસ્તે પ્રથમ જ્ઞાતિબંધારણનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણી લેવું જોઈએ. મેં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ આપણે જ્ઞાતિબંધારણને ધાર્મિક રૂપ આપ્યું છે. જ્ઞાતિ એ કેવળ સંયમ કરવાનું સાધન છે. જ્ઞાતિ આપણા ભોગની પરિસીમા નક્કી કરે છે; એટલે કે જ્ઞાતિની બહાર આપણને ભોગ ભોગવવાનો અધિકાર રહેતો નથી. આપણે બીજી જ્ઞાતિના લોક સાથે ભોજનવ્યવહાર કે લઘુવ્યવહાર કરીશું નહિ. આવી યોજના હોવાથી અનાચાર ઓછો થાય એવો બહુ સંભવ રહે છે.

૬. ભોજન અને લગ્ન ઉપરાંત બીજા પણ ફાયદાઓ જ્ઞાતિબંધારણમાં રહેલા છે. તેમાં જ પ્રાથમિક શિક્ષણનું સાધન તૈયાર છે. દરેક જ્ઞાતિ પોતપોતાનામાં શિક્ષણ માટે તજવીજ કરી શકે. મહાસભાની ચૂંટણીની સામગ્રી પણ તેમાં જ તૈયાર છે. પ્રત્યેક પ્રતિષ્ઠિત જ્ઞાતિ પોતપોતાના પ્રતિનિધિ ચૂંટે. ટોટા દૂર કરવા માટે લવાદ, અદાલત પણ તેમાં તૈયાર જ છે. પ્રત્યેક જ્ઞાતિ અંદરઅંદરના કજીઆનો નિકાલ પોતે જ કરે. કદિ યુદ્ધ માટે સેના તૈયાર કરવી હોય, તો જેટલી જ્ઞાતિ તેટલી ટુકડીઓ આપણી પાસે તૈયાર છે.

૭. હિંદુ જ્ઞાતિબંધારણ કેવળ જડ નિર્જીવ સંસ્થા નથી, તે જીવંત સંસ્થા છે, અને પોતાના નિયમાનુસાર પોતાનું કામ કરી રહી છે. આજે દુર્દૈવને લધને તેમાં આડંબર, ઢોંગ, વિષયલંપટતા, કલહ વિગેરે દોષો નજરે પડે છે. પરંતુ આ ઉપરથી એટલી જ વાત સિદ્ધ થાય છે કે લોકોમાં ચારિત્ર્યબળ નથી. તે ઉપરથી જ્ઞાતિબંધારણ દોષવાળું છે એમ ઠરાવી શકાતું નથી.

૮. જ્ઞાતિબંધારણનું મૂળ હિંદુસ્થાનમાં એટલું બધું ઉંડું ઉતરેલું છે કે તેને ઉખેડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેમાં જ સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ સ્તુત્ય છે એમ મને લાગે છે. કેટલાક લોક એમ કહેશે કે જ્ઞાતિબંધારણ વિષે ઉપર જણાવેલા વિચારો જો બરોબર હોય, તો જ્ઞાતિની સંખ્યા જેટલી વધે તેટલી સારી એમ કહેવું પડશે, અને જો એમ કદિ થવા લાગે, તો દશ દશ માણસની એક ન્યાત બનશે. આ દલીલ બરોબર નથી.

૯. ન્યાતની ઉત્પત્તિ અને લયનો આધાર વિશિષ્ટ વ્યક્તિ અથવા સમૂહની ઇચ્છા ઉપર દૃષ્ટી રહી નથી. હિન્દુસમાજમાં જરૂરિયાત પ્રમાણે જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ, લય અને સુધારણા થયાં છે, અને દશ્ય કે અદશ્ય રીતે અસારે પણ થઈ રહ્યાં છે.

૧૦. કેટલાક કહે છે કે જ્ઞાતિભેદ ટકાવવાથી હિન્દુસ્થાનનું સલામતી વળશે, કારણકે જ્ઞાતિભેદે જ હિન્દુસ્થાનને ગુલામીમાં ડૂબાડ્યું છે. મારી નજરે આપણી આજની અધોગતિના મૂળમાં આપણે જ્ઞાતિભેદ નથી. આપણા લોકોને લીધે, રાષ્ટ્રીય સદ્ગુણો કેળવવા તરફ આપણે બેપરવા રહ્યાં તેને લીધે ગુલામી આપણને વરી છે. હું તો ઉલટું એમ માનું છું કે વર્ણવ્યવસ્થાએ તો હિન્દુસમાજને ઊંચાં ઊંચાં થઈ જવામાંથી કેટલેક અંશે બચાવ્યો જ છે.

૧૧. પણ ખીજી સરેથાઓની પેઠે જ આ સંસ્થામાં પણ અનિશ્ચયતાએ પેસીને ભારે નુકસાન કર્યું છે. વર્ણવ્યવસ્થામાં મૂળ કલ્પેલી સમાજની અતુલિત રચના જ મને તો મુદ્દોની, સ્વાભાવિક અને જરૂરી જણાય છે. અસંખ્ય ન્યાતો અને પેટાન્યાતોથી કેટલીક વાર કેટલીક અતુલના થઈ દરો; પણ મોટે ભાગે તો ન્યાતો વિમુક્તતા જ થઈ પડતારી છે એમાં શંકા નથી. એવી પેટાન્યાતો જેમ જઈ એક થઈ જાય, તેમ સમાજનું શ્રેય છે. પેટાજ્ઞાતિઓમાં આવી નજરે ન થડતારી ધડલાંમ અને નવેસર રચના મૂળથી જ થતાં આવી છે અને થયાં જ કરવાની પ્રત્યક્ષ અને પ્રત્યક્ષ નૈતિક દબાણની અસર એ કામ કરી લેવા સાર બસ છે. પણ મૂળ વર્ણવિભાગને જ નાબૂદ કરવાના કોઈ પણ પ્રયત્નની હું અવશ્ય સામે છું.

૧૨. વર્ણવિભાગમાં બેદરદિ, અસમાનતા અગર ઉચનીચપણું કરું છે જ નહિ. મદ્રાસ અગર દક્ષિણ જેવા પ્રાંતોમાં જ્યાં એવા બેદરદિયા અથવા બેદરદિયા છે, ત્યાં અવશ્ય તે અટકાવવા ઘટે છે. પણ એના એવા પ્રસંગોમાં દુરપયોગને કારણે આખી વ્યવસ્થાને મોતની સજા ફરમાવી શકાય નહિ. અમાં સદેશાધી સુધરણા થઈ શકે તેમ છે. હિન્દુસ્થાનમાં તેમ આખી દુનિયામાં આજે જે લોકપુત્ર વેનવેનનામાં પ્રવર્તી રહ્યો, તેને પરિણામે હિન્દુ જ્ઞાતિઓમાંથી પણ ઉચનીચના અસર સરેને નિકળી જશે. કેવળ બાલકોને તો આથી લોકપુત્ર નહિ પ્રવર્તે. એ ગણિતનો

દાખલો નથી કે છેદ ઉડાવી દીધે બંધ બેસી જાય. એની ગૂંચો ઉકલવાને અંતર બદલાવાં જોઈએ, સમાજની વૃત્તિમાં પલટો થવો જોઈએ. સાતિભેદ એ જો રાષ્ટ્ર ભાવનાના ફેલાવામાં વિઘ્નરૂપ હોય, તો હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, ચડુદી આદિ ધર્મોત્તું એટલી વારે હોવું એ પણ વિઘ્નરૂપ જ છે. લોકસત્તા અને રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના તો પરસ્પરના બંધુભાવ ઉપર જ પોષાય છે, અને આજે એક ખ્રિસ્તીને કે મુસલમાનને સગા માનણ્યા લાઈ જોવો જ માનવામાં હું તો કશી જ અડચણ જોતો નથી. આપણે કદિ ન ભૂલવું જોઈએ કે હિન્દુધર્મ મનુષ્ય માત્ર પ્રત્યે જ નહિ, પણ જીવ માત્ર પ્રત્યે આત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો આદર્શ મનુષ્યના સર્વોપરી કલ્યાણનાં સાધનરૂપે આપણને આપેલો છે.

૧૩. આપણી વર્ણવ્યવસ્થા ભાંગીને આપણે યુરોપની વર્ણવ્યવસ્થા સ્વીકારવી, એટલે આપણી વર્ણવ્યવસ્થામાં રહેલી વંશપરંપરાની ભાવનાને જ માત્ર આજે આપણે નાબૂદ કરવી. વંશપરંપરાનો સિદ્ધાંત એ એક સનાતન સિદ્ધાંત છે. તેને બદલવાના પ્રયત્નથી હંમેશાં અનવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ છે, અને તે થાય જ. એક બ્રાહ્મણને તેની આખી જીંદગી ભર બ્રાહ્મણ જ માનવામાં હું તો ભારે ઉપયોગ જોઈ રહ્યો છું. જો બ્રાહ્મણને જાજે એવી રીતે એ નહિ વર્તે, તો સ્વાભાવિકપણે જ સાચા બ્રાહ્મણને મળનાર માન તે ખોશે. જો આપણે વ્યક્તિના પ્રત્યેક કૃત્યના સારાનરસાપણાનો આંક કહાડીને તેની રૂએ દરેક વેળાએ વ્યક્તિઓને સજાઓ કે બક્ષીઓ એનાયત કરવા બેસીશું, રોજ રોજ બ્રાહ્મણને શુદ્ર અને શુદ્રને બ્રાહ્મણની પદવીઓ આપવા બેસીશું, તો મુશ્કેલીઓનો પાર જ નહિ રહે એ દેખીતુ છે. જો હિન્દુઓ પુનર્જન્મને માનનારા છે—અને દરેક હિન્દુ પુનર્જન્મમાં માનનારો હોવો જ જોઈએ—તો તેઓએ તો એમ જ માનવું રહ્યું કે કુદરત કશી પણ ભૂલ કર્યા વગર દુષ્ટવર્તન કરનાર બ્રાહ્મણને માનવી-ઉત્તતિની ક્રાંતિમાં નીચલી પાયરીએ જ નાખશે અને તે જ રીતે આ જન્મના બ્રાહ્મણજીવન ગાળનારને બ્રાહ્મણ ક્રાંતિમાં ચડાવ્યા વગર પણ નહિ જ રહે.

૧૪. હવે રોટી બેટી વહેવારની બાબત તપાસીએ. હું માનું છું કે એક રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના પ્રવર્તાવવાને સાર એક ભાણે જમવું અગર ગમે

તેની જોડે પરશુવાની છૂટ એ જરૂરની વસ્તુઓ નથી. એક સામે જમવાથી મિત્રતા વધે છે એ વાત અનુભવવિરહ છે. જો એમ કરવાથી મિત્રતા વધતી હોય, તો યુરોપમાં ચાલેલું મદાયુદ્ધ જંગમાં ન દોન. બોજનના વિષયને આપણે નિષ્કારણ અતિશય મદદ આપ્યું છે. બોજનદિવા શાયદિવા જેટલી જ ચંદી છે; બેદ એટલો જ કે શાયદિવાના અતે આપણને શાંતિ મળે છે, અને જે જીલ વચ નથી રાખવામાં આવતી તો બોજન ક્યાં પછી અસ્વસ્થતા ઉપજે છે. જે પ્રમાણે શાયદિ કર્મે આપણે એકાંતમાં કરીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે સામાન્ય બોજનાદિ કર્મે પણ આપણે એકાંતમાં જ કરવાં જોઈએ. બોજન કરવું એ કેવળ શરીરના નિભાવ અર્થે છે. જો આ વચન ખરું હોય, તો એ દેખીતું છે કે તે વિષે જેટલો ઘોરો આડંબર કરીએ તેટલું સારું.

૧૫. મમેતેવા સ્વતંત્ર જમાનામાં, મમે તેટલા સ્વતંત્ર રાજ્ય-બંધારણમાં પણ સમાજના બધા જ લોકોમાં ખાયાપીવા કે પરશુવાની બાબતમાં એક સરખા જ આચાર વહવાર પ્રવર્તે એમ કું માનતો નથી. સમાજના જૂના જૂના વર્ગો વચ્ચે આચારવિચારની વિવિધતા હમેશાં રહેવાની જ. એ વિવિધતા વચ્ચે જ આપણે હમેશાં એકતાને શોધવી અને સ્થાપવી પડવાની. કોઈ માણસ સૌ કોઈની જોડે ખાવા કે પીવાની બાબતમાં દરકત માનનારો હોય, તો તે પાપ કરે છે એમ કહેવાને હું તૈયાર નથી.

૧૬. જે વાત બોજનને લાગુ પડે છે, તે જ વાત લગ્નને લાગુ પડે છે. અમુક શાંતિના લોકો સિવાય બીજા સાથે લગ્નવ્યવહાર સામે પ્રતિબંધ રાખવાથી સંયમ દર્શાય છે, અને સંયમ તો મમે ત્યારે મુખદાયક જ નિવડે છે. જેટલી જાગ વધારે પાથરવામાં આવે, તેટલું સંકટ પણ વધારે આવે. તેથી જ આપણી પંક્તિના માણસોમાંથી જ વરવધુ શોધવાની પ્રયામાં મને દોષ જણાતો નથી. જે દેસોમાં શાંતિ ધર્મના આધારે નથી, ત્યાં પણ સકરતા ન થવા પામે તે ઉપર બહુ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. ઈંગ્લાંડમાં ‘બ્લ્યુ-લડ’નું રહસ્ય પણ આ જ છે. લોડ* સોલસજરી* પોતે એવીજાએચનાઈ વંશજ છે એમ કહી

* લોડ સોલસજરી—(૧૮૩૦—૧૯૦૩)—પૃથ્વીની લાંબી મુસાફરી કર્યા પછી ૧૮૫૩ માં પાર્લામેન્ટમાં હાજર થયા. ૧૮૬૫ અને ૧૮૭૪ માં તેમણે હિંદુસ્થાનના

સંભળાવતા. આ વાત તેમને તથા અંગ્રેજ પ્રજાને અભિમાન લેવા જેવી જણાતી.

૧૭. હિન્દુઓમાં ભાઈભાઈનાં છોકરાં એક બીજા જોડે નથી પરણતાં, એથી કંઈ તેમની વચ્ચેના પ્રેમને ખલેલ નથી પહોંચતી. ઉલટો આ રિવાજ એમની વચ્ચેના સગપણને વધારે વિશુદ્ધ અને નિર્મળ કરે છે. વૈષ્ણવોમાં મેં ઘણી માતાઓને જોઈ છે, જેઓ મરજદ પાળે છે અને ઘરને રસોડે જમતી કે ઘરના સામાન્ય ગોળાનું પાણી પણ પીતી નથી. આથી તેમનામાં એકલવાયાપણું કે ઉદ્વેગ આવી જાય છે અગર તો તેઓ સ્નેહ કે મમતા વગરની બની જાય છે એવું નથી બન્યું જોયું. આ બાબતો કેવળ સંયમ અને તાલીમને લગતી છે. એમનામાં અંગત એવો કશો દોષ નથી રહેલો. એમાં અતિશયતા પેસે તો તુકસાનકર્તા થઈ પડે ખરી. અને તેમાં પણ ઉચ્ચપણાના અભિમાનથી જો તેમ કરવામાં આવે છે, તો તો આવો સંયમ સંયમ મટીને ખરેખર સ્વચ્છંદ જ બની જાય છે, અને તેથી ધાતક નિવડે છે. પણ જમાનો જેમ જેમ આગળ વધે છે અને નવી નવી જરૂરિયાતો અને પ્રસંગો ઉભાં થતાં જાય છે, તેમ તેમ રોટી ખેડી વહેવારની બાબતમાં પણ ઘણી જ સંભાળપૂર્વક આપણે સુધારાવધારા કરવા પડવાના.

૧૮. આ પ્રમાણે જાગૃત અને કમળ સંજ્ઞાથી જે બંધન છે, તે સામાન્ય નિયમ તરીકે સ્તુલ છે. તેમાં અપવાદ છે અને રહેશે. આ વાત હિન્દુ-સમાજે જાણનાં અજાણનાં પણ કબૂલ કરી છે, પરંતુ ખરી રીતે વિચારતાં આ કંઈ અપવાદ નથી. હું ભગી સાથે જમું અને તેમ કરવામાં મારી નજરે વિશેષ સંયમ હોય, તો તે બાબતમાં જાનિને કંઈ કરવાપણું રહેતું

મંત્રીની પદવી ભોગવી હતી. કોન્ગ્રેસીવ પક્ષના નેતા તરીકે તેમણે રાજ વખત ઈંગ્લાંડના વડા પ્રધાન તરીકે કામ કર્યું. પછી ૧૯૦૨ નાં તે રાજદ્વારી હવનનાથી નિવૃત્ત થયા હતા.

† એલીઝાબેથ (૧૫૩૩—૧૬૦૩) ઈંગ્લાંડની રાણી પત્નીસ વર્ષની ઉંમરે તે ગાદી ઉપર આવી અને પીતાનાથીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે પ્રૌદરુદ્ધ ધર્મની એક ઝળતી અનુયાયિની હતી. ક્વિરલ મોક્ષપિયર આ રાણીના રાજ્ય દરમિયાન થઈ ગયો. તેની કારકીર્દિમાં અંગ્રેજ સાહિત્યનો બટોનો દેશવો થયો હતો અને મોટા મોટા ઈંગ્લાંડના કવિઓ તેના રાજ્ય દરમિયાન જન્મ્યા હતા.

નથી. અથવા મારી જ્ઞાનિમાં જ મનગમતી કન્યા ન મળે, અને લગ્ન ક્યાં વિના વિપવલ્પટ થઈ એવો સંભવ હોય, તો તેવા સંજોગોમાં મને યોગ્ય લાગે એવી મને તે જ્ઞાનિની કન્યા સાથે લગ્ન કરું તો મેં સંયમ કર્યો હોવાય; અને તેથી કરીને જ મારું આ કર્મ જ્ઞાનિજીભારણના મૂળનસ્તવની વિરુદ્ધ નથી. સામાન્ય નિયમનો અનાદર કરી ઉપશું પમશું ભરવામાં મારો હેતુ ધન્વિષદમન કરવાનો હતો. એ બનાવી આપવાની જવાબદારી મારા ઉપર રહે છે, અને મારા ભાવિ વર્તન ઉપરથી તે જાણી શકે આવશે, પરંતુ લાંબુથી જ્ઞાનિ નરકથી મગવા જોઈના હજી મને ન મળે, તો તેથી અસંતુષ્ટ ન થતાં જ્ઞાનિના અંજલિમાં જે દર્શન દોષ તે મારે ક્યાં કરવું જ જોઈએ.

૧૯. આમ હિન્દુ વર્ણવ્યવસ્થાનો કું પડા લઈ છું, હમેશાં લેતો આવ્યો છું; અને છતાં મેં હિન્દુઓમાં ધર કરી બેઠેલી અશુભપણાની ભાવનાને કું માનવજનિની સામે એક ધોર અપમાન રૂપે ઓગળાવું છું. એ ભાવનાના મૂળમાં સંયમ નહિ, પણ ઉંચપણાની ઉદ્દત ભાવના જ રહેલી છે. એ ભાવનાએ પોતાની કોઈ પણ જનની યોગ્યતા નથી બનાવી આપી, ઉત્તરા જેઓ કોઈ પણ વાતમાં આપણાથી જૂઠા નથી, અને જેઓ અનેક દિશાઓમાં સમાજની સારે મેચા બળતરી રહ્યા છે, તેવા મનુષ્ય જનિના એક પ્રયંત જનસમુદાયને આપણે માણસમાંથી કાઢી નાખવાનું ધોર પાપ હતું છે. આ પાપમાંથી હિન્દુધર્મ જેટલો સ્વર ઉમગી નિકળે તેટલી તેની મોટા ભાગે મનિતા છે. આ હીન ભાવનાને દહારવાની નરોજીમાં એક પણ રક્ષીય મને હજી જાતી નથી અને આવી પાપી પ્રધાની વિમાલન કરનારા સાત્ત્વવર્ચના (જેના પ્રમાણ રિપે સંકેત છે તે) ને બાળક કરતાં કું નિષ્ક્રુષ્ક અવસ્થામાં નથી અલગન, દેવ જુદા અને અંતરના અવાજની વિરુદ્ધ જાતી કોઈ પણ સાત્ત્વજ્ઞાને મારે અપરવાની કું ના પાડું છું. સાત્ત્વપ્રમાણ જ્ઞાન જુદાના પા. ઉપર રચાયેલું હોય છે, ત્યારે તે નજગ એવો મદદ રૂપ મારે જ અને તેમને અગ્રણી છે; પણ જ્યારે તે અનુભવ ઉપાધુન થી અવગત નથી જવન થયેલા જુદાના પ્રાજ્ઞાને સતે અવગત ના પાડી તેને અગ્રણી જાતી દેવા અને છે, ત્યારે તે અગ્રણી પડે છે.

૨૦. સનાતની હિન્દુ.

૧. જે માણસ હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુકુળમાં જન્મીને વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણાદિ ગ્રન્થોને ધર્મગ્રન્થ રૂપે માને; જે માણસ સસ અર્ધિંસાદિ પાંચ મોને વિષે શ્રદ્ધા ગમે અને તે યથાચક્રિ પાળે; જે માણસ આત્મા છે, પરમાત્મા છે, આત્મા અજ અને અમર છે, તેમ છતાં દેહાધ્યાસથી સંસારમાં અનેક યોનિમાં આવળ કર્યા કરે છે, તેને મોક્ષ છે, અને મોક્ષ એ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ માને; જે વર્ણાશ્રમ અને ગોરક્ષાધર્મને માને તે હિન્દુ છે.

૨. મેં વધુવિધાં ચિદ્દો મારામાં ધણે અંશે છે, અને તે મારામાં વધારે હરીજન કરવા હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તેથી મને પોતાને હું નમ્રપણે પણ હતાથી સુસ્ત સનાતની હિન્દુ તરીકે ઓળખાવતાં સંકોચાતો નથી.

૩. હું માનું છું કે હિન્દુધર્મનું મોટામાં મોટું ખાલ સ્વરૂપ ગોરક્ષા છે. તે રક્ષા કરવા હિન્દુ માત્ર અભારે અસમર્થ બની રહ્યા છે, તેથી હિન્દુસંસ્કારને હું નપુંસક માનું છું. તે નપુંસકમાં હું મને ઓછામાં ઓછો નપુંસક માનું છું. જે નપુંસકમાં મેં ગોરક્ષાને સાર કરી છે અને કરી રહ્યો છું, જે લાગણી મને માપ તથા માપના વંશને સાર થાય છે, તેનાથી વધારે બીજામાં મને એમ હું ધારતો નથી. તેને ખાતર મારા જોડેથી તપશ્વર્યાક્રાંતિએ જ્ઞાનપૂર્વક કરી દેવા એમ હું જાણતો નથી. જ્યાંમુઘી હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુ માયની ઉપર દયા રાખના નથી, દોરને હિન્દુ પોતે જ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો આપે છે, જ્યાંમુઘી મુસલમાનોની પ્રીતિ સંપાદન કરી તેમની પામેથી પ્રેમને ખાતર આવડે છોડાવવા તેઓ સમર્થ થયા નથી, જ્યાંમુઘી અંગ્રેજોને હિન્દુસ્થાનમાં ગોરવ કરી રહ્યા છે, તે સહન કરી અંગ્રેજ સત્તાનગની હિન્દુઓ સહ્યમી કરે છે, ત્યાંમુઘી હિન્દુધર્મમાં બ્રાહ્મણ અને શત્રિવ ધર્મનો દુ સોષ સમઠું છું, અને તેથી હું વૈશ્વ જન્મ્યા છતાં તે બન્ને ધર્મનું પાલન કરવા સદા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું.

૪. હિંદુધર્મનું આંતર સ્વરૂપ સારા અને અધિકાર છે એમ હું માનું છું. સસનું એવન જોટલી સુદગતાએ હું છેક અગાધથી કરી રહ્યો છું, તેટલું કરતાં મેં મારી ઝાળખમાંના કાષ્ટને જાણ્યા નથી. અધિકારનું જાણત લક્ષણ પ્રેમ છે—અવેર છે. મને દૈવ વિશ્વાસ છે કે હું પ્રેમથી ઉભરાઈ રહ્યો છું. મને સ્વપ્ને પણ કાષ્ટના પ્રભે વેરલાય ઉત્પન્ન થયો નથી. ડામરનાં દુષ્ટતો છતાં તેના પ્રભે મને વેર ઉત્પન્ન થતું નથી. જ્યાં જ્યાં મેં દુઃખ જોયું છે, અન્યાય જોયો છે, લાં લાં મારો આત્મા અકળાયો છે.

૫. હિંદુધર્મનું તત્ત્વ મોક્ષ છે. મોક્ષને સારું હું મથી રહ્યો છું. મારી બધી પ્રવૃત્તિ મોક્ષને ખાતર છે. જોટલો વિશ્વાસ મને મારા દેહના અસ્તિત્વ વિષે અને તેની ક્ષણિકતાને વિષે છે, તેટલો જ આત્માના અસ્તિત્વ વિષે અને તેના અમૃતત્વને વિષે છે.

૬. આવાં કારણોથી હું મને પોતાને સુસ્ત સનાતની હિંદુ તરીકે ઝાળખાવી મુખી થાઉં છું.

૭. શાસ્ત્રોના મેં ઉંડો અભ્યાસ કર્યો છે એમ મને ટાંઠ પૂછે, તો હું તેને કહું કે મેં નથી કર્યો અને કર્યો છે; વિદ્વાનની દૃષ્ટિએ નથી કર્યો. મારું સંસ્કૃત જ્ઞાન નહિ જેવું જ ગણાય; પ્રાકૃતમાં રહેલા તરજુમા પણ મેં થોડા જ વાંચ્યા છે. એક વેદ મેં પૂરેપૂરો વાંચ્યો છે એવો દાવો હું ન કરી શકું. છતાં મેં શાસ્ત્રોને ધર્મદૃષ્ટિએ જાણ્યાં છે, તેમાંનું સહસ્ય હું જાણી ગયો છું. વેદ વાંચ્યા વિના માણસ મોક્ષ મેળવી શકે એ હું જાણું છું.

૮. શાસ્ત્રો વાંચવાની—સમજવાની ચાવી મને હાથ લાગી છે. જે શાસ્ત્રવચન સસનું, અધિકારનું, બ્રહ્મચર્યનું વિરોધી હોય તે ગમે ત્યાંથી મળ્યું હોય છતાં તે અપ્રમાણ છે. શાસ્ત્ર બુદ્ધિથી પર નથી. બુદ્ધિગ્રાહી ન હોય તે શાસ્ત્રને આપણે પડતાં મેલી શકીએ છીએ. ઉપનિષદો માત્ર હું વાંચી ગયો છું, એવાં પણ ઉપનિષદો મેં વાંચ્યાં છે કે જેમાંનાં કેટલાંક મને બુદ્ધિગ્રાહી નથી લાગ્યાં. તેથી તેને મેં આધારભૂત નથી માન્યાં. શાસ્ત્રોના અક્ષરને વળગ્યો તે વેદીઓ છે એમ ઘણા કવિઓએ ગાયું છે. શાસ્ત્રોનું દોહન શંકરાચાર્યાદિએ એક એક વાક્યમાં આપ્યું છે, અને તે બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણે ઇશ્વરભક્તિ કરી જ્ઞાન મેળવવું અને તે વડે મોક્ષ મેળવવો. અખા લગતે કહ્યું છે કે

‘મુતર આવે તેમ તું રહે,
જેમ તેમ કરીને દરિને લહે’.

જે શાસ્ત્ર મને મદિરાપાન, માંસજલણ, પાખંડ ઇત્યાદિ શીખવે તે શાસ્ત્ર ન કહેવાય.

૬. સ્મૃતિઓને નામે મહા અધર્મ આવી રહ્યો છે. સ્મૃતિ આદિ ગ્રન્થોના અક્ષરને વળગવા જતાં આપણે નરકને સાર લાવકાત મેળવીએ છીએ. સ્મૃતિથી જામિત યજ્ઞ પોતાને હિન્દુ કહેવડાવતા માણ્યો વ્યભિચાર કરે છે, બાળ કન્યાની ઉપર બળાત્કાર કરવા કરાવવા તૈયાર થાય છે.

૧૦. અસારે બધાં શાસ્ત્રોમાંથી આપણે શું ક્ષેપક ગણવું, શું ગ્રાહ્ય ગણવું, શું સાન્ય ગણવું એ મહા પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. જે મેં ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે આજે બ્રાહ્મણધર્મનો લોપ ન હોત, તો આપણે યમનિયમાદિના પાલનથી જે શુદ્ધ થયેતો હોય અને જેણે સાર જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેવા કોઈ બ્રાહ્મણને પૂછી જોત. તેને અભાવે અસારે ભક્તિમાર્ગ પ્રધાનપદ ભાગવે છે. પાખંડ, દંભ, મદ, માયા વિગેરે પાપો જે આધુનિક સરકારમાં અનેક રૂપે પ્રગટી રજાં છે તેની સાથે અસહકાર કરી જમારે આપણે આત્મશુદ્ધિ મેળવીશું, ત્યારે કદાચ આપણને શાસ્ત્રદોહન આપનાર કોઈ સંસ્કૃત પુરુષ મળી શકે. સાંતુષ્ઠી આપણે પ્રાકૃત લોક સરળભાવે મૂળ તત્ત્વોને વળગી દરિલક્ષ્ય યજ્ઞ વિચરીએ. એ સિવાય બીજા માર્ગ હું જોતા નથી.

૧૧. ‘શુરુ વિના જ્ઞાન ન દોષ’ એ મુવર્ણ વાક્ય છે. પણ શુરુ મળવા જ દોષલા છે, અને સદ્ગુરુને અભાવે ગમે તેને શુરુ કરી બેસીને આપણે સંસારસાગરની વચ્ચોવચ કૂપવું યોગ્ય નહિ ગણાય. શુરુ તે કે જે તારે. પોતે નરી ન જાણે તે બીજાને શું તારે ? એવા તારા આજકાલ હોય, તોપણ તે એકાએક જોવામાં આવના નથી.

૧૨. હવે આપણે વર્ણાશ્રમને નપાસીએ. ચાર વર્ણ ઉપરાંત વર્ણ નથી એમ મેં તો જણાવ્યું છે. વર્ણ જન્મથી છે એવી મારી માન્યતા છે. બ્રાહ્મણ-કુળમાં જન્મ્યા તે બ્રાહ્મણ રહીને જ મરે. શુભે અબ્રાહ્મણ થાય, તોપણ તેના બ્રાહ્મણરૂઢ બ્રાહ્મણ મટતો નથી. બ્રાહ્મણધર્મનું પાલન નહિ કરનાર બ્રાહ્મણ-ગુણ પ્રમાણે યદ્દ યોનિમાં જન્મે અને પદ્મ યોનિમાં થે જન્મે. મારા જેવા

બ્રાહ્મણધર્મનું અને ક્ષત્રિયધર્મનું પાલન કરનાર વૈશ્યને જન્મવાપણું રહે, તે બીજે ભવે ભવે બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય જન્મે. આ જન્મે તે વૈશ્ય જ રહેશે. અને તે જ યથાર્થ છે. હિન્દુધર્મમાં બીજા ધર્મોવાળા વખતોવખત સમાઈ ગયા છે, પણ તેઓ તે જ જન્મે હિન્દુ તરીકે ઓળખાયા નથી. હિન્દુસંસાર દરિયો છે. તેના પેટમાં બધો કચરો આવીને સાફ થઈ જાય છે, શમી જાય છે. એમ થયાં જ કર્યું છે. ઇરાકી, ગ્રીસ, વિગેરેના લોકો આવી હિન્દુધર્મમાં સમાઈ ગયા છે, પણ તેઓને કોઈએ હિન્દુ બનાવ્યા નથી. પણ કાળાન્તરે આમ વધઘટ થયાં જ કરી છે. હિન્દુધર્મ ખ્રિસ્તી કે મુસલમાની ધર્મ પ્રમાણે પરધર્મીઓને તેમાં દાખલ થવાનું નિમન્ત્રણ કરતો નથી; સર્વને પોતપોતાનો ધર્મ પાલન કરવાનો જ આદેશ તેમાં રહેલો છે. ભગિની નિવેદિતા* જેવાં હિન્દુધર્મમાં આવ્યાં, છતાં આપણે તેમને હિન્દુ તરીકે નથી ઓળખતા; તેમ તેનો બહિષ્કાર કે તિરસ્કાર પણ નથી કરતા. ‘હિન્દુધર્મ’માં આવવાપણું કાઢીને રહેતું નથી. હિન્દુધર્મનું ‘પાલન’ સૌ કોઈ કરી શકે છે.

૧૩. વર્ણાશ્રમ કાયદો છે. તેનું વ્યાવહારિક રૂપ જ્ઞાતિ છે. જ્ઞાતિમાં વધઘટ થાય છે. જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ અને ત્રય થયાં જ કરે છે. હિન્દુધર્મ બહાર તો માણસ પોતે જ થઈ શકે છે. જ્ઞાતિ બહાર માણસ મેલામ છે. જ્ઞાતિનો બહિષ્કાર એ દંડ છે અને સર્વ જ્ઞાતિની પાસે એ હોવો જ જોઈએ.

૧૪. ઘણી જ્ઞાતિઓ મરી આંધા થવાની આવશ્યકતા છે ખરી; અને તે હિન્દુધર્મને આધાર પડેલાં આ વિના તે જ્ઞાતિનાં મહાજનો કરી શકે છે. અનેક વાણિયા જ્ઞાતિઓ એક થાય, તેમની વચ્ચે બેરીઅવહાર ચાલુ થાય, તેમાં ધર્મને કશી હાનિ નથી પડેલી.

૧૫. પાણી, લાલુઅવહાર અને બેરીઅવહાર એ હિન્દુધર્મનું આવશ્યક વિદ્ય નથી, પણ હિન્દુધર્મમાં સંયમે પ્રધાનપદ ભાગવેલું હોવાથી પાણી, ભોજન, વિવાહ કન્યાદિના મુદ્દમ પ્રતિબંધો રાખવામાં આવ્યા છે. તેને નું નિબંધ નથી મળતો. છતાં જે તેનું પાલન ન કરે તેને હું ‘ધર્મવ્રત’ થયેલાં પણ ન માનું. પાણી, ભોજન કે વિવાહ અવહાર કાઢે

* વધુ માટે આ બાબતમાં ‘વર્માત્મા’ નામના હેતુને: ૭ માં પૂતા જઓ.

ત્યાં ન કરવો એને કું શિષ્ટાચાર મળું છું. તેમાં આરોગ્ય અને પવિત્રતાની રક્ષા રહેલી છે. પણ તિરસ્કાર રૂપે કોઇને ત્યાં બોજનનો કે પાણીનો ભાગ કરવો એ હિન્દુધર્મની વિરુદ્ધ છે એમ માનું છું. પરંતુની માથે કે પરંખીની સાથે બેસીવ્યવહાર અને બોજનવ્યવહારનો પ્રતિગન્ધ હિન્દુધર્મની સંસ્કૃતિની આવશ્યક વાડ છે એવો મારો અનુભવ ઉપર બંધાયેલો અભિમાય છે.

૧૬. એમ છતાં હું કેમ મુસલમાનોને ત્યાં પણ જમું છું ? કેમકે હું તેમને ત્યાં જમતા છતાં સંધર્મધર્મનું ખૂબ સેવન કરી ચકું છું. પકવેલી વસ્તુમાં ડબલરોટી મુખી લઈ છું, કેમકે ડબલરોટી પકવવાની ક્રિયા તદ્દન શુદ્ધ છે, અને જેમ ધાણી અને ત્યાં પકવેલી લેવાય તેમ રોટી (રોટલી નહિ) ગમે ત્યાં પકવેલી લેવાય. છતાં મારા સાથીઓ તેટલો પ્રતિગન્ધ નહિ પાળતાં મુસલમાન અને પોતાનાથી ઇતર વર્ણોઓને ત્યાં શુદ્ધ રીતે પકવેલો ખાદ્ય પદાર્થ પણ લે છે. આમ કરવામાં તેઓ શાંતિ બહિષ્કારનું જોખમ માથે વહેરાય છે, હિન્દુ મદતા નથી. આશ્રમ એ સંન્યાસીઓને લગતો. કંઈક ધર્મ પાળે છે. ત્યાં હિન્દુધર્મને અનુસરીને એક નવી શાંતિ કે નવો વ્યવહાર આ મુખે છીન્ને તેમ બંધાયેલો રહેલો છે. આ કાર્યને હું અખતર રૂપે ગણું છું. કૃષ્ણભૂત થયે અનુકરણીય મણાશે. નિષ્કળ થયે કોઇને દાનિ નહિ કરે, અખતર કરનારને પણ નુકસાન નહિ થાય, કેમકે અખતરનું મૂળ સંધર્મ છે. સેવાધર્મનું સંકેલાઈથી પાલન થાય, અને જ્યાં ધર્મનો સમાવેશ કેવળ ખાવાપીવામાં જ કરી મેલવામાં આવ્યો છે, ત્યાં તે રિવાજને તેનું યોગ્ય અને ગાણુ સ્થાન અપાય તો ઠીક એ હેતુ છે.

૧૭. અસ્પૃશ્યતાની ઉત્પત્તિ કોઇ કળી શકે તેમ નથી. મેં અનુમાનો જ કર્યા છે. તે ખોટાં હોય કે ખરાં. પણ અસ્પૃશ્યતા અધર્મ છે એમ તો આંધેલો જ જાણે શકે એમ છે. માત્ર ધણા કાળનો અધ્યાસ જેમ આપણને આત્મા ઓગળવા નથી દેતો તે જ રીતે ધણા કાળનો અધ્યાસ આપણને અસ્પૃશ્યતામાં રહેલો અધર્મ પણ જોવા નથી દેતો. કોઇને પણ પેટે ચલાવવા, નોખા રાખવા. ગામ બહાર કઢાડવા, તે મરે કે જીવે તેની દરકાર ન રાખવા, તેને એકું બોજન દેવું, એ બધું ધર્મ હોય જ નહિ.

પંનખનાં જે અન્યાયની વિરુદ્ધ આપણે પોકાર કરીએ છીએ તેનાથી વિશેષ અન્યાય આપણે અત્યજ ઉપર કરીએ છીએ. અત્યજ પાડોશમાં રહી ન શકે, અત્યજને પોતાની માલિકીની જમીન ન મળે, અત્યજે આપણને જોતાં જ પોકાર કરવો જોઈએ કે 'છેટા રહેજો, મને અડશે નહિ,' અત્યજને આપણી સાથે ગાડીમાં બેસવાની પરવાનગી ન મળે—આ હિન્દુધર્મ નથી. આ તો ડાયરશાહી છે. અસ્પૃશ્યતામાં સંયમ નથી. મા મેલું ઉપાડી સ્નાન કર્યા વિના નથી અડતી એ દાખલો અસ્પૃશ્યતાને નભાવવા સાર આપવામાં આવ્યો છે. પણ તેમાં તો મા પોતે જ નથી અડવા માગતી; અને તે કાયદાને આપણે ભંગીના સંબંધમાં પળાવીએ, તો કોઈ ઇન્કાર કરે તેમ નથી. ભંગી ઇત્યાદિને અસ્પૃશ્ય ગણી આપણે મેલને સહન કરીએ છીએ અને રોગો ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. જે અસ્પૃશ્યને સ્પૃશ્ય ગણીએ, તો આપણે આપણા તે અંગને સાફ રાખતાં શીખીશું.

૧૮. ભંગીઓનાં ઘર તો ઘણાં વૈષ્ણવ ઘર કરતાં મેં ચાકખાં જોયાં છે. તેઓમાંના કેટલાકની સત્યવાદિતા, સરક્ષતા, દયા વિગેરેથી હું ચકિત થયો છું. મારી ખાત્રી છે કે હિન્દુધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા રૂપી કલિએ પ્રવેશ કર્યો, તેથી આપણે પતિત બન્યા છીએ અને ગોમાતાના રક્ષણને સાર પણ વીર્યહીન થઈ ગયા છીએ. જ્યાંસુધી આપણે આ ડાયરશાહીમાંથી મુક્ત નથી થયા, ત્યાંસુધી અંગ્રેજ ડાયરશાહીમાંથી મુક્ત થવાનો આપણને અધિકાર નથી.

૨૧. અસ્પૃશ્યતા.

૧. અસ્પૃશ્યતાને દું દિન્દુધર્મમાં મહાન પાપ માનું છું. મારા આ વિચારે આજ્ઞાલના નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં કોણી સિધ્ધિમાં આવી ગયા પછી આત્મા છે એમ પણ નથી. એ વિચાર મારી નાસ્તિકતામાંથી જન્મ્યા છે એ પણ ખરું નથી. કેટલાક એમ માને છે કે ખ્રિસ્તીઓ સાથેના સંબંધમાંથી, ખ્રિસ્તીધર્મનાં પુસ્તકોમાંથી આ વિચારો મારામાં ઉતર્યા છે. એ તેમની ભ્રમણા છે. અમારા કુટુંબમાં રામાયણ વંચાનું. લાંબા મહારાજ હરીને એક આઘણ તે વાંચના લાંબા મહારાજને રક્તપિત થયેલું હતું. રામાયણ એ રક્તપિત મહારાજે એવી તેમને ગદા હતી અને લાંબા મહારાજનું રક્તપિત ગયું પણ હતું. મને એમ લાગેલું કે જે રામાયણમાં રામને નિષાદે મંચાની પાર ઉતારી દીધા હતા, તે રામાયણમાં અન્તરને પાપી છે એમ નહિ માની લીધેલું હોતું નેહએ. હૃદયને આપણે પ્રેમપૂર્વક 'ગણાનુગણ', 'પ્રાનિપ્રાણન', ઇત્યાદિ રિશિવ્રજોથી સંબોધીએ છીએ, એ જ થાંભલે છે કે દુનિયામાં દિન્દુનનિર્મા જન્મેલાને પ્રાનિ અને અસ્પૃશ્ય મણુવા એ પાપ છે—એમ માનવું એ રાક્ષસી છે. તેથી જ દું દહેલો આત્મા છું કે એ મોટામાં મોટું પાપ છે. એટલું જણાવવાનું અને ૧૨મે વર્ષે થયેલું એમ દું નથી દહેલો, પણ તે વેળા મને આ દોષ તો જણાવેલો જ. આ વાત દું વેધવૃક્ષ અને મુન્ન દિન્દુઓની જાણ મારે હતી રહ્યો છું.

૨ જે વખતે મને જાતજાત પર મેલ ન હતો, મેં જાતજાત વાંચ્યું પણ ન હતું, ખ્રિસ્તીધર્મ પાઠનારોના લગ્ન-ધર્મ દું વિચાર નહોતો. આત્મા, લગ્નના મારા આ વિચારો. બંધાયેલા છે. મારી ઉંમર ૧૨ વર્ષ કે તે નજીકની હતી, લગ્નથી દું એ વસ્તુ સમજતો. અમારા કુટુંબમાં મેલુ સર્વ કરવા હોય નામનો એક અન્તર આત્મા હોતો દું કેમ ન જાણી

તે વખતે પણ હું એમ માનતો કે દિન્દુધર્મમાં અરપ્રશ્નનાને ધર્મ માન્યો નથી, અને તે માનેલો દોષ તો દિન્દુધર્મ મારે મારે નથી.

૫. અરપ્રશ્નના એ દિન્દુધર્મમાં પાપ મનાવેલું નથી. શાસ્ત્રાર્થના ઝખણમાં હું ઉતરવા માગતો નથી. મનુસ્મૃતિ, ભાગવત વિગેરેના સ્તોત્રમાંથી મારા મુદ્દાનું સમર્થન કરનાં મને મુશ્કેલીઓ પડે એ સંભવે, પણ હું દિન્દુધર્મનું રક્ષણ સમજ્યો છું. દિન્દુધર્મમાં અરપ્રશ્નના માની છે એ પાપ છે.

૬. ભંગીઓને અડવામાં કેટલાક દિન્દુઓ શાસ્ત્રનો આધ દાવે છે. પણ હું કહું છું કે હોષ શાસ્ત્ર ભંગીઓને અડવું એ પાપ છે એમ કહેલું હોય, તો તે અશાસ્ત્ર છે. શાસ્ત્ર એવું હોષ જ ન શકે કે જે અછલ્લની બહાર દોષ, જે સ્વલ ન દોષ. બાકી શાસ્ત્રના અર્થ તો મહેતેવા થઈ શકે. આપણે શાસ્ત્રને નામે શું નથી કરતા ? શાસ્ત્રને નામે બાવાઓ ભાંગીએ છે અને માંગે પુકે છે, શાસ્ત્રને નામે દેવીબકતો માંસમદિરાનું મેવન કરે છે, શાસ્ત્રને નામે અનેક માણસો વ્યભિચાર કરે છે, શાસ્ત્રને નામે મદ્રાસ ઇલાકામાં કુમળી બાળાઓને વેચ્યાઓ બનાવવામાં આવે છે. બાના કરનાં શાસ્ત્રનો બીજો શો અનર્થ હોષ શકે ? હું મને પોનાને સુસ્ત વેચ્યુવ માનું છું, હું વર્ણાશ્રમધર્મને માનનારો છું. પણ હું કહું છું કે ભંગીને સ્પર્શ કરવામાં અબધનું એ તો વર્ણાશ્રમધર્મની અતિશયતા છે, તેની ઉપર ચરેલો મેલ છે.

૭. અરપ્રશ્નનાના પાપથી આપણે પનિન જન્યા, સામ્રાજ્યમાં ભંગી જન્યા. આપણા સંસર્ગથી મુસલમાનને પણ એ દોષ લાગ્યો. દિન્દુ-મુસલમાન સામ્રાજ્યમાં પેરિયા જન્યા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં, પૂર્વ આફ્રિકામાં, કેનેડામાં દિન્દુ એકલા નથી પણ મુસલમાન પણ છે, અને એ બધા ભંગી મણાયા. એટલું બધું પાપ અરપ્રશ્નનામાંથી આવેલું છે.

૮. અરપ્રશ્નનાને દિન્દુસમાજ જ્યાંમુઘી ઇરાદાપૂર્વક ધર્મ સમજે છે, અસખ્ય દિન્દુઓ અન્યજ્ઞેને અડવામાં પાપ છે એમ માને છે, લાંમુઘી સ્વરાજ્ય અસક્ય છે. યુધિજિરે કુતરા વિના સ્વર્ગમાં જવા ના પાડેલી. એ યુધિજિરના વંસજ દિન્દુઓ અન્યજ્ઞેને મૂકીને સ્વરાજ્ય

સમાજની શી દશા થાય ? આપણા ઉપર દુઃખ આવી પશું છે, તે આપણે અન્ત્યજો તરફ ફરેલા પાપનો બદલો છે. આપણા પાપનું દુઃખ મુસલમાનો પણ આપણી સાથે રહ્યા એટલે તેમને ભોગવવું પડે છે. આપણે આ સંસ્તનતના, સામ્રાજ્યના, સરકારના ભંગી જેવા ચર્ચ રહ્યા છીએ તેનું મુખ્ય કારણ એ જ છે કે આપણા વૈષ્ણવો, શૈવો, પોતાને ચુસ્ત સનાતની હિન્દુ કહેવડાવનારાઓ ભંગીઓ તરફ પશુની રીતે વર્તે છે, તેમના ઉપર સિનમ ગુજારે છે. ભંગીઓ આપણા સહોદર છે, સમા ભાઈઓ છે. તેમની આપણે સેવા લઈએ છીએ અને પેટ પૂરતો પગાર પણ નથી આપતા એટલે તેમને ઝેડ્યાડમાંથી નિર્વાહ ચલાવવો પડે છે, સરેલું માંસ ખાવું પડે છે.

૧૨. તમે ચહેરોનો કચરો કઢાડવા, ભોક્તું આરોગ્ય સંભાળવા બાળકોને કેળવણી આપવા, રોગ અટકાવવા નિમાવવા છે. આ કામ ભંગીઓનો તમે ઉદ્ધાર કરશો, તો જ તમારાથી બની શકશે. ઈસ્લામ બેદુલ્લખ જેવાં નાનાં રાજ્યોને માટે લગ્નઉપાડવાનું બહાનું બતાવી જેમ પોતાનો સ્વાર્થ સાધ્યો, તેમ આપણે પણ આપણા ખીસ્સા ભરવાનો વિચાર રાખીશું, તો આપણા સ્વરાજ્યનો કાંઈ અર્થ નથી.

૧૩. આ સરકારને કું રાક્ષસી શું કામ કહું છું ? તેણે નબળાના રક્ષણ માટે તલવાર નહોતી ખેંચી, પણ તેના બદલાય માટે ખેંચી હતી. આપણા સ્વરાજ્યમાં અથવા ધર્મરાજ્યમાં તો નબળાની સેવા કરવાની જ ભાવના રહેશે. આપણે શીતગત્યમ શુદ્ધ સ્વરાજ્ય મેળવવા તપશ્ચર્્યા કરીએ, ભારે જ ખરા સ્વરાજ્યવાદી કહેવાઈએ.

૧૪. ભંગીઓનો ઉદ્ધાર એ પ્રથમ દર્શન છે. તેમનો વાસ સ્વચ્છ હોવો જોઈએ, તેમના પર સ્પર્શ હોવાં જોઈએ, તેમને માટે પાણીની સગવડ હોવી જોઈએ. દુ હવે મને ભંગી તરીકે ઓળખાવું છું. હું તો ભંગીવાદમાં રહેવામાં મોજ માણુનારો રહ્યો એ મારો ખરા વિશ્વાસ છે. તેમના બાળકોને રમવામાં મારો આનંદ છે. એટલે મારા જેવો માણસ ભંગીવાદમાં નહીં રહે, સ્વાસ્થ્યના નિયમે જાગરી રહે એવી તેની સિધ્ધિ ન થાય, ભાંગી નુનિશિષ્ટિની પેતાની રંગ બાદવી ન રહ્યા.

૧૫. દુઝણી ગાયને પાટુ ક્યાં મારીએ એમ ધારી મારી સેવા લેવા માટે, મને રાજી કરવા માટે આ તમે ન કરશો, પણ ધર્મ સમજીને કરજો. હું જે કંઈ સેવા કરું છું, તે ધર્મ સમજીને જ કરું છું. મારે તમારી પાસેથી એ સેવાનો બદલો નથી લેખતો. ધર્મને બદલા સાથે સંબંધ નથી. એને તો ધૈર્ય સાથે સંબંધ છે. મારે પ્રજાનો પગાર નથી લેખતો. પગાર અને બદલો મને ધૈર્ય આપશે. હિન્દુ ધર્મ તો શીખવે છે કે માણસ જે કંઈ કરે, તે કૃષ્ણપર્ણ કરે તો જ તેની સેવા ફળે. માટે તમે અન્યને અડવાનું જે પુણ્યકામ કરો તે મારી સેવાના બદલા તરીકે કરતા હો, તો તેમાં તમારું કે મારું લાભ નથી થવાનું, પણ જ્ઞાનપૂર્વક કર્યું હશે તો જ તે શોભશે.

૧૬. ધૈર્ય આપણને સજ્જ કરી રહ્યો છે. આપણી પ્રજા ગોરા મોંના માણસ આગળ હરે છે, તેમ લાંગીઓ આપણાથી હરે છે. જ્યાંસુધી આપણે તેમને માટે ગોરા મોંના બન્યા છીએ, ત્યાંસુધી સ્વરાજ્યને સમજાવવા. આપણે તેમને લાંગી માનીને દૂર રાખીએ છીએ, તો આખી દુનિયા આપણને લાંગી માનીને અડવા દેતી નથી. આફ્રિકાથી આવેલા કાષ્ટને પૂછો કે ત્યાં દારૂ પીનારો, વેશ્યાગમન કરનારો, જુગાર ખેલનારો ગોરા તમારાથી અલગ છે કે નહિ? રેલ્વેમાં, દ્રામમાં, ફૂટપાથ ઉપર ગોરા સાથે આપણાથી ન ચલાય, જે જગ્યાએ ગોરા વેપાર કરતા હોય ત્યાં આપણાથી વેપાર ન થાય, જ્યાંથી તે રોડી બેતો હોય ત્યાંથી આપણા રોડી ન લઈ શકાય. બધે આમ નથી થતું એ હું કહી શકું છું. અંગ્રેજોને અન્યાય કરું એવો નથી. મારે તેમની સાથે અદાવત નથી. મેં ઘણી જગ્યાએ જોયું છે કે જ્યાં ગોરા રહે, મૂંઝ, પાણી પીએ અપાય, ત્યાં આપણને રહેવાની રત્ન નથી. પરંતુ ગોરાઓ તેમનું શરીર અલગવાની બીકથી આરોગ્યને બદલે આપણને દૂર છે. આત્મા અલગથી એવું તેઓ નથી માનતા. પણ આપણે અન્યને અડવાથી આપણો આત્મા અલગથી, આપણને અડ કરશે એમ જ માનતા થઈ ગયા છીએ.

૧૭. પરંતુ એ જોડી માન્યતા માટે ધૈર્ય તો અપાય જ રહ્યું છે. સજ્જ કરી રહ્યો છે. દુષ્ટતાઓ, કાંકડ, કોલેરા, મરડા, ગરબતા અ

એ બધા કરતાં વધારે કસેશ ક્યાં હોય? માટે હું હિન્દુસમાજને વિનવીને કહું છું કે હિન્દુપણ અસ્પૃશ્યતાને પોષવામાં નથી, પણ તે દોષ દાગવામાં છે."

૧૮. જે ચક્રિત વડે આપણે મહાપાપમાંથી મુક્તિ મેળવીશું, તે ચક્રિત વડે બીજા પાપોમાંથી આપણે નિકળી રાકીશું, અને મારી દડ માન્યતા છે કે જ્યાંસુધી આપણે કેટલાંક પાપકર્મોમાં પડેલા છીએ, ત્યાંસુધી હિન્દુસ્થાન મંદભાગી રહેશે જ. હું અંત્યજની સેવા કરીને આખી કોમની સેવા કરું છું એવી મારી માન્યતા છે. જેમ અંત્યજ દુઃખી છે તેમ બીજાઓ પણ છે, છતાં અંત્યજની ઉપર આપણે ધર્મને નામે ધાડ પાડીએ છીએ, તેથી એ ધર્મમાંથી નિકળી જવા અને નિકળવાને બીજાને સૂચવવા મુશ્કેલ હિન્દુ તરીકે મારી વિશેષ દરજ્જા માનું છું. અંત્યજતા દુઃખનો મુકાબલો પ્રગતના બીજા કોષ્ટ પણ વિલામના દુઃખની સાથે આપણે નહિ કરી રાકીએ. અંત્યજ અસ્પૃશ્ય છે એવો ધર્મ આપણે કેમ માનીએ છીએ એ મારી ભુદ્ધિ પ્રકલ્પ કરી રાકતી નથી, અને એનો વિચાર કરું છું ત્યારે મારું હૃદય કંપે છે. આ અસ્પૃશ્યતા હિન્દુધર્મનું અંગ કદિયે ન હોય એવી સાક્ષી મારા આત્મા પૂરે છે. આટલાં વર્ષો સુધી તેમને અજ્ઞાનપણે અસ્પૃશ્ય ગણીને હિન્દુસંસાર પાપનો થર જમાવેલો છે, તે દૂર દરવા આખું જીવન અર્પણ કરવું એ મને જરાયે વધારે પડતું નથી લાગતું. અને હું કેવળ એ જ કાર્યની અંદર નથી રોકાયેલો રાકતો એટલું મને દુઃખ રત્નાં કરે છે.

૧૯. આમ અંત્યજની સાથે જમણુચ્ચવહાર કે બેટીચ્ચવહાર રાખવાનો સુવાસ જરાયે ઉત્પન્ન થતો નથી. કેવળ અડવાનો જ પ્રશ્ન છે. અંત્યજ મુસલમાન થાય તો હું અફ, ખ્રિસ્તી થાય તો હું એને સલામ કરું, ખ્રિસ્તી અથવા મુસલમાનને તે અડે, તેમને અડતાં પાપ ન માનું, પણ તે અંત્યજને અડતાં મને સંકોચ થાય ! એ વિચાર મને તો અન્યાયભર્યો વિવેકરહિત અને અધર્મી જ લાગે છે. તેથી જ હું અંત્યજને અડીને મને પોતાં પવિત્ર થયેલો માનું છું, અને અનેક રીતે મર્ષાદામાં રહીને હિન્દુસંસારને આ આરોપમાંથી નિકળી જવા વિનવ્યા જ કરું છું.

૨૦. જેમ હિન્દુ-મુસલમાને સંપત્તી રહેવાની જરૂર છે, તેમ હિન્દુઓએ અસ્પૃશ્યતાનું કલંક ટાળી હિન્દુધર્મ ઉપરની નામોશી દૂર કરવાની જરૂર છે. મહાસલાએ બધા હિન્દુઓને અસ્પૃશ્યતાનો ખોટો રિવાજ છોડી દેવાની આજીજી કરી છે. જે હિન્દુસ્થાનમાં સર્વત્ર આપણે અસ્પૃશ્યતાની સામે ન ચલા દોષએ, તો અસારે તેનો દુરુપયોગ વિરોધીઓ પુષ્કળ કરી લે એ સ્વાભાવિક છે. તમે ખચિત માનજો કે જેમ હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચેના અણુરાગનો લાલ સરકાર લેવા ચૂકતી નથી, તેમ હિન્દુઓમાંના આ રિવાજને લીધે ફેલાતા આપસના અસંતોષનો પણ તે પૂરેપૂરો લાભ લેવા ચૂકે તેમ નથી. સેતાન હંમેશાં છિદ્રો દ્વારા પ્રવેશ કરી સહુ જોઈ શકે એવો દરવાજો ખોલતો આવળ સાડ બનાવી લે છે. જ્યાંસુધી આવી ખામીઓ આપણામાં છે, ત્યાંસુધી આપણા સ્વરાજ્યનો પ્રયત્ન અદ્ધળ નિવડે તો કાંઈ નવાઈ નહિ.

૨૨. કાળી ટીલી.

૧. અસ્પૃશ્યતા એ દિન્દુધર્મનું અંગ હોય, તો તેટલી દિન્દુધર્મમાં એતાનિયન છે એમ હું કહીશ. પણ મારી દૃઢ માન્યતા છે કે દિન્દુધર્મમાં તેનું કંઈ જ નથી. અમુક જાતના માણસોનો સ્પર્શ ન કરવામાં ધર્મ નથી, અધર્મ છે. અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ ગણી આપણે અનેક પાપો કર્યા છે. તેનું પ્રાપ્તિત આપણે કરવું જ રહ્યું છે. હું કાઠની સાથે શાદીવટ્ટવાર કે બેટીવટ્ટવારનું નથી કહેતો. માત્ર એટલું જ કહું છું કે સ્પર્શ કરવામાં આપણે શોષ માનીએ છીએ, તે માન્યતા નિકળી જતી જોઈએ, જે વસ્તુ નરી આંખે દેખી શકાય એવી છે, તે દિન્દુઓ તેમની બ્રીલી આંખે પણ કેમ નથી જોઈ શકતા; તેમની પીઠ ઉપર પાકું પશું છે, તેની તેમને કેમ ખજાર નથી પડતી એ મને નવાઈ લાગે છે.

૨. ગીતાશ્રમાં પાંચ વર્ણુ લખ્યા નથી. આ પાંચમા વર્ણુને મૂળના આરમાં સમાવી દેવા તૈયાર છો? એનો એટલો જ અર્થ છે કે દુષ્કાળ વિગેરે પ્રત્યે જે જાનનું વર્તન રાખવું જોઈએ, તે જ જાતનું અંતરને પ્રત્યે પણ રાખવું જોઈએ. (દુષ્કાળ વિગેરેને જે ત્રાસ આપના હો એટલો ત્રાસ અંતરને પણ આપીને એ સરખાપણું દેખાડવાનું નથી.) દુષ્કાળને જેમ નિશાળમાં, ધરમાં આવવા દઈએ તેમ અંતરના બાળકને પણ પેસવા દઈએ; દુષ્કાળ એ આપણા કૂવામાંથી પાણી બરે, તો અંતરને પણ બરે. જે વસ્તુને ધર્મ સમજીને પાલન કરીએ તેમાં પછી કંજુસાઈ રાખવી ન જોઈએ, તેમાં તો ઉદારતા રાખવી યરે.

૩. તમે એમ ન ગણી કદાચ કે હું તો એક વરેલો માણસ છું, સુધારાવાળો છું. હું ચુસ્ત દિંદુ તરીકે માનું છું કે દિંદુશાસ્ત્રોમાં અત્યારના જેવી અસ્પૃશ્યતાને ક્યાંયે અવકાશ નથી. હું કંઈ શાસ્ત્રાર્થ કરવા નથી માગતો. હું તો શાસ્ત્રોને જેવાં સમજ્યો છું તેવાંનું દોઢન તમારી સામે મૂકી રહ્યો છું. આવી જાનનું અસ્પૃશ્યતાનું પાલન એ અધર્મ છે. તેનું પાલન કરશે તેને યમરાજ જરૂર પૂછશે, અને તેનું રૂજ બોગવનું પડશે.

અજ્ઞાનનું બહાનું પણ ત્યાં ચાલશે નહિ. હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં કે કોઈ પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં એમ નથી કહ્યું કે અજ્ઞાનપણે પાપ કરનારને પાપનું ફળ ભોગવવું નથી પડતું. બાણીબૂણને પાપ આચરનારના કરતાં તેને ઓછું ભોગવવું પડે એટલું જ. પણ અજ્ઞાનપણે આચરનારને પણ કર્મનાં ફળ તો ભોગવ્યે જ છૂટકા. કર્મની એવી ન્યારી ગતિ છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ આજે અંલબ્ધેને અડી લેવું હીક છે, એમ નહિ માનશો. તમે એમાં ધર્મ નથી એમ ખરેખર માનતા હો, તો તેમ કહી દેજો કે અમે આમાં ધર્મ ગણતા નથી.

૪. અન્યજન્મસ્પર્શને જે પાપ માને છે તેની ઉપર કંઈ બળાત્કાર કરીને તેવી ભૂલ નહિ બતાવાય; તેની સાથે ધીરજ રાખી, તેને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવીને જ અસ્પૃશ્યતાનો મેલ ઘોષ શકાશે. આપણે એકબીજાના ખોટાખરા વિચારોને પણ સહન કરીને જ આગળ વધી શકીશું.

૫. અસ્પૃશ્યતા એ એક વૃત્તિ છે, વસ્તુ નથી. તેમાં શાંતિતત્ત્વના સ્વીકારની પેઠે જ હૃદયપરિવર્તનની વાત છે. એટલે તેની જ જેમ તેનું આંદોલન ચલાવી શકાય, અને જેમ શાંતિનું માપ અપવાદ રૂપે થતી અશાંતિથી કહાડી શકાય, તેમ અસ્પૃશ્યતાનું પણ કહાડી શકાય. એને ગણિતશાસ્ત્રનો હિસાબ ન લગાડી શકાય. આજે આટલા હિંદુ આટલા અંલબ્ધેને અડક્યા તો બધા હિંદુને બધા અંલબ્ધેને અડકતાં કેટલો સમય લાગે ? એમ હિસાબ ન નિકળે, પણ સમય આવ્યે તેનું માપ મળી રહે છે.

૬. કોઈએ સ્વરાજ્યની લાલચ કે મને સાફ લગાડવા ખાતર મૌન ધારણ કરવાની કે મનમાં દુલાખને અન્યજન્મસ્પર્શ કરવાની જરૂર નથી. જે કરવું તે વિચારપૂર્વક સમજીને કરવાથી જ આપણે લાલ લેવાની શક્તિએ છીએ. ખોટી શરમ, ખીક વિગેરે પણ સ્વરાજ્ય મળવામાં અન્તરાય રૂપ છે.

૭. જે કોઈ એમ માનતું હોય કે ગાંધી જેવા ગાંડાનો ઉપયોગ કરી લેવા ખાતર ટેડોને અડી લઈએ, તો હું કહું છું કે તે માણસ પરમેશ્વરને, મને અને તમને છેતરશે. તેનું પાખંડ મનમાં હશે, તો તમે અંલબ્ધેને હાથે જ મરશો એ ખાતરી માનજો.

૮. ઘણાઓ કેવળ ઢાંકપિછોડો કરવા ખાતર સ્પર્શ કરવાનો ડોળ કરે છે, પણ તદ્દન નિર્મળ મને નહિ. એમ કરેલો સ્પર્શ કંડવું ફળ આપનારો થઈ પડશે. આ અસ્પૃશ્યતા અધર્મ છે; તેથી તે દિલથી નિકળે તો જ

જાગ આપે. એ કંઈ સ્વભાવપ્રકરણની વાત નથી કે જીજ્ઞાસે છેતરીને પણ ચલાવી લેવાય. એ અંતરજ્ઞને સતોષવા કે સાંચ દેવા યોગ્યપેલી પ્રતિષ્ઠા નથી. કેવળ આત્માને સતોષવાની વાત છે અને તે વિષે દક્ષિણા પણ એવી છે કે જ્યાંસુધી દિંદુસમાજ આ પાપને નહિ દેહાડે, ત્યાંસુધી તે પાપ આપણને અદૃશ્ય રીતે પણ આડે આવ્યા જ કરશે અને આપણને સ્વરાજ્ય નહિ લેવા દે. કર્મની ગતિ ગદન છે. કર્મના કામદામાં અપવાદો નથી. સારાંનરસાં કર્મોનાં, પાપપુણ્યનાં જાગ દરવાદર્ય રીતે મળ્યાં જ કરે છે.

૬. અસ્વસ્થતાના પાપ માટે કામા તો એક કમ્પર જ આપી શકે, કેમકે તે એકલા જ ઘટપટનો અંતર્વાર્તી છે. માણસ જ્યારે કાયા દિલથી નમ્ર બની ખુદા આમગ પોતાના ગુન્દાની તોચા કરે છે, ત્યારે ખુદા તેને મારી બાંધે છે એવો એનો કોમ છે. જૂદા જૂદા દેશોમાં અને જૂરી જૂરી જાતિઓના લોકોને પ્રગટ થયેલાં કમ્પરી વચ્ચેથી આપણને આનાં પ્રમાણ મળે છે. જાતે નબળા એવા આપણે આપણી આમગ નિષામસ દિલથી પોતાની નબળાઈ કમ્પ કરનારા આપણા કામ્પઓ તરફ તિરસ્કારની નજરે કેમ જોઈએ?

૧૦. હું એમ યાચસ માનું છું કે જ્યાંસુધી આપણે આ મેલ અંતઃકરણપૂર્વક નહિ દેહાડો દોષ, સાંનિતો માર્ગ નહિ સ્વીકારી દોષ, દિંદુ મુસમમાન નિષ્કપટપણે એકદિલ નહિ થયાં દોષ, ત્યાંસુધી આપણે અવનંત થવાના જ નથી. આ તો વસ્તુનું માપ સ્વજા રીતે સઘ સઘાવ એમ જ નથી. તે સિદ્ધ ન થાય, ત્યાંસુધી સ્વરાજ્ય ન મળે, અને સ્વરાજ્ય મળશે ત્યારે એ તો સિદ્ધિઓ મળી દશે. ૭ કરોડ અલગને આપણું હારિ પેકાર ક્યાં કાના દશે તેનો પેકાર દિંદુસમાજ સાંજગતો નહિ, ત્યાંસુધી સ્વરાજ્ય નહિ મળે તે નહિ જ મળે.

૧૧. દિંદુ વાંચનારને હું શું કહું ? જ્યાંસુધી દેહાંતરીને સંકેદર કાજ નથી દિંદુ ન મળે, ત્યાંસુધી તે દિંદુ જ નથી એમ કહેવાની ખુદાશ હું, મને પેગાળે એક નુત્તર દિંદુ મળ્યું, કશું છું. જાંતીને જ્યારે દિંદુ કેમે કોરંગ, ત્યારે આકાશમાંથી સુમનદીદ થઈ, અંતે ત્યારે જ ખગી સેરકા થવ ની છે. અનુપમાનરકર અને દયા એ એ વસ્તુ કાંઈ મંદ જ નહિ. દેહાંતરીના દુષ્ટાંતને કેમ વડે દેહાંતર આપણા દરવાજા રંગે દેહાંતરી આપણા દુષ્ટ છે, ને એ અદૃશ્ય છે. જે દેહાંતરીએ આપણ અદૃશ્ય

ગણવાનું પાપ કરીએ છીએ, તે તો આપણા વહાલા છે. તેના સ્પર્શથી, તેની મેવાથી આપણે પુણ્ય સંપાદન કરીએ. ટેડલંગીને કરડેલા સર્પના ઝેરને ચૂસનાર ધૈન્યુવ સ્નાન કર્યા વિના હવેલીએ જશે, તો હવેલી પણ પવિત્ર ગણાશે. એ તો કૃષ્ણને ઘેર સુદામા કે વિદુર પાછોઆ જોવું થયું. લ્યાંસુધી અસ્પૃશ્યતા રૂપી અશ્વત્થને આપણે જડમૂળથી કપાડ્યું નથી અથવા તો અસ્પૃશ્યતાનો ખરો અર્થ જાણ્યો નથી, લ્યાંસુધી સ્વરાજ્યનો ખ્યાલ સરખો મે ન કરવો બેઠાએ.

૧૨. અસ્પૃશ્યતાની રૂઢિ કાઢ પાળવું નથી. આગગાડીમાં તેઓનો સ્પર્શ થાય છે; મીલોમાં તેઓ નોકર છે તેમને આપણે અડીએ છીએ; મહાવિદ્યાલયોમાં અંતરને દાખલ થયા છે તે સા સાંખી રહે છે. અંગ્રેજો તેમ જ મુસલમાનોને લ્યાં તેઓ માન પામે છે, અને અંગ્રેજો તેમ જ મુસલમાનોને અડતાં આપણે અચકાતા નથી. તેમનામાંના ઘણાની સાથે ભેટી આપણે માન પામીએ છીએ. ખ્રિસ્તી થયા પછી તેમને અસ્પૃશ્ય ગણવાની આપણી હિંમત પણ નથી ચાલતી. આમ જ રૂઢિ પાળી શકાય તેવી નથી, તે રૂઢિનો બચાવ શાણા હિંદુ પોતાની જૂદી માન્યતા હોય તોપણ ન કરે.

૧૩. આ અસ્પૃશ્યતામાં તિરસ્કાર નથી એ કથનને કયું વિશેષણ લગાડવું એ મને સૂઝતું નથી. આગગાડીમાં જો જાણેઅજાણે આપણા ડાખ્યામાં ટેડ આવે, તો તેની ઉપર પ્રહાર થાય અને ગાળોનો વરસાદ વરસે ! તેને ચ્હાવાળા ચ્હા ન વેચે, દુકાનદારો તેને માલ ન આપે, અને મરતા હોય તોપણ તેને આપણે ન અડીએ. તેને આપણે આપણો એકવાડ ખાવા આપીએ, આપણાં ઉતરેલાં મેલાં કપડાં પહેરવા આપીએ, તેને ભણાવવા કાંઈ હિંદુ જાણ નહિ, તેનાથી સારા મકાનમાં રહેવાય નહિ, મને ન અડશે એવો ઉચ્ચાર તેના મોંમાંથી કહડાવીએ. આનાથી વિશેષ નિશાનીઓ તિરસ્કારની શી હોઈ શકે ? તેઓની દશા શું સૂચવે છે ?

૧૪. જેમ યુરોપમાં ધર્મને નામે ગુલામીનું ધૂત ચાલ્યું હતું, તેમ આપણામાં ધર્મને નામે ભંગી તરફનો તિરસ્કાર છે. જેમ યુરોપમાં પણ છેવટ સુધી ગુલામીનો બચાવ બાઈબલમાંથી કરનારા નિકળતા, તેમ હું પવિત્ર બચાવ કરનાર જોઉં છું. અસ્પૃશ્યતાનો દોષ આપણે હકપૂર્વક

મમ'માંથી દેહાવે પડશે. તે વિના દેહમાંથી મરણ, કાલેરા, મેમેરિવા વિગેરે રાગોનો નાશ થવો અસંભવિત છે.

૧૫. મધમાં તો નીચતા નથી જ. દાકતરો અને આપણી માતાઓ મેલું ઉપાધ્યાયનો ધંધો કરે છે. કેમ દીકરાને લખ્યું છે કે તેઓ તો પાછા સાફ થાય છે. જ્યે બંગી તેમ નથી કરતા તો તે કલંક તેઓની ઉપર નથી, આપણી ઉપર છે. જ્યારે આપણે તેઓને પ્રેમભાવે બેઠીશું, ત્યારે તેઓને સાફ રાખવાનો પ્રયત્ન પણ કરીશું. બંગીનો ધંધો દક્ષો નથી સમાજના જીવનને ને અગત્યનો છે. તે અપવિત્ર નથી. મેં પોતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમ જ અદિ' ઘણી વખત દિંદીઓનાં પાવખાનાં સાફ કર્યાં છે, પણ કોઈએ તે કામને કદિ અપવિત્ર દલકું કહ્યું નથી, ઉલટાં તે કામનાં વખાણ કર્યાં છે. દરેક માતા પોતાના બાળકોનું મેલું સાફ કરે છે. તેમાં શેવા રહેલી છે, મદત્તા રહેલી છે. માતાને રવને પણ કોણ અરપૂસ્થ ગણશે? આપણા એક અંગને અરપૂસ્થ મળી આપણે સડાવી નાખ્યું છે, અને તેના દંથી આપણું આખું શરીર પીડાઈ રહ્યું છે. અંગેતે આગે આપણને બંગી મળે છે. વસાહતોમાં આપણને વેપાર કરવાની જગ્યા અલગ આપવામાં આવે છે. રહેવાના સત્તા અને મુસાફરી કરવાને રેલ-માટીના ડબ્બા આપણે મારે ભૂંડા હોય છે. આપણે અરપૂસ્થ મજાકએ છીએ. આપણે આ અન્સજને પ્રત્યેના વર્તન રૂપી સાંઘા વખતથી આજના આવતા અન્યાયને દેહાડી નાખવો જ જોઈએ.

૧૬. દરેક જગ્યાએ આપણે કેમ અન્સજ થઈ ગયા છીએ? તેનાં કારણો છું જોયા કરે છું. હિંમર માણસને તેના પાપની સજા અન્યપછી-બરેલી રીતે કરે છે. આપણે જે આપણા છ કરોડને કરીએ છીએ, તે જગત આપણને કરે છે. આપણી ઉપર જ્યાં જોઈએ સારું શક્ય જ છે.

૧૭. આફ્રિકાના દબરસી પણ આપણને મુલામ સમજ નિરરકારે છે એ મેં જોયું છે. આપણે જ્યાંમુઘી અરપૂસ્થની તરફ ખરેખરી દયા નહિ રાખીએ, સંમુઘી આપણે જગતની મિત્રીને પાત્ર નથી જ બનવાના. આપણા આત્માને ધર્મને બદલે છેતરીને આપણે મુસ્ત બનીએ છીએ, તેથી આપણે વધારે પચાકાઈએ છીએ.

૧૮. અન્સજોના કરનાં આપણી પોતાની સ્થિતિ અને વધારે દયામણી સાગે છે, કેમકે આપણે તો જગતની અને પરમેશ્વરની પાટુ ખાવાની ગટી

છે. અંસજ આપણી પાટુ ખાય છે, પણ તેને ઇંચિર પાટુ નહિ મારે. અંસજના દોષને સાર પણ તેના પક્ષની વાતો, તેના અર્થગપણાની વાતો રજુ થશે અને કળૂક કરવામાં આવશે.

૧૯. અસ્પૃશ્યતાનો મેલ કદાચ એટલે આપણા દિલનો મેલ ધોવો; એ મેલ જ્યાંસુધી નથી નિકળ્યો, ત્યાંસુધી આપણે બીજું ગમે તે સારું કરીએ, તોપણ તે ઉગી નિકળવાનું નથી. જે માણસના હૃદયમાં કઠોરતાએ ધર ક્યું છે, તે માણસને સારૂ છૂટકારો જ નથી. અને જ્યારે માણસ ધર્મને નામે નિર્દય બને, ત્યારે નિર્દયનાએ તેનામાં ધર ક્યું છે.

૨૦. ધર્મને નામે પશુવધ કરનાર માણસને પશુવધની નિર્દયતા બતાવવી મુશ્કેલ છે. સ્વાદને સારૂ પશુવધ કરનારને સમજાવવો સહેલ છે. તેથી આપણે ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરીને તિરસ્કાર કહાડીએ, તો જ આ હિંદુધર્મના સડાને દૂર કરી શકીએ. મનમાં મેલ રાખી કોઈ અંસજનો સ્પર્શ કરે એથી એ પાપમુક્ત નથી થવાનો.

૨૧. અંસજસ્પર્શનો અર્થ એ છે કે શાંતિબંધન જેવી સ્વચ્છ નીતિમાં જે ઝેર વ્યાપી ગયું છે તે કહાડી નાખવું, ઉંચનીચની ભાવના ભૂલી જવી અને ભ્રાતૃભાવના બધે દાખલ કરવી. એ પ્રમાણે થાય ત્યારે જ આપણે અસ્પૃશ્યતા કહાડી ગણાય. આજ તો એ સડો એટલો બધો વ્યાપી ગયો છે કે અંસજોમાં પણ એ ઉંચનીચની ભાવનાએ ધર ક્યું છે. દેડભંગીનો સ્પર્શ નહિ કરીને આપણે ભંગીના મનમાં પણ પોતાને કોમથી ઉંચ કહેવડાવવાનો વિચાર પ્રગટ કર્યો છે. એ કહાડવો એનું નામ અસ્પૃશ્યતાની ભાવના દૂર થવી, અને એ જ અર્થ 'આભડછેટ અદકેરં અંગ' નો છે.

૨૨. જ્યાં જ્યાં ઉંચનીચનો ભેદ જણાય, ત્યાં ત્યાં તેને ડાંભવો જોઈએ. આપણે મર્યાદાધર્મનો લોપ નથી કરવો, પણ આપણે અજ્ઞાનને મર્યાદાનું સ્વરૂપ પણ નથી આપવું. મર્યાદાનું સ્વરૂપ જાતે દુઃખ સહન કરવામાં છે, બીજાને દુઃખ દેવામાં નથી. જે બીજાને દુઃખ દે છે તે સ્વેચ્છાચારી છે, સંયમી નથી. જે સ્વર્ગ ભોગવવા અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ બીજાની પાસે કરાવે તે સંયમધર્મ નથી પાળતો.

૨૩. આ અસ્પૃશ્યતા અને તેમાં રહેલી નિર્દયતા દૂર કરવા સારૂ મોટી જરૂર એ છે કે આપણે હંમેશાં અસ્પૃશ્યની કંઈક પણ સેવા કરવી.

તેમનાં દુઃખ સમજવાં, તેમનાં નિરાધાર છોકરાંને પાળવાં, તેમના જતામાં જઈ કંઈ સેવા કરી આવવી, આપણે નિશાળ ચલાવતા દોહએ, તો એક બે તેમનાં છોકરાંને ઘખત કરવાં, આપણી નીચે રહેતાં છોકરાંએને તેની આવશ્યકતા સમજાવવી, દરેક ગામમાં અંતઃજવાણની તપાસ કરી તેમાં સજવડ ન દોષ તે ઘખત કરવી. એમ તેઓની ઉપર પ્રેમ રાખવાની અસર આપણા મન ઉપર એટલી બધી થશે કે આપણે પોતે દિનપ્રતિદિન શુદ્ધ થતા જઈશું અને આપણામાં રહેલી કઠોરતાનો નાશ થશે. સ્વરાજ્ય એટલે બધાનાં દુઃખોમાં ભાગ લેવાની ભાવનાનું પેદા થવું.

૨૪. આપણે આપણી પોતાની જાનિના છટ્ટા ભાગના માણસોને લૂંટ્યા અને ધર્મને પવિત્ર નામે તેમને જાણીએછને અધમ ગણ્યા એ બદલ પરદેશી આધિપત્ય અને તેની સાથે વગમેલી લૂંટનો સાપ આપણા ઉપર જીન્યો છે અને ધૃમિરે કરેલી એ સળ પૂરેપૂરી વ્યાજબી છે. તેથી જ અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ એ સ્વરાજ્યની આવશ્યક સરત છે એમ મેં કહ્યું છે. ગુલામોના માલિક એવા આપણે પોતે જો આપણા ગુલામોને બિનશરતે મુક્ત કરવા તૈયાર ન દોહએ, તો આપણી પોતાની ગુલામી માટે હરિવાદ કરવાનો આપણને જરા પે દક્ષ નથી. પ્રથમ તો અસ્પૃશ્યતા રૂપી પાથર આપણી પોતાની આંખમાં છે ને, આપણા 'માલિકોની' આંખમાં પડેલી રજ કઢાડવા માગીએ તે પહેલાં, આપણે કઢાડી નાખવો જોઈશે.

૨૫. હિંદુઓને કું કડું છુ કે નમે બહાદુર બનેા અને તમારા પાપને દહાવેા. કું ધાર્મિક છુ એમ માનુ છુ. નમે મને વહેમી પણ કહી રહો. કું માનું છુ કે આ પાપમાંથી તમે મુક્ત નહિ થાઓ. અલગનેની નમે હામા નહિ માગેા, લાંબુધી બીજા અનેક કપડે તમારે માથે આવ્યા કરશે. અસ્પૃશ્યતા એ પાપ છે એમ સમજાવે. નમે જાનપૂર્વક તમારી મહિનતાને દહારી રહો, તો સ્વતંત્રતાને તમે આજે હાથ કરી રહો.

૨૬. એક દષ્ટાંત આપીને કુ નમને હિંદુધર્મની સગલતા દર્શાવવા ઇચ્છું છું. કું દલિલ આધિકારી આપે, ત્યારે મારી સાથે નાવદ નામને એક પંચમ (અલ્પ) જનનેા છોકરો દેતે. કાર્ત્ત નરેશન (અંતઃજન) આરે કામ કરનાર મદસ્થ)ના પદમાં મારે અમદવાદ જતાં મતાઓ

ઉત્તરવાનું થયું. મને ઘણા મિત્રોએ કહ્યું કે તું આ શું કરે છે? નટશનની માતા એટલા બધા જૂના વિચારના છે કે તું એના ઘરમાં અંત્યજને લઈ ગયો છે એ જાણશે, તો ડાશીનું મોત જ થશે. મેં કહ્યું કે હું એ છોકરાનો સાગ કરું એના કરતાં તો બહુતર છે કે હું નટશનના ઘરનો જ સાગ કરું. પણ નટશન તો સરલચિત્ત માણસ છે. તેમણે જઈને માતૃશ્રીને ખરી હકીકત જણાવી. માતાજીએ કહ્યું, કે ભલે આવવા દો. તેઓ સમજી ગયાં કે મારી સાથે આવનારો અંત્યજ મલિન નહિ જ હોય અને મેં પણ એ છોકરામાંથી બધી મલિનતા કહાડી નાખી હતી. અમે તેમના ઘરમાં ઉતર્યા અને જે દૂવેથી એ બાઈ પાણી કહાડતાં, તે જ દૂવેથી અમે પણ પાણી કહાડ્યું. આ કિસ્સામાંથી શું ફલિત થાય છે? અંત્યજોતરો પોતાની માતાઓને અને બહેનોને બાઈ નટશનની જેમ પવિત્રતાથી, સરલતાથી સમજાવી શકે છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રશ્નનો નિવેડો અંત્યજોતરોની સરલતા અને અંત્યજોની તપશ્ચર્યાથી જ આવશે.

૨૭. [જ્યારે આપણે આ બાબતમાં આપણું વર્તન ફેરવીશું, ત્યારે અંત્યજવર્ગના જીવનમાં વધારે સ્વચ્છતા અને ઉજ્જવળતા આવી રહેશે.] પણ અસ્પૃશ્યતા મટી એટલે આપણે અંત્યજના સ્પર્શથી આપણને અલડાયેલા માની નથી નહાતાં એટલું જ જોવું બસ નથી. પણ એ અસ્પૃશ્યતાનો અર્થ શો કરીએ છીએ તે વિચારી જવું. તેમાં રહેલો ભાર તિરસ્કાર છે તેને જડમૂળથી કહાડવો. આપણે જ્યાંસુધી તિરસ્કારને નથી કહાડ્યો, ત્યાંસુધી અસ્પૃશ્યતા રહેલી છે જ. તે નિકળશે ત્યારે દરેક અંત્યજ બાઈબહેન તેને ઓળખ્યા વિના નહિ રહે.

૨૮. જોકે હિંદુઓ પોતાનું પાપ ધૂએ, છતાં તેથી યે કંઈ અંત્યજોને વૈમાન મળવાનું છે? એ પુરુષાર્થ તો તેઓએ જાતે જ કરવો રહ્યો. તેઓએ દારૂ મેલવો, એકું અનાજ લેવાનું છોડવું, માંસાહાર છોડવો, મેઝામાં મેલી ક્રિયાઓ સેવા ખાતર કરતાં છતાં સ્વચ્છ રહેવું અને પ્રભુને લજવો. આ તો તેઓ જાતે કરે તો જ થાય. એ કંઈ બીજા તેઓને સાર નહિ કરી શકે. તેઓની બૂખ લાંગવા સાર તો રંટિયો અને રાળ છે જ. હજારો અંત્યજો તે લઈને પાછા તાજ થઈ ગયા છે. સ્વદેશીની ચળવળ જ એવી

હાળી રીલી. ૧૦૭
 બધાં અમને પોષા કરે છે અને દુઃખને નાશ કરી દિદુઆને ની
 ને જીવસ્તુ સાંભરી એવી મારી તો ખાતરી છે. પરમેશ્વરને મારી પ્રાર્થના છે કે અત્યંત લાલચોને સમજાવે અને
 નેથી તેઓ ધમને ને જોડે દિદુઆને મારે મારી પ્રાર્થના
 પાપમાંથી—આ સેતાનિવતમાંથી—દિદુસમાંને પરમેશ્વર

ઉત્તરવાનું મધું. મને મધ્યા મિથોએ કહ્યું કે તું આ શું કરે છે? નરેશનની માતા એટલા બધા બૂબા રિમારના છે કે તું એના ઘરમાં અંસજને લઈ મેં એ એ મળ્યો, તો ડોલીનું એન જ મશે. મેં કહ્યું કે હું એ ડોકરોને લામ કરું એના કરતાં તો બહેનર જે કે હું નરેશનના પરતો જ લામ કરું. પણ નરેશન તો સરખમિત માણસ છે. તેમણે જઈને માતૃસીને ખરી લઈકત જમ્યાની. માતાએ કહ્યું કે બાંને આનના દો. તેઓ સમજી ગયાં કે મારી સાથે આનનારો અંત્યજ મિત્ર નહિ જ લોગ અને મેં પણ એ ડોકરામાંથી ખરી મિત્રતા કપાડી નાખી હતી. અમે તેમના ઘરમાં ઉતર્યા અને જે ફૂંચેથી એ ગાઈ પાળી કહાડવાં, તે જ ફૂંચેથી અમે પણ પાળી કહાડું. આ કિસ્સામાંથી શું ફિતિ થાય છે? અંત્યજેતરો પોતાની માતાઓને અને બહેનોને બાઈ નરેશનની જેમ પવિત્રતાથી, સરક્ષતાથી સમજવી શકે છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રશ્નનો નિવેડો અંત્યજેતરોની સરક્ષતા અને અંસજનેની તપશ્ચર્યાથી જ આવશે.

૨૭. [ત્યારે આપણે આ ગાળનમાં આપણું વર્તન ફેરવીશું, ત્યારે અંસજવર્ગના જીવનમાં વધારે સ્વચ્છતા અને ઉચ્ચવર્ણતા આવી રહેશે.] પણ અસ્પૃશ્યતા મરી એટલે આપણે અંસજના સ્પર્શથી આપણને અલગથેલા માની નથી નહાતાં એટલું જ જાણું ગસ નથી. પણ એ અસ્પૃશ્યતાનો અર્થ શો કરીએ છીએ તે વિચારી જવું. તેમાં રહેલો ભારે તિરસ્કાર છે તેને જડમૂળથી કહાડવો. આપણે જ્યાંસુધી તિરસ્કારને નથી કહાડો, ત્યાંસુધી અસ્પૃશ્યતા રહેલી છે જ. તે નિકળાં ત્યારે દરેક અંત્યજ બાઈબહેન તેને આજખ્યા વિના નહિ રહે.

૨૮. જોકે હિંદુઓ પોતાનું પાપ ધૂએ, છતાં તેથી એ કંઈ અંસજને વૈમાન મળવાનું છે? એ પુરુષાર્થ તો તેઓએ જાતે જ કરવો રહ્યો. તેઓએ દાર મેલવો, એકું અનાજ લેવાનું છોડવું, માંસાહાર છોડવો, મેઝામાં મેલી ક્રિયાઓ સેવા ખાતર કરતાં છતાં સ્વચ્છ રહેવું અને પ્રભુને લજવો. આ તો તેઓ જાતે કરે તો જ યાય. એ કંઈ બાંજન તેઓને સાર નહિ કરી શકે. તેઓની બૂબ લાંગવા સાર તો રેંટિયો અને રાળ છે જ. હજારો અંત્યજો તે લઈને પાછા તાજ થઈ ગયા છે. સ્વદેશીના ચળવળ જ એવી

છે કે તે બધાં જાણને પોપ્પાં કરે એ જાણે દા. જતાં દિંદુભાજની
કાળના તે જ વસ્તુ જાણશે એવી મારી તો જાયો છે.

૨૬. પરમેશ્વરને મારી પ્રાર્થના છે કે જાંત્રજાજાંત્રનું સમ્યક્ જાણે
મૈથ જાણે કે જોયો તેજો મળે ન છે કે દિંદુભાજને મરે મારી પ્રાર્થના
છે કે આ જાણમાયી—આ મેનનિવનમાયી—દિંદુભાજને પરમેશ્વર
મુક્ત કરે.

મારામાં જરા મેં વૈષ્ણુવધર્મનો દર્શો તો અંતર્જનનો લાગ કરી મળનારા સ્વરાજ્યનો લાગ કરવાનું પણ પળ મને ધ્રિયર આપશે.

૧૭. દેહગાડીમાં, સેટગોમાં, સ્વદાસનોમાં, ગીથોમાં અસ્પૃશ્યતા નડતી નથી, તારે નિરાગમાં જ્યાં શિક્ષકની દેખરેખ નીચે સુધડતાના નિયમો અન્યથાને જ નેમી શકાય, ત્યાં જ અસ્પૃશ્યતાને કાયમ રાખવી? મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, વગેરેને આપણે અસ્પૃશ્ય નથી ગણતા, અસ્પૃશ્ય ગણીને તેમને બાઈ નથી ગનાવી શકના; તો ખરી બિંદુધર્મનું જ ને એક અંમ છે તેને રાષ્ટ્રીય નિશાનોમાં જેમાં દનર જતિ આવી શકે તેમાં પણ અંતર્જનને અસ્પૃશ્ય ગણતા?

૮. ખરી ખીના આમ દેવાયી ને શાળાઓમાં બીજા વર્ગો અને વર્ગો આવે તેમાંથી અંતર્જનના અલિપ્તકાર ન થાય એ દરાવ મને પ્રિય છે.

૯. વૈષ્ણુવધર્મનું મુળ દયા છે. અંતર્જનને પ્રત્યેની આપણી વર્તણૂકમાં હું તો દયાનો છોટો સરખા મેં નથી જાંતો. અંતર્જનને ગાળ વિના તો આપણામાંના ધણા બોલાવના જ નથી. બુદ્ધ્યેચૂક્યે તે આપણા હબ્બામાં બેસે તો તેની ઉપર ગળોના વરસાદ વરમ છે. તેને આપણે જનવરને આપીએ છીએ, તેમ એક અનાજ આપીએ છીએ. તેને તાવ આવે, સર્પ કરે, તો આપણા ધૈર્ય કે દાક્તર તેની દવા કરવા નહિ જાય. જો જાય તો આપણું આંતર ત્યાંસુધી તેને આપણે અટકાવીએ છીએ! અંતર્જનને રહેવાને ખરાબમાં ખરાબ લગતા, તેને સાર ન દીવાની ન રસ્તાની સગવડ. તેને સાર દૂવા ન દાય. જનરૂર દૂવા, ધર્મશાળા, વિદ્યાભોનો તેમને ઉપયોગ ન મળે. તેની પામેથી કંઈમાં કંઈ સેવા લઈ આપણે તેને ઓઠામાં ઓછો પગાર આપીએ છીએ. તેને તો ઉંચે આલ અને નીચે ધરતી છે. આ કંઈ વૈષ્ણુવધર્મની નિશાની છે અને દયાધર્મ કહેવા કે કૂરતાધર્મ કહેવો? અંગ્રેજ સરકાર, જેની સાથે આપણે અસહકાર મળ્યો છે, તે પણ આપણો આટલે દરજ્જે તિરસ્કાર નથી કરતી. આપણે તો આપણી અંતર્જનને પ્રત્યેની ડાયરશાહીને ધર્મ માનીને પોપીએ છીએ.

૧૦. અસ્પૃશ્યતાને હુદ્દિ ગ્રહણ કરી શકતી નથી. તે સત્યનો, અહિંસાનો વિરોધી ધર્મ છે, તેથી ધર્મ જ નથી. આપણે ઉંચા અને બીજા નાચા એ વિચાર જ નીચ છે. જે બ્રાહ્મણમાં શૂદ્રનો-સેવાનો-ગુણ નથી એ કંઈ બ્રાહ્મણ નથી. બ્રાહ્મણ તો એ કે જેનામાં ક્ષત્રિયના, વૈશ્યના અને શૂદ્રના

અમા ગુણો છે અને તે ઉપરાંત જ્ઞાન છે. ચદ્ર કંઈ જ્ઞાનથી કેવળ વિમુખ નથી. તેનામાં સેવા પ્રધાન છે. વર્ણાશ્રમધર્મમાં ઉચ્ચનીચની ભાવનાને અવકાશ નથી. વૈષ્ણવસંપ્રદાયમાં તો ભંગીઓ, ચાંડાલ ઇત્યાદિ તરી મળ્યા છે. જે ધર્મ જગત્ માવને વિષ્ણુ સમ જાણે છે, તે અંતઃજનને વિષ્ણુથી રહિત કેમ માને?

૧૧. મારી નામ માન્યના ઝેરી છે કે અંતઃજનને પ્રત્યેનો મારો ભાવ મારા વૈષ્ણવધર્મને દીપાવે છે; તેમાં મારી શુદ્ધ દેશ રહેલી છે; તેમાં મારી મર્યાદાની શુદ્ધતા સિદ્ધ થાય છે.

૧૨. કેટલાક વૈષ્ણવો માને છે કે હું તો વર્ણાશ્રમધર્મ ઝોપ કરી રહ્યો છું. મારી તો માન્યના છે કે વર્ણાશ્રમધર્મને હું મંત્રિનતામાંથી ઉઘારી લઇ તેનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી રહ્યો છું. હું કંઈ પાણી, શેરી કે ખેડી વ્યવહારની દિશાવત નથી કરી રહ્યો. હું તો કહું છું કે દર્શ પશુ મનુષ્યને અડતાં આપણે પાપ કરીએ છીએ એ ભાવનામાં જ પાપ રહેલું છે.

૧૩. રજસ્વળાનો દાખલો આપી અંતઃજનની અસ્પૃશ્યતાનો બચાવ કરવામાં આવે છે, તેને મારી મતિ તો અજ્ઞાન માને છે. રજસ્વલામાં રહેલી બદેનને અડી જઇએ, તો તેને આપણે પાપ નથી માનતા, પણ આપણે તેને અડી જઇએ, તો શારીરિક સોમના નિયમનો ભંગ થયો જાણી આપણે નાહી નાખી સ્વચ્છ થઇ લઇએ છીએ. જે અંતઃજન બાહ્યએ મેલું કાપી કપું દોષ, તેનો તે ન નહાય અથવા બીજી રીતે સ્વચ્છ ન થાય સાંતુષ્થી અર્થ ન કરવો અથવા આપણાથી ધર્મ મંથા દોષ તો આપણે નાહી લેવું એ હું સમજી શકું છું, પણ અંતઃજનકુળમાં જન્મેલાનો સર્વાંશ સ્નાન કરવો એ ધર્મ દોષ એમ મારો આત્મા સ્વીકારી જ નથી શકતો.

૧૪. હું તો માનું છું કે આપણે વાન્યુ તેવું લાગીએ છીએ. આપણે અંતઃજનનો નિરરકાર કરી જન્મના નિરરકારને પાત્ર બન્યા છીએ.

૧૫. વળી અંતઃજન કોને કહેશે? વલુકર અંતઃજન? ચામડાના લખપતિ વેપારી છે તે અંતઃજન? કે દાંચન જહું સ્વચ્છ કરે છે તે? જેણે ચમારનો ધધો છોડ્યો છે, જે ભંગી મોટર દોડે છે, મીસમાં કામ કરે છે, દંમેશાં નહાય પૂંચે છે તે પણ અસ્પૃશ્ય?

૧૬. પણ હું દલીલ શાને કરું? જેને અસ્પૃશ્ય માનો તેને અડવામાં પાપ માનો સાંતુષ્થી નહાવું દોષ તો નહાઓ, પણ મારી અરજ તો એ છે

૧૬. બોલે અમન મોઝી લતા, છતાં આપણે તેમનાં જગતો આદર-
પૂર્વક ગાદીએ ધીરજ અને તેમને પૂજાએ ધીરજ. રામાવળીને કંઠા તાગનાર
નિપાદની રામભક્તિ નિદાગી તેની પૂજા નથી કરતો. વળી અંગીકરણદિ ને
પોતાનો ધંધો ભોળે, તો આપણને તેનો વિરોધ કરવાનું કે ગમરવાનું મારણ
નથી. આપણે મોઝી પામે જગતકાર કરું કમવવા માગીએ, ત્યાંગી
સ્વરાજ્યને સાધક જ ન બનીએ. આપણાં પાપખાનાં સાથે રાખતાં આપણે
શીખી શેવું જોઈએ. ન્યારે આપણે આપણાં પાપખાનાં મેતાં રાખતાં
શરમાઈશું, ત્યારે આપણાં પાપખાનાં વાંચનશ્રદ્ધ જેવાં સાથે રહેશે. પાપખાનામાં
રહેશે મેલ, તેમાં રહેલી દુર્ગંધ અને તેથી ઉપજતા અનેક વાયુઓ આપણી
સુખનાને કલંકિત કરે છે, આરોગ્યના આપણા નિષ્કોણ અસાન સુચે
છે. આપણાં પાપખાનાંની દાસન આપણી અંતરની મેલી દસાને
પૂરાવો છે, આપણામાં નિષ્ક્રિયતા અનેક રોગોનું કારણ છે. બીજી કેમોના
સંસર્ગથી આપણે વટસાઈશું કે અસાઈશું એ વાત આપણી નબળાઈ
સૂચે છે. અંતરમાં સંસર્ગો રથા જ છે, છતાં આપણે નિર્દોષ રહી
સકીએ તેમાં જ ધર્મની પરીક્ષા રહેલી છે. અંગીકરણદિ જાનિએને સ્વચ્છ
બનાવવી, આગમ લાવવી, તેમનું સન્માન કરવું એ દયાધર્મ છે. આમ
કરવામાં તેમની કોઈની સાથે ખાવાપીવાની જરૂર નથી, પણ હૃદયના ખાવો
શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે.

૨૦. અંત્યજને આપણે તન્હોડા; તેઓને આપણું એકું સડેલું અમ
ખાવા આપું અને મનને મનાવ્યું કે આપણે પુણ્ય કર્યું. તેઓને આપણે
ઓછામાં ઓછા પગાર આપી તેઓને બીજા માગના બનાવ્યા. આપણો
હયરો ઉપડાવ્યો એટલું જ નહિ, પણ કયરો ખવડાવ્યો. આપણો ઉતાર
તેઓનો શુંગાર બનાવ્યો. પરિણામ એવું આવ્યું છે કે હવે અંત્યજવર્ગ
બીજા માગી રાજ થાય છે, એકું લાવે ત્યારે મગર જને છે. સડેલું અનાજ
જ્યારે તેઓના ધરમાં આવે, ત્યારે છંકરાંઓ નાચે. જેના શુભામ પોતાની
શુભામીમાં મદાસે, તે માલેકના પાપની સીમા આવી. તેમ હિંદુનું થયું છે.

૨૧. એક અંત્યજ જાણેને સારા થવાને સાર, જુદું અનાજ ખાવાની
ના પાડવાને સાર, માર પડે. તે આપણું જાણ હતું, અને એ જાણક કેલું
પવિત્ર ! માર ખાનાં છતાં મસિ ખાવાની ના ! એવા જાણકને અરપૂર્ય
માને તેની સ્થિતિ કેવી ? તે સ્વરાજ્ય શું બોલવે ? તે રક્ષા કેવી કરે ?

૨૨. પણ અત્યારે હું અંગ્યજેતર બિંદુ માયાપોને અસ્પૃશ્યતા વિશે કંઈ નથી કહેવા માગતો. તેઓ અત્યજ ગૃહિણી ઉપર હયા ગરબી નહિ રાખે ! શું તેઓને સહેણું, મેણું બૂકું અન્ન આપવું એ પણ શાસ્ત્ર છે ? શું તેઓને એવાજામાં એવોજ પગાર આપવો એ શાસ્ત્ર છે ? દરેક માયાપોને હું વિનવું છું કે તે

(૧) રાંધેલું અનાજ ન આપે.

(૨) માત્ર સૂકું, વગર રાંધેલું અનાજ આપે.

(૩) તેને વિદેશી કે મેટાં સહેણાં કપડાં ન આપે.

(૪) તેના પગાર એવોજ લેવા તે વધારે.

(૫) જે આપે તે પ્રમુખર્થક આપે.

૨૪. શાસ્ત્રનિર્ણય અને અસ્પૃશ્યતા.

૧. હિંદુધર્મને નામે કે શાસ્ત્રને નામે જેટલું કહેવાનું હોય તે બધું સત્ય જ છે એવું માનવું એ લયંકર છે. આપણાં શાસ્ત્રો બધાં વિચારપૂર્વક અને અઘાનપૂર્વક લખાયાં છે એમ માની લેવાનું કારણ નથી. જેમાં શુદ્ધ જ્ઞાન છે એ જ શાસ્ત્ર છે એમ અર્થ કરીએ, તો પછી કદી શકાય કે બધાં શાસ્ત્રો ઘાનપૂર્વક લખાયાં છે. એ વિચાર પ્રમાણે જેમાં નરમેધાદિની વાતો આવે છે તેને અઘાન માનવું. તે વાત શુદ્ધ શાસ્ત્રોમાં પાછળથી પણ આવી હોય. આ શોધખોળ કરવાની આત્માર્થની જરૂર નથી. તે પ્રતિષ્ઠાસંભળનારને કામની વસ્તુ છે. આપણે દરેક લખાણ કે બોધમાંથી તરવ મહણ કરવાનું છે. બધાં શાસ્ત્રોને શાસ્ત્રો માની તેમાંના અનર્થને અર્થ કદી બેસાડવાની ભાંજબડમાં આપણે પડીએ શાતા? હિંદુસ્થાનમાં તેમ જ બીજી જગ્યાએ જ્ઞાન અને અઘાનની જોડી સાથે રહેલી છે એટલે કાલીને બોમ વિગેરે અન્યાયો આપણા ધર્મને નામે ચાલતા જોઈએ છીએ. આપણું પહેલું સૂત્ર એ છે કે આત્માને ભણવે. એ પાક બળ્યા, બળ્યા પછી બધું પોતાની મેજે ઉઠેલીને સમજી શકાશે.

૨. શાસ્ત્રનિર્ણયમાં ભુદિને સ્થાન નથી, તેથી હું તો દુભાઉં. જેને ભુદિ સમજે નહિ, જે હૃદયમાં વાંચે, તે શાસ્ત્ર હોય નહિ એમ હું માનું છું; અને મને લાગે છે કે જેને કેવળ ધર્મ આચરવો છે, તેણે તે સિદ્ધાંત કબજા કરવો જ જોઈએ. એમ ન હોય તો આપણને ધર્મબ્રહ્મ થવાનો ભય રહે. જે અક્ષયથી ઉત્તરું હોય તે શાસ્ત્ર નરીકે ઓગળાય તોપણ શાસ્ત્ર ન હોય. અનીતિ થીખવે એ શાસ્ત્ર ન હોય. ત્રીનાજીનો અર્થ મેં એવો સાંભળ્યો છે કે દુષ્ટ સગાં હોય, તો તેને પણ આપણે પરજીવળથી દૂરથી સદીએ-દહાવવાં એ ધર્મ છે. રામે રાવણને માર્યો તેથી આપણે જેને રાવણ માનીએ તેનો સંહાર કરવો એ ધર્મ છે? મનુસ્મૃતિમાં લખ્યું છે માંસાહાર કરાય; તેથી શું વૈષ્ણવ માંસાહાર કરી શકે છે? રામ યાવ ત્યારે તેનું નિવારણ કરવા બોમાંસ પણ ખાઈ શકાય એમ મેં શાસ્ત્રીઓ

સંન્યારીનો દાવો કરનારને મુખે સાંભળ્યું છે. આ બધા શાસ્ત્રાર્થોને કપૂલ રાખી મેં સર્ગાંગોનો સંહાર રચ્યો હોત, મેં અંગ્રેજોને મારી નાખવાની સલાહ આપી હોત, અને માંદગીમાં મેં ગોમાંસ ભક્ષણ ક્યું હોત, તો મારી કેવી દશા થાત? મેં આવે સગમે મારી બુદ્ધિએ કપૂલ રાખ્યો, મારા હૃદયે ગાન્યો, તેને જ ધર્મ માન્યો તેથી હું બચી શક્યો છું, અને બધાને તેમ કરવાની સૂચના કરું છું.

૩. તેથી જ નિર્માળ તપસ્વીઓએ આપણને શીખવ્યું છે કે જે વેદાદિ ભણે છે, પણ જે ધર્મ આચરતા નથી તે વેદિયા કહેવાય; તે નથી તરતા, નથી તારતા. તેથી જ વેદાદિને કંઈ કરનારાથી અથવા તેની રીકાઓ યાદ રાખનારાથી હું અંતઃનિષેધ જતો નથી; અને તેઓના જ્ઞાનથી ચકિત ન થતાં મારું અલ્પ જ્ઞાન હું વધારે કિંમતી ગણું છું.

૪. હું વિનયપૂર્વક કહેવા ઇચ્છું છું કે જાહેરસેવા કરનારનો ધર્મ પ્રજાના પ્રવાહની જે ગતિ હોય તેમાં નણાવાનો નથી, પણ જો તે ગતિ અવળી હોય તો તેને સવળી કરવાનો છે.

૫. મને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી, મને અનુભવ નથી, હું હડીલો છું, એમ કહી મને હિંદુપણામાંથી દૂર કરી શકાય એમ નથી. જ્યાંસુધી હું માનું છું કે હિંદુપણાની પરીક્ષા સદાચરણમાં જ છે—વાદમાં, વાક્યાતુર્યમાં કે શાસ્ત્રાર્થમાં નથી—ત્યાંસુધી હું મારો દાવો છોડવા ઇચ્છતો નથી.

૬. આપણે શાસ્ત્રાર્થની જંગમમાં એટલા ઉંડા ઉતરી ગયા છીએ કે ધૂળનું ધાન કરવાને બદલે ધાનને ધૂળ કરી મૂકી છે; સાળ છોડીને કુશકાને વળગી ગયા છીએ; માખણ મેલીને રીંછી જાશ પાછળ દોડ્યા છીએ! હાલનું વાતાવરણ સૂચવે છે કે આપણે ગાનારના યુગમાંથી કરનારના યુગમાં પ્રવેશ કરવાની અણી ઉપર આવ્યા છીએ. [એટલે આપણા વિચારને તથા વર્તનને કક્ષા હૃદયનો જ નહિ, પરંતુ બુદ્ધિનો પણ ટેકો હોય ત્યારે જ કર્તા તરીકે આપણે કંઈક ચિરસ્થાયી કરી શકીએ. આપણી ઘણી માન્યતાઓ પાયા વગરની છે, જેમકે વર્ણુ પાંચ છે અને હોવાં જોઈએ, પણ ખરું જોતાં] વર્ણુ પાંચ નથી પણ ચાર છે. અસ્પૃશ્યતા સંયમ નથી, એ વર્ણુશ્રમની મર્યાદા નથી. વર્ણુતરને પણ અસ્પૃશ્ય ગણવા એ દયાધર્મ નથી, પણ કઠોરતાધર્મ છે. રક્તપિત્તથી પીડાતાના સ્પર્શથી આત્મા

અભગ્રતો નથી; ઉત્તરું એ મેવાભાવથી એવો મ્મયું થયો દેવ, તે તે આત્મા ગયો છે. અંત્યજનો અંગીની મેવા કરવી એ પર્મ છે; ૧૬મી પીઠના અંગીની સારવાર પ્રથમ કરવી એ દયા છે. અંત્યજ મેવું કુપાનું દેવ, તે નદાનું એ સાચકિયા છે, આવમ્મય છે; પણ નદાનું એ અપીત્રનિતે પરોચાડનાર નથી. અંગીને આવરવક સમયે ન અગ્રામાં પાપ દોષ થયો. નાદી ધોષ આવેલા અંગીને આદરપૂર્વક આપણી જોડે ન બેસાડવામાં પાપ છે; અને તેના સ્પર્શથી પાપ છે એમ માનવામાં અગ્નિ છે.

૭. આપણામાંના જેઓ સમજે છે કે કોઈને પણ અડવામાં પાપ ન દેવ અને દેહશુદ્ધ થયેલા અંગીને અડીને નદાવામાં પાપ છે, તેઓ અંગી-હત્યાદિ વર્ગની સેવા કરતાં વખતોવખત તેમનો સ્પર્શ કરશે, ત્યારે જ એ મેલ જવાનો છે. બાકી અંત્યજનો સો પેટી મુખી પણ સ્પર્શ કરવો એ પાપ છે એમ કહેનારા અને માનનારા તો મળ્યાં જ કરશે. તેમને આપણે વિનયપૂર્વક પણ તેટલા જ આમદપૂર્વક થયેલા આપણા વર્તનથી અને તેનાં શ્રુત પરિણામોથી છતી ગટ્ટીયું.

૮. મેં તો અરપૃથકતા જે પ્રમાણે આપણે આચરીએ છીએ તેને પાપ રૂપ માની તેનો ત્યાગ કરવાનું ધાર્મિક દષ્ટિએ જ સૂચ્યું છે. ધાર્મિક દષ્ટિએ પોતાના જીવનને ધડનાર ધર્મક્રાંતમાંની એક પણ ઈંટ નખળી ન થવા દે.

૯. મારી માન્યતા છે કે સાત્ર વાંચવાથી જ ધર્મનું સ્વરૂપ નથી મળતું. થમાદિ પાઞ્યા વિના સાત્ર વાંચવાથી માણસ આડે રહેતે થયે છે એમ આપણે હમેશાં જોઈએ છીએ. પડિનાઇ મેળવવા સાર જોણે સાત્ર વાંચ્યાં હોય તેના પાસેથી હું સાત્રનંતા અર્થે મદલ્યુ નહિ કરું. મારાં આચરણની રેખા હું પ્રેક્ષિસર મેક્ષમુલરનાં* બટોળા વાંચનથી લખાયેલાં શાસ્ત્રોમાંથી ન દેઈ. આધુનિક કાળમાં સાત્ર જાણવાનો દાવો કરનારા ધણા કેવળ અગ્નિ અને દંબા જોવામાં આવે છે. હું ધર્મગુરુની શોધમાં

* પ્રો. મેક્ષમુલર—(૧૮૨૩-૧૯૦૦). સંસ્કૃત અને વેદાંતના ઉદા અભ્યાસી જર્મન પ્રેક્ષિસર. ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં જર્મનીથી તેઓ ઈંગ્લેન્ડ ગયા અને ત્યાં ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં આધુનિક ભાષાઓના પ્રેક્ષિસર તરફેલાયો જબન કામ ક્યું. તેમણે ઉપનિષદો વિગેરે ભાષાંતર કરી ‘પૂર્વના ધર્મક્ર-કો’ (Sacred Books of the East) માં છપાવ્યા છે.

૧૪. મેં અનેક અંત્યગ્નેનં સરળ ગિનાના, પ્રમાણે, તાની અને ક્ષિપ્રતા બધા બાજબા છે. તેવાગ્નેનં સર્વ પ્રકારે ૧ પદનીય થતું પૂ. જેઓ દિગ્ધી વિનાના આપણા અબણ દામ્બર છે, તેમનો અનાદર કરી આપણે પાપમાં પડીએ છીએ, અને વૈશ્વવૃષભને એજ સત્તાડીએ ઠીએ.

૧૫. પણ અરેપૂરવના અને વણાશ્રમ એ બેનં કેટલાક એક જ વસ્તુ માનના વસ્તુાય છે. મારી અરેપમનિ પ્રમાણે વણાશ્રમ એ મર્મ છે, સાધતું છે, વ્યાપક છે, કુદરતને અનુકૂળ છે અને વ્યવહારવ્યવસ્થા છે. ત્રિંકુપમર્મનં એ એક શુદ્ધ બાણ સ્વરૂપ છે.

તે વાન જ થી? નીચેના ત્રણ પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાને હું પ્રયત્ન કરીશ:—

(૧) ભંગી સમારનો ધંધો જ મેલો છે. અને જેનો તે ધંધો થઈ પડે છે તેની ઉપર તેની એવી સૂક્ષ્મ અસર થાય છે કે બહે તે હંમેશાં નારીને સાફ થાય, તોપણ તેનું હાડ જ મેલું થઈ ગયેલું હોય છે. એટલે તેનો સ્પર્શ સર્વાથા વર્જ્ય હોવો જોઈએ.

(૨) દાકતર દલાદિ જે મેલાં કામ કરે છે, તેનો ધંધો કંઈ ભંગીનો નથી. તેઓ નિરંતર તેનું કામ કરતા નથી અને કરે છે, ત્યારે તેઓ તેનું કામ કરીને સાફ થઈ જાય છે.

(૩) દેડભંગી જ્યાંસુધી પોતાનો ધંધો જ ન મેલે, ત્યાંસુધી તેને આશય જ નહિ.

૫. ઉપરથી દલીલો કંઈક નવા પ્રકારની છે. એક પક્ષ એમ કહે છે કે ‘અસ્પૃશ્ય’ જે નહાતાધોતી થઈ જાય, તો પછી કંઈ કહેવા જેવું નથી. સ્વેદન દ્વારા ઉપરની દલીલ કરનાર પક્ષ કહે છે કે ભંગીના હાડમાં જ મેલ પેસી ગયો છે, તેથી આપણે તેને ગમે તેટલો ધોઈએ, તોપણ તેનો સ્પર્શ ન કરી શકાય.

૬. બન્ને પક્ષની બૃહદ્દાંતે તો ચોક્કસી જાણ થઈ છે. આપણને ભંગી વિગેરેને ન અડવાની ટેવ પડી છે, વળી તેને ધર્મનું રૂપ આપાયું છે. એટલે હવે તેઓને અડવાની ઇચ્છા નથી થતી, તેથી ગમે તે પ્રકારે આપણી આદતનું સમર્થન કરવું આપણને ગમે છે.

૭. હિંદુધર્મને અગ્રે કેટલીક રૂઢિઆ જામેલી છે. તેમાંની કેટલીક સ્તુત્ય છે, ખીજી નિંદ્ય છે. અસ્પૃશ્યતાની નિંદ્ય છે ધર્મને નામે, તેથી બે હજાર વર્ષનું પાપ હિંદુધર્મને માથે ચડ્યું છે અને હજી ચડતું જાય છે. એ રૂઢિનું દુ પાખંડ કદ્દ છે. તે પાખંડમાંથી આપણને નિકળવું પડે. તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપણે કર્યા જ કરીએ છીએ.

૮. સનાતન ધર્મની રૂઢિ આર્યમાં જણાવેલા બધા શ્રોતોને યોગ્ય બનાવવાથી નથી થવાની, પણ તે આર્યમાં જે અવગ સિદ્ધાંતો છે તે મુજબ વર્તન કરવાથી થવાની છે. જે જે ધર્મના પ્રચારકોની સાથે મને.

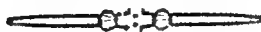
૧૩. આ વાત આમ મૂક્યે સાચી લાગે છે. સ્પર્શથી-દુર્ગત સંગથી-આપણે મેક્ષા થઈએ છીએ અને સત્સંગથી આપણે સાદુ મમ્મએ છીએ. પણ એ બધું તિરસ્કાર પોષવાને નથી લખાયું, એ કંઈ સમાજમાં અતડાપણું દાખવ કરવાને સાર નથી લખાયું. એ તો કેવળ એકાંતસેવનને સાર, સંવમને સાર લખાયેલું છે, અને એ અંત્યજ પરત્વે નથી પણ બધા સંસર્ગો પરત્વે લખાયેલું છે. આપણે આપણા આત્માને સ્વચ્છ કરવાનો છે અને તે સ્વચ્છતા આપણે અંત્યજભાઈઓની સેવા કરી, તેમની ઉન્નતિ કરી, વધારે સારી રીતે મેળવી શકીએ છીએ. સાદુ કરવા સાદુ તો ગટરોમાં પણ હાથ નાખીએ છીએ, છતાં તેનો સ્પર્શ આપણને હાનિકર નથી. વળી જો આપણે હંમેશાં બીજાના દોષનો જ વિચાર કરી સદુથી અગમ્યા રહેવા માંડીએ, તો આપણે પૂરા પાખંડી જ બનીએ, કારણકે, બીજાના દોષોનું દર્શન કરતાં આપણે પોતાને એવા સંપૂર્ણ માની લઈએ છીએ કે આપણને કંઈ કરવાપણું જ નથી રહેતું. અર્થાત્ આપણે નીચમાં નીચ બની જઈએ છીએ. દેડભંગી તો આપણી અંદર જ પડ્યા છે. તેમનો ત્યાગ કરવાનો રસ્તો છે. તેમને અડી આપણે નહાવાનું છે. બહારના દેડભંગી મેક્ષા હામ કરવા છતાં એવા સરળ છે, એવા ભલા અને નીતિમાન છે કે તેઓ પૂજવા લાયક છે. દેડભંગીએ દુર્ગુણોનો અને બીજા વર્ણોએ સદુર્ગુણોનો ઇન્કાર નથી લખાવ્યો.

૧૪. દાક્ષરતો ધંધો મેલુ ચૂંચવાનો નિરંતરનો જ છે. તેઓને જો ચોવિશે દલાક વાડકાપણું હામ મળે, તો તે કરવા ત કંઈ ઇન્કાર નહિ કરે. વળી તેઓ પણ પોતાની આજીવિકાને અર્થે પોતાનો મેલ ચૂંચવાનો ધંધો કરે છે. છતાં તે દાક્ષને આપણે પરોપકારી ગણીએ છીએ અને દાક્ષરતે માન આપીએ છીએ. મારી દલીલ એવી છે કે દાક્ષરતો ધંધો તો માત્ર દર્દીને ઉપકારક છે, પણ ભંગીનો ધંધો આખાં જગતને ઉપકારક હોઈ દાક્ષરતો ધંધો કરતાં પણ વધારે આવરણક અને પવિત્ર છે. દાક્ષરતે પોતાનો ધંધો છોડે તો દર્દીઓનો નાશ થાય, પણ જો ભંગીનું દાક્ષ અર્થે થાય તો તે જગતનો નાશ થાય, તેથી આવરણક પ્રતિષ્ઠા કરનારને અપવિત્ર માની તેને તરછોડવા એમાં ધણું પાપ છે એમ માનવું જરૂર છે અગોચર ન મણતું જોઈએ.

હરં છું, તેમ તેમ મને બાંધે છે કે જેથી અવરજાવી સામાજ્યે મળાવી, તેના અવરજાવી દિન્દુખમને નામે દિન્દુખોએ બંધી રહેવાદિ ભનિઓ દ્વારા ચલાવી છે. જેમ સામાજ્યની અવરજાવીને દ્વં મેનાનિયન કરું છું, તેની જ મેનાનિયન દ્વં અસ્પૃશ્યતાને મળું છું. તે દોષમાંથી દિન્દુખમને મુક્ત કરવા દ્વં મથી રજો છું, અને તે માટે વધારે હાથ તપશ્ચર્યાને સાર મને સામક જાનાવવા પ્રજા પ્રત્યે પ્રાર્થના કરું છું.

૨૬. અંત્યજ્ઞેને ળોધ.

૧. મારી શક્તિ પ્રમાણે મેં હિન્દુધર્મનો અભ્યાસ કર્યો છે અને શક્તિ પ્રમાણે તેનું પાલન કરું છું. ધર્મ વિના કાંઈ પણ પ્રવ્રત્ત ખરી રીતે આગળ વધી ન શકે એમ હું માનું છું. પણ અમુક જાતિનો સ્પર્શ કરવામાં પાપ છે એ તો મારાથી કબૂલ ન જ થઈ શકે. ઇશ્વરે સર્જેલા કાંઈ પણ પ્રાણીને અડતાં આપણે અલગદાલ એવો વિચાર કરવામાં પણ મને તો અધર્મ લાગે છે. રિવાજ માત્રને ધર્મને નામે ઓળખી લેવો એ દુરાગ્રહ ગણાય. રિવાજે સારા પણ હોય અને નકારા પણ હોય. અંત્યજ્ઞેને ન અડવું એને હું તો નકારો. રિવાજ ગાળું છું. એમના ધંધાની ટીકા કરીને ન અડીએ એમ કહેવું એ થોડો વિચાર કરતાં અયોગ્ય જ લાગશે. જો એ ધંધો કરવામાં હીણપત્ર હોય, તો તેઓની પાસે એ ધંધો છોડાવવો જોઈએ; અને જો આપણાં પાપખાનાં સાફ કરવાં એ પાપકર્મ ગણાય, તો આ કર્મનો ત્યાગ થયે શહેરોની શી દશા થાય એ વિચારવું જોઈએ.

૨. દરેક માતા પોતાના ગર્ભમાં મેલું ઉપાડે છે, એમ કરીને રાજ રહે છે, એને પોતાનો ધર્મ માને છે. અને એ માતાને આપણે સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરીએ છીએ. લાંગી પણ અલિવન્દન કરવા યોગ્ય છે. એમાં હું અતિશયોક્તિ નથી કરતો. જો અંત્યજ્ઞવર્ગ ગદા છે, દારુ ઇલાદિ પીએ છે એ જલ્દાનુ કલગવામાં આવે, તો હું કહીશ કે ઘણા દારૂ પીનારાનો આપણે સ્પર્શ કરીએ છીએ અને અંત્યજ્ઞ કરતાં પણ ગંદાં રહેતાર સ્ત્રીપુરુષોનો આપણે ત્યાગ નથી કરતાં. હું વર્ણાશ્રમને અસ્પૃશ્યતાની ભાવના સાથે બિલકુલ જોડી દેવા માગતો નથી. ગમે તેની સાથે ભાણાવહેવાર કે બેડીવહેવાર રાખવા આપણે અધાયજ્ઞ નથી. પણ કાંઈ પ્રાણીને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં દોષ છે એમ મને લાગે છે. આ દોષમાંથી હિન્દુઓ મુક્ત થઈ જાય એવું હું ઇચ્છું છું.

૩. - અન્ત્યજ્ઞ બાદ્યજ્ઞેને દુઃ ક્ષ્ણં પુ કે દિન્દુસમાજમાં અમારૂં આ બાળનમાં જેવો આધાત થતો હતો તેવો આજે નથી થતો એ વિશે નિઃશંક રહેજો. પણ નિઃશંક કોણ રહી શકે ? જે લાલક દોષ તે જ. દિન્દુસમાજે તમારા પર અત્યાચાર કર્યો છે. વિવેકાનંદે આપણને કહ્યું છે કે અન્ત્યજ્ઞે દયાવેશા નહિ પણ દયાવેશા છે. દિન્દુસંસાર પણ અન્ત્યજ્ઞેને પૂજારીને ખોતે પૂજ્યો છે. નેસારમાં મેં પ્રભુની પ્રાર્થના કરેલી કે દુઃ આવતે જન્મે જન્મું, તો અંત્યજ્ઞ જ જન્મું, અને તેને પડતાં દુઃખો અનુભવું. દુઃખાંત્રણ, વૈશ્ય કે શૂદ્ર પણ નહિ, પણ અતિશૂદ્ર જ જન્મવા ઇચ્છું છું.

૪. અરપૃચ્ચતા એ દિન્દુસમાજમાં મોટી ખામી છે. બીજી ખામીઓ પણ બહુ છે. પણ એ તો આજે દૂર કરે કે દગ્ગર વર્ગ પાંચી કરે તો પે કાંતવ્ય હતો, પણ દુઃ અંત્યજ્ઞની અરપૃચ્ચતાને સાંખી શકતો નથી. અરપૃચ્ચતાની દુઃખરદાસ કરી શકતો નથી. દિન્દુસમાજનું કાંતવ્ય છે કે અરપૃચ્ચતાને દૂર કરવા માટે ભારે તપશ્ચર્ચા કરે. મેં કહેલું છે અને આજે પાછો દિન્દુસમાજને કહું છું કે જ્યાંસુધી અરપૃચ્ચતાના પાપમાંથી દિન્દુસમાજ મુક્ત નહિ થાય, ત્યાંસુધી સ્વરાજ્યસ્થાપના અસંભવિત છે. મારા ઉપર તમે ઇત્યાદિ રાખના હો, તો તમને કહું છું કે જેટલું દદં અંત્યજ્ઞને અરપૃચ્ચ રહેવામાં છે, તેથી વધારે દદં મને અરપૃચ્ચતા દિન્દુધર્મમાં હોવાથી છે. અરપૃચ્ચતા દિન્દુસમાજમાં કાયમ છે, ત્યાંસુધી મને લાજ આવે છે, અને દિન્દુ પુ એવો દાવો કરતાં પણ મને સંકોચ થાય છે.

૫. તમારે એ પ્રમજ્ઞ લેવું જોઈએ કે વર્ણાશ્રમધર્મ એક ચીજ છે, અને અરપૃચ્ચતા એ બીજી ચીજ છે. વર્ણાશ્રમધર્મ દેવિત છે, તેમાં પાપ છે, એમ કહેવામાં પશ્ચિમની પદ્ધતિનો પ્રયોગ છે. દુઃ એ પદ્ધતિનો પ્રયોગ નથી કરતો. એના સ્વીકારે દિન્દુસ્થાનને પાડ્યું છે. અન્ત્યજ્ઞેના આશીર્વાદ અને અંત્યજ્ઞની પ્રસન્નતા દુઃ મક્તમાં લેવા નથી ચાડતો. તેથી દુઃ આજે સાફ કઢી દેવા ઇચ્છું છું કે આ કામમાં દુઃ બહુ કદથી લાગ્યો છું, કારણકે દુઃ અરપૃચ્ચતાનો દોષ મટાડવામાં અન્ત્યજ્ઞેની અને સુધારકોની સાથે છું. બીજી બાજુમાં તમે અને એ જે કરવા માગો છો, તેમાં દુઃ સામેલ નથી. દુઃ કોઈ પણ દિન્દુને નથી કહી શકતો.

(કારણકે હું તેમ માનતો નથી) કે દરેક હિન્દુએ એકબીજાની સાથે ખાતું, પીતું કે બેરીવ્યવહાર કરવો. તેની આવશ્યકતા નથી. હું કહું છું કે જે માણસ આ ત્રણે વ્યવહારનો ત્યાગ કરે, તે સંયમી હોય શકે છે, અને સ્વચ્છંદી પણ થઈ શકે છે. હું માતું છું કે એ ત્યાગ સંયમગતિથી જ થયેલા છે.

૬. હું પોતે અંત્યગંતની સાથે ખાઉં છું, પીઉં છું. એક અંત્યજ છોકરીને મેં દત્તક લીધી છે. એ છોકરી મને પ્રાણથી પ્યારી છે. છતાં હિંદુસમાજને હું નહિ કહું કે તમારી ત્યાગગતિને નમે હકારી દે. હું માતું છું કે મારા જેવાને માટે પણ હિંદુસમાજમાં સ્થાન છે. સંન્યાસી ન હોવા છતાં હું કરી રહ્યો છું તેમ કરનારને માટે હિંદુસમાજની અંદર સ્થાન છે. મુસલમાનો મને કંઈ ખાદ્ય વસ્તુ આપે અને તેમની પાસેથી હું તે ખાઈ લઉં, તેમ અંત્યજને પાસેથી પણ હું ખાદ્ય વસ્તુ લઈ શકું છું. પણ એમ કરવાને હું હિંદુને કરજ પાડવા નથી ઇચ્છતો, કારણકે આમ કરવામાં સંયમ તૂટે છે. એ સંયમમાં હિંદુસમાજની રક્ષા રહેલી છે. વર્ણશ્રમને કે ખાવાપીવાના વ્યવહારને મટાડવો અને અસ્વચ્છતાને મટાડવી એ એક વસ્તુ નથી. એક વસ્તુ સંયમ છે, જ્યારે બીજી વસ્તુ મેતાનિયત છે. હું અભ્યાસી છું અને અધ્યયન કરી રહ્યો છું, એટલે મને જ્યારે કાગળ કે મારી સમજમાં ભૂલ હતી તે જ દિવસે હું મારી ભૂલ કળ્પત કરી લઉં. પણ અભારે તો હું કહેવાને તૈયાર છું કે તેઓ અસ્વચ્છતાનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે, તેઓનામાં હું પાપ ઇ જ વેળે છું, મેતાનિયત વેળે છું. જેનો તેઓ અભ્યાસ કરી રહ્યા છે, તે મેતાનિયત છે.

૭. મેં મારી મયાન, મારું શું કામ છે તે કહી દીધું છે; તેની પદ્ધતિ પણ મેં જણાવી દીધી છે. હું તપી માનતો કે નુધારેકા અન્ત્યજોમાં કામ કરીને, તેમને કેળવણી આપીને અસ્વચ્છતાનો ત્રાપ મટાડી શકે. હું એવા ઘણાઓને જાણું છું કે જેઓ 'લેટકેમ' પદ ખૂબ ખોલે છે, પણ જ્યારે સ્પર્શ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે હરી મન્ય છે. આવી જગ સાથે મારી ભિન્નતા છે, અને હું કહેવાને ઇચ્છુ છું કે આ રીતે નુધારે નહિ થાય ! પણ બીજી તરફ હિન્દુસમાજ સમજશે, ત્યારે કરીશુ એમ કહેનારાનો પણ મને કંટાળો છે. હું તો અન્ત્યગંતને કહી રહ્યો છું કે આવા પાપ સામે હું પોતે તો

અસહકાર જ કરે. વળી અન્ત્યજ્ઞેતર લોકોને હું કહીશ કે સમાજના આ પાપની સામે-આખા હિન્દુસમાજ સામે-હું એકલો અસહકાર કરું એવો પ્રસંગ પણ જો એ પાપ કાઢી રીતે દૂર ન થાય તો આવે. સંસ્તનતની સેતાનિયન મટાડવી અને એટલી બધી ખુશ્કેશ નથી લાગતી. સંસ્તનતની સેતાનિયન કુન્યવી છે. અસ્પૃશ્યતાની સેતાનિયતે ધાર્મિક રંગ લીધો છે. હિન્દુઓ તો એમ જ સમજે છે કે અન્ત્યજ્ઞેને અડવામાં પાપ છે. તેમને મનાવવાનું કામ કંઈક છે. આપણામાં એટલી મંદતા, આગસ આવી ગયાં છે, આપણે એટલા બધા દુઃખમાં દૂબેલા છીએ કે આપણે વિચાર પણ કરી શકતા નથી. આપણા ધર્માધિકારીઓ પણ અજ્ઞાનમાં એટલા બધા દૂબેલા છે કે તેમને સમજતી જ ન શકાય. અસ્પૃશ્યતાદોષના નિવારણનો અર્થ જ એ છે કે એના હિન્દુસમાજ પાસે સ્વીકાર કરાવવો. અન્ત્યજ્ઞે કરોડો હિન્દુઓનો નાશ કરીને અસ્પૃશ્યતાના દોષને મટાડી શકે એ અસંભવિત છે. પેદામાં કે મતુરમૃતિમાં જો એવું દરમાન હોય, તો વેદને બદલવા જોઈએ. પણ બીજા ધર્મધર્મો કાણ રચી શકે. હું સંસારી છું, ધર્માધિકારી હોવાનો દાવો નથી કરતો. હું પોતે અનેક આપીઆપી ભરેલો છું. હું હિન્દુસમાજને ધર્મની નીચી રીતે આપી શકું ! હું તો મને પોતાને તેમની દયાને પાપ બનાવીને કામ કરાવી શકું તે કરી લઉં.

૮. આપણા મુધારકા જો એટલું સમજી લેશે કે હિન્દુસમાજને મિટાવીને આ દોષ કદાચે અસંભવિત છે, તો તેમને ખાતરી થશે કે તેમની સદિપ્તુતાથી જ તે મટાડી શકાશે. અન્ત્યજ્ઞ ભાઈઓને હું કહું છું કે તમે મારા જેટલા જ હિંદુ છો. મારા જેટલા જ તમને પણ હિંદુપણના અધિકાર છે. તમે હિંદુધર્મને બરોબર સમજાશે, તો તમારાં દધિવાર તમારા હાથમાં જ છે, જેમ સંસ્તનતને મટાડવાનું દધિવાર આપણા જ હાથમાં છે, બીજા માર્ગોનું તેના ઉપાય થઈ શકવાનો નથી; તેમ અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવાનો ઉપાય પણ અન્ત્યજ્ઞેના જ હાથમાં છે.

૯. અન્ત્યજ્ઞેને કદિ પાતે હિંદુ નથી એવો ખ્યાલ મનમાં લાવેલો જ ન જોઈએ. હિંદુધર્મનાં ધર્મો કન્ટારા લેવાનું દુઃખ દે છે, તેથી તેઓ હિંદુધર્મ દૂરથી કામ લેવરકાર બનવા શકે. એક કુટુંબમાં રહેનારો બીજા કુટુંબમાં જાય છે, તેથી તે કુટુંબના ભાગ નથી રહેતો, પણ

દેરા દાણા આપવામાં આવે તો લેજો. હું મૂચનું છું એટલે પુરુષાર્થ જો તમે કરો તો થોડા વખતમાં અસ્પૃશ્યતાનો દોષ નિકળી જાય. હિંદુસંસાર પાપી નથી, પણ અજ્ઞાનમાં પડ્યો છે. જે જે કારણો માટે હું આજે છું છું, તે ગાયની રક્ષા અને અંસજોનો ઉદ્ધાર. એ જે કામ થાય એટલે મારો મોક્ષ છે. ધર્મ તમને સદાય થાઓ અને પુરુષાર્થ કરવાનું બળ આપો.

૧૮. જેટલાં દેવાલયો છે તે બધામાં અંસજોને જવાનો હક્ક હોવો જોઈએ. એ કેમ બની શકે? હિંદુધર્મમાં જ્યાંસુધી વર્ણાશ્રમધર્મને પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું છે, ત્યાંસુધી એમ કહેવું કે દરેક દેવાલયમાં પ્રત્યેક હિંદુ જઈ શકે એ આજ નહિ બને. આજે એ સમાજમાં દાખલ કરવું અસંભવિત છે. હિંદુસમાજ આને માટે તૈયાર નથી. હિંદુસમાજ પાસે દોષનો સ્વીકાર કરાવવો અને તે દોષ સુધરાવવો એ કઠણ છે. મારો અનુભવ છે કે ઘણાં દેવાલયોમાં અંસજો સિવાયની બીજી કેટલી જાતિઓથી પણ નથી જઈ શકતું. મદ્રાસમાં કેટલાક દેવાલયોમાં તો હું જે નથી જઈ શકતો. મને એ વિષે દુઃખ નથી. હું એમ પણ કહેવા તૈયાર નથી કે આમાં હિંદુસમાજની સંકુચિત દષ્ટિ છે, યા તો તેનો દોષ છે. દોષ હોય પણ, પરંતુ કઈ દષ્ટિએ એ દોષ કરાયેલો છે, તેનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ. એ કાર્ય જો સંયમની દષ્ટિએ કરવામાં આવતું હોય, તો હું નહિ કહું કે સહુને દેવાલયોમાં જવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ. હિંદુસ્થાનમાં પૃથક્ પૃથક્ સંપ્રદાયો છે, તેને હું નષ્ટ કરવા નથી માગતો. હિંદુસમાજનું પતન સંપ્રદાયોથી કે વર્ણાશ્રમથી નથી થયું. પતન થયું છે તે તો વર્ણાશ્રમમાં રહેલા સૌંદર્યના અને સંયમના લાગથી થયેલું છે.

૧૯. અંસજો જેને પોતાના હક્ક માને તેને સારું હિંદુસમાજ સારું પોતે ભલે સમ્યક્તાથી લડે, હિંદુસમાજના નિયમોનું પાલન કરે, માંસાદિનો—મુખ્યત્વે ગોમાંસનો—લાગ કરે, મેલાં કામો કર્યા પછી શરીર સાફ કરે અને વ્યભિચાર વિગેરે છોડી અંતર પણ સાફ કરે. ખીજા હિંદુ અંસજા ભાઈઓ ઉપર પ્રેમ કરે, તેમને મહાસભાસમિતિમાં દાખલ કરે, તેમની પીડા સમજે, તેમને કાંઈ પણ દુઃખ દે તો તેમનો બચાવ કરે, તેમને સગા ભાઈની જેમ. અણે, તેમનો સ્પર્શ થવાથી પાપ થયું એમ ન માને.

૨૦. અંત્યજ્ઞે કહેશે કે અમને અસહકાર મીખયો, તો હું તેમને જરૂર અસહકાર મીખવીશ અસહકાર એ આત્મચુદ્ધિની ક્રિયા છે. દિંદુસમાજની બીજી મુલ્યોથી જુદા મુલ્ય છે. આપણે જે કરવાનું છે, તે અંત્યજ્ઞેને ન મંજૂરી નથી કરવાનું. દિંદુસમાજ કહે છે કે જુઓ અંત્યજ્ઞે દારૂ પીએ છે, અમે તે ખાપ છે, શામના નિષ્ક્રમ પામના નથી, અંત્યજ્ઞે માયોની કનક કરે છે. આ વાત હું નથી માનતો. જે દિંદુ દોષાને દોષો કહેતા દોષ, તે ગોમાંસ નથી ખાઈ શકે. અંત્યજ્ઞે અસહકાર કરવા હજીજી દોષ, તો તેઓ મદ્યપાન છે, માંસ છે, તેટલું નહિ તો ગોદસા તો છે. અમારો હું અમાર કામ છેડવાનું કહેતો નથી. અંત્યજ્ઞે એ કામ કરે છે, તોપણ આપણે તેમને સહાય કરતા જઈએ છીએ. અલાર તો આત્મજો પણ એ કામ કરે છે. પાપખાનાં સાફ કરવામાં હું મલિનતા નથી જોતો. એ કામ મેં પોતે બહુ ક્યું છે, અને મને એ મળે છે. મારી માતાએ મને શીખવ્યું છે કે એ કામ પવિત્ર છે. મેલાની જોડે કામ છે જતાં કામ તો પવિત્ર છે. એ કામને એણે પવિત્ર સમજીને જે કરે છે, તે સ્વર્ગ પામે છે. એ કામને ન છોડતાં તમે દિંદુસમાજમાં રહી શકો છો. તમને એકું અન્ન કે રાંધેલું અન્ન કોઈ આપે, તો તમે તેનો અસ્વીકાર કરો અને કાચું અનાજ માગો. તમે સ્વચ્છતાથી રહો. પાપખાનાં સાફ કરી લીધા પછી તમે તમારા પોપાક બદલી નાખો. મેલુ સાફ કરતાં જતાં પણ તમે મારી માતા રહેતી દત્તી તેટલા સ્વચ્છ રહો. કપડાં બદલવાને અમને ક્યાંથી મળે એમ તમે પૂછશો; તો તમારે કહેવું જોઈએ કે પંદર, વિંચ અંત્રિય કે જેટલાને માટે અમે લામક દોષએ તેટલા પૈસા ન મળે, લાંબુથી અમે કામ નહિ કરીએ. એમ તમે દિંદુસમાજને કહી શકો છો. જેમ સુતાર છુદાર તમારે કામ કરે છે, તેમ અમે પણ સમાજનું આવશ્યક કામ કરીએ છીએ એમ તમે કહી શકો છો. તમે નિરૂંધ બની જાઓ. હું ગુજરાતના અંત્યજ્ઞેને પીછાનું છું, તેમના સ્વભાવથી વાંકું છું. તેમને હું એ જ શીખવી રહ્યો છું કે તમે અસ્પૃશ્યતાનો દોષ તમારી જ તાકાતથી દૂર કરો; તમે કદા દિંદુ બનો કે જેથી દિંદુસમાજ તમારી ધૂણા ન કરે પણ પૂજા કરે.

૨૧. હું આ કામ તમારી જ મારફત અથવા દિંદુસમાજની જ મારફત કરાવી લેવા માગું છું. તમને હું કહું છું કે તમે જે હક્કમાગી રહ્યા છો તેને માટે તમે લામક થાઓ. આમ કરીને હું એ નથી કહેવા માગતો

કે તમે લાયક નથી. હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ્યને માટે ચોખ્ખા થવાનું કહું છું, સારે હું હિંદુસ્થાનને નાલાયક નથી માનતો; હું હિંદુસ્થાનને વધારે લાયક થવા કહું છું. તેમ અન્યજનેને કહું છું કે તમારો અધિકાર સ્વતંત્ર બનવાનો છે, દરેક હિંદુની સાથે સરખાપણું પ્રાપ્ત કરવાનો છે. પણ આજે તપશ્ચર્યા કરીને તેને માટે વધુ લાયક બનો એમ હું કહું છું.

૨૨. તપશ્ચર્યા વિષે બોલતાં મારી છાંદગીના એ પ્રસંગો વિષે હું તમને કહેવા ઇચ્છું છું. અમદાવાદમાં સલાગ્રહાત્રમ બોલ્યા પછી મેં ત્યાં દૂધાલાઇ નામના એક અંસજ ભાઈને અને તેમના પત્નીને આત્રમમાં રાખ્યાં. અને મેં તેમને રાખ્યાં, સારે હિંદુસમાજે શું કર્યું? અમે જે દૂધે પાણી ભરતાં તે દૂધાનું પાણી દૂધાલાઇની પત્નીને ન ભરવા દીધું. મેં કહ્યું દૂધાલાઇને પાણી નહિ ભરવા દો, તો હું પણ એ દૂધાનું પાણી નહિ ભરું. એ દૂધામાં પાણી ભરવાનો તો મારો હિસ્સો હતો, પણ એ હિસ્સો મેં તણ દીધો. દૂધાલાઇએ શું કર્યું હતું? દૂધાલાઇ તો સ્વચ્છ હતા. તેઓ તો જેટલી ગાળો પડતી તેટલી સાંભળી લેતા. આ તપશ્ચર્યાથી ત્રણ દિવસની અંદર કષ્ટ દૂર થયું, અને લોકો સમજી ગયા કે એ દૂધે દૂધાલાઇ પણ પાણી ભરી શકે છે. એ જ દૂધાલાઇની છોકરી લક્ષ્મી આજે મારા ઘરમાં લક્ષ્મી સમી ફરે છે. તમે બધા જે દૂધાલાઇની તપશ્ચર્યા શીખો, તો તમારાં દુઃખ આજે મટે.

૨૭. અંત્યજીવર્ગ અને ખ્રિસ્તીધર્મ.

૧. દિંદમાંની મોટી ધર્મપ્રચારક સંસ્થાઓએ હિંદ માટે જે કંઈ કર્યું છે અને કરે છે તે વાસ્તે હિંદ તેનો બહુ ઋણી છે. પરંતુ જો આ સંસ્થાઓ ધર્માન્તર કરાવવાની પ્રયત્નિ છોડી દઈ માત્ર પરાપકારી કાર્યો ચાલુ રાખે, તો શું તેઓ વધારે બહુ ન કરી શકે અને ધર્મના પ્રતીનત્વની મેવા વધારે સારી રીતે ન કરી શકે ? હું અંતઃકરણપૂર્વક અને વિનયપૂર્વક આ સૂચના કરૂં છું. વળી તમારી ખાસે આ વિચાર રજુ કરવા માટે મેં કંઈક અધિકાર મેળવ્યો છે. મેં બાઈબલનો અભ્યાસ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. હું મારા ધર્મપ્રધોમાં તેની મજબૂતી કરૂં છું. મારા હૃદય ઉપર "સમન જ્ઞાન થી માફિંટ" ના શબ્દો સગભમ ભગવદ્ગીતા જેટલી જ અસર કરી છે. "લીક કાઉન્સી સાઇટ" અને તેના જેવાં બીજાં દેવી પદો ભક્તિપૂર્વક ગ્રામમાં હું ટાંકી ખ્રિસ્તીથી ઉતર એમ નથી.

૨. હું ખ્રિસ્તીધર્મના બૂદ્ધ બૂદ્ધ સમદાયના ધર્મપ્રચારકના સમાગમમાં આવ્યો છું, અને તેઓમાંથી કેટલાક સાથે તે હું આજીવન સુધી મિત્રતા બોજવના બાબતમાં થયો છું એટલે તમે કદાચ માન્ય કરશો કે મેં ઉપલી સૂચના એક ધર્મોષ દિવસ પહેલે નથી કરી, પરંતુ ખ્રિસ્તી-ધર્મ માટે માન કરાવનાર એક નમ્ર અને નિષ્પક્ષપાત્ર ધર્મના વિચારો નરી કરી છે. એમ તો નહિ દોષ કે "મેં બી અંતુ ઓષ થી વાડ" એ સદેશ કંઈક સકુચિત રીતે સમજાવ્યો છે. આ બોલ, અને તેનો અર્થ બૂદ્ધાના જવાબો દોષ ?

૩. આની તો ના નહિ જ પાડવામાં આવે, અને આ હું અનુભવથી કહું છું કે ધર્મ પ્રચારમાં ધર્માન્તર કેવળ નામનો જ કર્યો દેવ છે. કેટલીક ઉપદેશની ઉપમાને લીધે દેવ કરના નથી, પરંતુ જૂનમરુને લઈને તેમ કરવા દોરવા છે. અને દરેકની બાજુમાં ધર્માન્તરથી એક એક દેવ સ્વીકાર્ય છે કે જે અપરિહાર્ય છે. આ પછી હું અનુભવથી જ કહું છું કે દરેક દેવે મોટા ધર્મમાં નિવસવાની શક્તિ અને અંતરને વિશિષ્ટ પદો રીતે

થઈ શકે છે. વળી હું એમ કહેવા દઈશું છું કે યુરોપમાં વિગ્રહથી થયેલા ભયંકર અત્યાચારથી એમ જણાય છે કે શાંતતાની મૂર્તિ નેહરુવાસી * જીસસનો સંદેશ યુરોપમાં લાગ્યે જ સમજવામાં આવ્યો છે, અને વખતે તેનું સ્પષ્ટાકરણ કરવા માટે પૂર્વની મદદ પણ લેવી પડે.

૨૮. ગોરક્ષા.

[illegible][illegible]

२. कोयला का उत्पादन होने पर उसका उपयोग कैसे करना है, इसका निर्णय लेना है, इसीलिए यह भी एक महत्वपूर्ण बात है।

이 때부터 그는 많은 것을 배우고 익혀서 그 후부터는 그의 많은 공헌을 하게 된다. 이 때부터 그는 그의 많은 공헌을 하게 된다. 이 때부터 그는 그의 많은 공헌을 하게 된다.

[illegible]

૫. ગોવધથી એક મારા જેવા સુસ્ત હિંદુને કેટલું દર્દ થાય, તેના બીજાને ખ્યાલ કેમ આવી શકે ? ગોવધ થાય છે, લાંસુધી મારો પોતાનો વધ થાય છે એમ મને લાગ્યાં કરે છે. ગાયને છોડાવવા મારો નિરંતર પ્રયત્ન છે. જો મેં અલારે ઇસ્લામને અચાવવા મારો પ્રાણ અર્પ્યો છે, તો તે ગાયને અચાવવા સારું હું મુસલમાનોની જોડે વેપાર કરવા નથી ઇચ્છતો, તેથી હું ગોવધની વાત નથી કરતો. મારી પ્રાર્થના ઇશ્વર પ્રત્યે છે. મારું હૃદય તે જ જાણે છે. ખાનદાનીનો બદલો ઇશ્વર ખાનદાનીથી જ આપે છે. ઇસ્લામને અચાવતાં હું ગાયને અચાવી જ લક્ષ્ય એવી માન્યતાથી હું ખિલાફતને સારું મારો પ્રાણ આપું. તેમાં ગાયનો અચાવ આવી જાય છે એવો મારો વિશ્વાસ છે. જ્યાંસુધી હું મુસલમાનોનો પ્રેમ ન મેળવી શકું, લાંસુધી અંગ્રેજોને હાથેથી ગાયને ન અચાવી શકું. મારો સર્વ પ્રયત્ન ગોવધ અટકાવવા સારું છે. ગાયને અચાવવા ખાતર પ્રાણ હોમવાને તૈયાર નથી તે હિંદુ નથી. જ્યાં સુધી હિંદુસ્થાનમાં ગાયનો શુદ્ધ અચાવ હિંદુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી તરફથી નથી થતો, લાંસુધી હિંદુ નામના જ છે. પણ હું ગાયને અચાવવાની ખાતર મુસલમાનને અથવા તો ખ્રિસ્તીને ન મારું, તેના રક્ષણ અર્થે હું મરું, એમ મને મારો અહિંસાધર્મ શીખવે છે. ઇશ્વરના દરબારમાં શુદ્ધ બલિદાન જ દામ આવે છે. હું શુદ્ધ થવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તે શુદ્ધિમાં જોડાવા બીજા હિંદુઓને અને હિંદુસ્થાનના બધા સંતાનોને વિનવી રહ્યો છું.

૬. આટલાં વર્ષોનાં વર્ષ આપણે ગોવધને કાં તો મૂંગે મોંએ ખરદાસ્ત કરતા આવ્યા છીએ, અગર બહુ બહુ તો તે સામે આપણે વજન વગરનો ઝનુની વાંધો રજૂ કર્યો છે. મુસલમાનો જોડે લાઘ્યારો કેગવવાના પ્રયત્ન ધરદાપૂર્વક કરી આપણા પ્રત્યેની લાગણી ખાતર તેમને પોતાની ઉપર સ્વેચ્છાનો સંયમ મૂકતા કરી મેલવાને આપણે શો ઉદ્દેશ કર્યો છે ? આપણે લગલગ કશા જ કારણ વગર એવા પ્રયત્નને અસાધ્ય માની લીધો છે.

૭. વળી હું એ પણ કહી લઉં કે ગાયને અચાવવાની ખાતર મુદ્દાં માણસને મારવા તૈયાર થવું એ હિંદુધર્મ નથી. હિંદુધર્મમાં ક્યાંયે એવો વિધિ નથી. હિંદુધર્મમાં સ્વધર્મની ખાતર-એટલે કે જ્યાં ગોરક્ષા સ્વધર્મ છે, લાં ગાયની રક્ષાને ખાતર-પણ જાતે મરી છૂટવાનો જ વિધિ છે.

સામગ્રી ૧૩૮
 ગોરખા
 ૧૩૮
 શ્રી પૂર્ણિમ, જ્યેષ્ઠ માસ
 ને પ્રસિદ્ધિ મેળા

મસજન કરવાથી તેઓ
 તથા તથા તેઓ
 માવના ભવાવમાં રાથી
 તથા સવાસનું ખરું સ્વરૂપ
 રાચને જાણે મરણ તથા
 કિંમત જાણે અને
 મંત્રી સારામું.

૧૦. અહિંસાને દિંદુષ્યમાં પ્રધાનતા આપવામાં આવ્યું છે. આને
 ભવાવવાને માટે આચારની હિંસા કરવી એ કેવળ અપર્યાપ્ત છે. તેઓને
 કાંઈ સાધની દ્વારા ન માત્ર એવું આપણે અનુભવ કરીએ, તે તેઓનાં કિંમત
 દેવતાની જાણ છે. અનુભવથી આપણે એ કાંઈ નથી કરી શકીએ
 મરણના અને વિનયથી તેમ જાણ્યું પ્રવેશ કરી, તેઓનાં રહેતા જાણ્યું
 અનુભવ કરી આપણે કાંઈકિંમત ન. કાંઈકિંમત આવી રીતે કાંઈ કરવામાં
 આપણે એવી પ્રવેશ કરી શકીએ. આ ૭૧૧. જાણી રીતે કરવામાં
 કરીએ, અને તેમ જાણ્યું કુલવચન તેમ જ જાણ્યું કાંઈકિંમત કાંઈકિંમત
 કેવળવ નહિ રાજ્ય. તેમ જ તેઓનાં કિંમત કાંઈકિંમત કરી અનુભવ તેમને
 મરણ નહિ આપણે અનુભવ- ૭૧૧ જાણી આપણે તેઓનાં કાંઈકિંમત
 અનુભવે અહિંસા. કાંઈકિંમત

૧૧. એકાદ વચન જાણ્યું ૭૧૧ જાણી અનુભવે ૭૧૧ જાણ્યું
 કાંઈકિંમત તેમ જાણ્યું કુલવચન કાંઈકિંમત જાણી કાંઈકિંમત એકાદ વચન

પરંતુ કોઈકોઈ અવસરે ગાયની હલ્લા કરવામાં પુણ્ય સમજે છે. દરેક માણસને પોતાનો ધર્મ પાળવાની જરૂર છે. ગાયની હંમેશાં હલ્લા કરવી જરૂરની છે એવું ધરલામીધર્મનું ફરમાન હોત, તો હિંદુસ્થાનમાં શુદ્ધ શાંતિનો સદા અભાવ રહ્યો હોત, પરંતુ મારી સમજ તો એવી છે કે બકરી ધંદિ આદિ તહેવારોમાં ગાયનો વધ કરવાની ફરજ નથી, પરંતુ જ્યારે આપણે જૂલમથી તેનો અટકાવ કરવાને ઇચ્છીએ છીએ, ત્યારે ધરલામી ભાઈઓ ગોવધ કરવાની ફરજ છે એમ માની બેસે છે.

૧૨. ‘હા’ને અને ‘ના’ને હંમેશાં વેર છે. જો હું વાદ કરું તો મુસલમાન પણ વાદ કરશે. જો હું ટેડો બનીશ તો તે પણ ટેડો બનશે. જો હું વેંત નમીશ તો તે હાથ નમશે; અને કદાચ નહિ નમે તો હું નમ્યોં તે કોઈ ખોટું કંઈ નહિ કહેવાય. જ્યારે આપણે હક કરી, ત્યારે ગાયનો વધ વધ્યો. ગમે તેમ હો તોપણ મારો દંઢ નિશ્ચય છે કે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કેવળ તપશ્વર્યાથી જ થઈ શકે છે. આ અવસરે ગાયના નિમિત્તે પ્રાણ દેવો એ આપણી અંતિમ તપશ્વર્યા છે.

૧૩. આપણી સ્વતંત્રતા આપણે ચલાતા હોઈએ, તો બીજાની છીનવી લેવાનો આપણને અધિકાર નથી. એક બીજાની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાના પ્રયત્નથી ઝઘડા થાય છે. જો કોઈ મુસલમાન રાક્ષથી કહેશે કે “કોઈ પણ હિંદુએ દોલ ન વગાડવાં” તો હિંદુ કદિ નહિ માને; પણ જો આપણા મુસલમાન ભાઈઓ નમ્રતાથી કહેશે કે ‘નમે દોલ ન બગાડો, અમારા ધર્મકાર્યમાં, નમાજમાં ખલેલ ન કરો, તેમ કરશો તો અમે અમારું ખૂન રેડીશું’ તો હું માનું છું કે એવો અસાની હિંદુભાઈ કોઈ નહિ નિકળે કે જે આ વિનાંતિની વિરુદ્ધ વર્તન કરી શકે. જો આપણે એખલાસ ચાહતા હોઈએ, તો તે મોહબ્બતથી થશે; ડર દબને કદિ નથી થઈ શકવાનો.

૧૪. બીજાને પાપકર્મ કરવામાંથી રોકવાવાળાએ પોતે તેમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ. હિંદુસંસાર ગાય અને તેના વંશ ઉપર બદ્ધ ભારે અસાચાર કરી રહ્યો છે. તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આપણી ગાયોની હાલતની દશા છે. જેનું લોહી અને માંસ મુકાઈ ગયું છે; જેની ચામડીમાંથી હાડકાં આકાષમાં દેખાઈ આવે છે, જેને ખાવાનું પૂરું મળતું નથી, અને જેની ઉપર અસહ્ય બોલો નાખવામાં આવે છે, અને પૂછું મરડી કે પગેણી મારીને જેને ચલાવવામાં

ને છે તેવા દળરો બગદોને બધારે હું બોલું છું તે સમયે મારું હૃદય
રે છે, મારું સરીર ધ્રુવે છે.

૧૫. હિંદુસ્થાનનાં રોડોને હિંદુ કેવી રીતે રાખે છે? તેને અણિયાળા
રેલ્વા કેલ્લુ બોકે છે? તેની ઉપર અસલ્ય લાર કેલ્લુ લાદે છે? તેને ઓછા
પેશક કેલ્લુ આપે છે? તેની પાસેથી બોધ્યો તેના કરતાં વધારે કામ
જુલે છે?

૧૬. મુસલમાન માથ મારે છે એથી હિંદુઓ ગુસ્સે થાય છે, પણ
હિંદુઓ ક્યાં ગાયોને નથી મારતા? ગાયનું દૂધ ખૂટી જાય છતાં તેનું મોહી
રેથી કદાકડું, ગાયના વારસોને આર બોકવી એ પણ મોહલ્યા બરાબર જ
આવી મોહલ્યા હંમેશાં કરનાર હિંદુ યુગમાં લખને મુસલમાન બાઈની પાસે
તને કહે કે મારી ગાયને તમે કેમ મારો છો? ગાયને બચાવવી હોય, તો
હિંદુઓ પોતાની ખાનદાની બતાવવી બોધ્યો. મને તો મુસલમાનો પાસે
કમવા જતાં લાજ આવે. હિંદુઓની ગાયને અંગ્રેજો તો રોજ ખાય છે.
વંચેલ મોરજોરોને બીફ-ગોર્મસ વગર ધડીબર ચાલવું નથી. હિંદુઓ
મુસલમાન ઉપર સાચાર તિરસ્કાર કરે છે? મુસલમાનમાં તો ઈશ્વરનો ડર
જુ છે. તમે અમી બિરાદરો સાથે થોડા વખત રહેા, તો તમને ખબર પડે કે
ઈશ્વરથી તેઓ કેટલા ડરે છે.

૧૭. આપણી સ્વાયંભુદિ એટલી નીચ રહે છે કે આપણે ગાયનું બધું
તે હરી લેવામાં જરા પણ ધરમાલા નથી. કલકત્તાની ડેરીમાં જોશો તો
પાછરાઓને માતાના દૂધ-વગરના રાખવામાં આવે છે, અને ત્યાં ફેંકવાની
મેથ કરીને બધું દૂધ કદાહી લેવામાં આવે છે. આ ડેરીઓના માલિક અને
હાલકારીઓ હિંદુ જ હોય છે, અને દૂધ પીવામાં પણ મોટા ભાગ
હિંદુઓનો જ છે. આવી ડેરીઓ બધાંમુખી માન છે અને ત્યાંનું દૂધ
આપણે પીએ છાએ, ત્યાંમુખી આપણા મુસલમાન બાઈઓને કંઈ પણ
કેરવાનો આપણને કું અધિકાર છે? આપણ વિચારવું જરૂરનું છે કે
આપણ બરનરવમાં મોટાં સહેરો કસાપખાના બની રહ્યા છે. તેમાં દળરો
સેવા અને બગદોનો વધ થાય છે, અને ત્યાંથી જ ધણે જાને અંગ્રેજ
બાઈઓને મોંઘ દેવામાં આવે છે. તેમને માટે દળદમેલ કમમાં કમ ૩૦
દળર રૂપે અને વાઈરજીઓ કપાય છે

ખાત્રી છે અને મારો અનુભવ છે. ઉપવાસથી જે શુદ્ધિ મેળવી શકાય છે એ શુદ્ધિ બીજી કોઈ રીતે નથી મેળવી શકાતી. પણ પ્રાર્થના વિનાનો ઉપવાસ શુષ્ક છે અને તેનું પારણામ રોગીને નીરોગી કરવામાં આવી શકે અથવા તો નીરોગીને નકામું દુઃખ સહન કરવા જેટલું આવે. ઉપવાસ કેવળ દેખાવને ખાતર અથવા ત્રાસ ઉપજાવવાને ખાતર કરવામાં આવે એ તો કેવળ પાપકર્મ જ ગણાય. એટલે પોતાની જ ઉપર અસર કરવાને સારૂ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે થયેલો પ્રાર્થનાયુક્ત ઉપવાસ એ જ ધાર્મિક ઉપવાસ ગણી શકાય. પ્રાર્થના એટલે ઇશ્વરની પાસે સંસારી સુખ કે બીજી સ્વાર્થ સાધવાની વસ્તુઓ માગવી એ નથી. પ્રાર્થના એ ક્લેશ પામેલા આત્માનો ગંભીર નાદ છે. તેની અસર જગત ઉપર થયા વિના રહેતી નથી અને તે પ્રાર્થના ઇશ્વરના દરબારમાં સંભળાયા વિના રહેતી નથી.

૪. આત્મભોગ, નત્રતા અને કર્મબળ કેળવવા સારૂ જોઈતી તાલીમ મેળવવાને અપવાસ અને પ્રાર્થના જેવું બીજું એક પણ સાધન નથી. આ ગુણો સિવાય ખરી પ્રગતિ થઈ શકે જ નહિ. ખુદે અને સમયે ઇશ્વરને સંભારવાથી જેટલો લાભ થાય છે, જેટલી શાંતિ મળે છે, તેટલો લાભ અને તેટલી શાંતિ બીજા કશા ઉપયોગી મળતાં નથી. ઉપવાસમાં અને પ્રાર્થનામાં આપણને વિશ્વાસ હશે, તો આપણો વિજય અનિવાર્ય છે.

✓ પ. દિનચર્યા એ ખરી પ્રાર્થના તથા પરોપકારી સાધન છે એ વિચાર બરોબર છે. તે કરતાં, ખાતાં રમતાં, ભમતાં, નહાતાં કે બીજી કોઈ પણ વખતે હરિનું નામ લેવું એ યોગ્ય છે એટલું જ નહિ, પણ આપણી દરજ છે. જે રામમય થવા ઇચ્છે, પ્રયત્ન કરે તેને અમુક વખતની જરૂર નથી. છતાં જીવાનને સારૂ નિયમની જરૂર છે. ભારે જે વખત કામનો નથી તે ખાસ પ્રાર્થનાને સારૂ નિમિત્ત. સમી સવારે અરુણોદય પહેલાં જ્યારે અંધારું હોય ભારે સંધ્યાદિ કરવાં.

૬. એક મિત્રને પ્રાર્થનાની બાબત પર લખતાં મને અંગ્રેજ કવિ ટેનિસનની એક સુંદર કવિતા હાથ લાગી છે. પ્રાર્થનાની શક્તિ પર લોકોનો વિશ્વાસ બેસે એવી ઉમેદથી હું એ રત્ન વાંચકોને ભેટ કરું છું:—

“દુનિયાને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ ન હોય એવી ઘણી ચીજો આપણે પ્રાર્થનાથી મેળવી શકીએ છીએ; તેથી કુવારાના

જગની માફક મારે સાર તારા મરેનું જરણ દિનરાત જરવા દે. (જો દુષ્કરને પિછાણીને પણ પોતાને સાર તેમ જ પોતાના મિત્રોને સાર જ હાય જોડીને તેઓ પ્રાર્થના ન કરે, તો અધિકારમય જીવન આગતાં પરમાર્થ અને મનુષ્યમાં ફેર શોધે આમ સારી આત્મ દરેક રીતે સોનાની સાંકળથી પ્રમુતે ગરજે સંકળાયેલી છે. "

૭. પ્રાપ્તિ તરીકે ઉપવાસ અને પ્રાર્થના જેવું સુદૃઢધર્મી સાધન ખીજું એક નથી. મનની વૃત્તિ, તો માણસનું સર્વસ્વ છે. નહિ તો જેમ પ્રાર્થના પણ પરીના બોલની પેઠે ચંત્રવત્ જની જઈ શકે છે, તે જ પ્રમાણે ઉપવાસ પણ દેહનું નયું નિર્ધારક હમન થઈ પડે છે. આવા ચંત્રવત્ ઉપાયો તેના મૂળ હેતુને નિષ્ફળ કરે છે. આમ જતાં જેમ ચંત્રવત્ આકાશ પણ કંઠને પૂંદીને સુગીતો બનાવે છે, તેમ ચંત્રવત્ ઉપવાસ પણ શરીરશુદ્ધિ કરવા પૂરતો ઉપયોગી નિવડે ખંડે. અસત્ય, કંઠના આકાશની પેઠે જ એવો ઉપવાસ પણ આત્માની ઉપર કરી અસર ઉપજાવી શકશે નહિ. પણ વધુ સંપૂર્ણતાતર્યા આત્મકથનને માટે, પાર્થિવ શરીર ઉપર આત્માની આશુ સ્થાપવા માટે કરેલો ઉપવાસ એ માણસની ઉત્તરિમાં જાણે સદાયક છે એ વિશે મને શંકા નથી.

૮. જે માણસ જન્મભ્રમીના દિવસની માફક આખો દિવસ અપવાસ કરીને જ જાણી નામે છે તે માણસ અપવાસનું ફળ એટલે શુદ્ધિ મેળવી શકતો નથી, પરંતુ આવી રીતના નકામા અપવાસથી માણસ નિર્જા બને છે. અપવાસ તો ખરે ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે અપવાસની સાથે શુદ્ધ વિચારોનું મેલન થાય, અને અધમ વાસનાઓની સાથે ટક્કર ઝીલવા સંકલ્પ થાય, તે જ પ્રમાણે પ્રાર્થના પણ જ્યારે સમજપૂર્વક અને ચોક્કસ રીતે થાય ત્યારે જ તે ખરી કહેવાય. મનુષ્યે તેની સાથે તન્મય થઈ જતું બેઠાંજો. આપણું મન દો દિશામાં બટકનું દોષ, ત્યારે પ્રમુખ નામના મણકા કેરવવા નકામા છે.)

૯. પ્રજા તેમ જ વ્યક્તિના જીવન વિકાસમાં પ્રાર્થનાએ અતિ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે વ્યક્તિ અથવા તો પ્રજા જ્યારે મોટા સંદર્ભથી પીડાય છે ત્યારે તે પીડાનું શુદ્ધ જ્ઞાન એ જ પ્રાર્થના છે, અને જ્યારે એનું પવિત્ર જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે આવા દુઃખાદિના શારીરિક વ્યાપારો રદજો મેળાપડે છે.

પેરા. આધાર. પુ. નં. તા. પેરા. આધાર. પુ. નં. તા. પેરા. આધાર. પુ. નં. તા.

૬. વ્રતની આવશ્યકતા.

૧	પત્રો	નં. ૭૮
૨-૮	"	નં. ૭૭
૫	વિ. ગ. પુ.	૧૬૧
૬-૭	પત્રો	નં. ૭૮
૭	વિ. ગ. પુ.	૩૭૩
૮-૧૨	[ ]	
૧૩-૧૪	પત્રો	નં. ૭૮
૧૫	"	
૧૬	પત્રો	નં. ૭૮

૯. અહિંસા અને રાજકીય પ્રવૃત્તિ.

૧-૧૩ ન. છ. ૧૨-૩-૨૨

૧૪ અપ્રાપ્ત.

૧૦. સત્યવ્રત.

૧-૩	વિ. ગ. પુ.	૧૬
૪-૫	"	૧૭

૧૧. નિર્ભયવ્રત.

૧	પત્રો	નં. ૧૬
૨-૩	વિ. ગ.	૬ ૫૮
૪-૫	"	૩૭૧
૬	પત્રો	નં. ૮૦
	વિ. ગ.	૫ ૧૧૧

૧૨. ભરતુભય.

૧	વિ. ગ.	૬ ૩૩
૨	પત્રો	નં. ૬૬
૩	"	૬ ૧૬૬
૪-૫	વિ. ગ.	૬ ૬૦૭

૧૩. અહિંસાનાં

સ્વરૂપ.

૧	વિ. ગ.	૬ ૨૦
૨-૪	"	૩૭ ૧૭૦-૧૭૨
૫-૬	"	૩૭
૭-૧૦	"	૩૭
૧૧-૧૨	"	૩૭

૧૪. અહિંસાનાં

સ્વરૂપ.

૫ પત્રો અપ્રાપ્ત
૬ " નં. ૧૧

૧૪. આત્મચર્યાવ્રત.

૧	પત્રો	નં. ૮
"	ન. છ.	૩-૧૧-૨૦
૨-૩	"	૨૪-૧૦-૨૦
૪	"	૧૨-૨-૨૨
૫	પત્રો	નં. ૮
૬	ન. છ.	૧૨-૨-૨૧
૭-૮	"	૨૪-૧૦-૨૦

૯-૧૦	૧૨-૨-૨૨
૧૧ વિ. ગ.	૫ ૫૭

૧૫. સ્વાદેશીય- નિર્ભયવ્રત.

૧-૨	વિ. ગ.	૬ ૫૧
૩	"	૫૧
૪	પત્રો	નં. ૧૭
૫	"	૩૬

૧૬. અમરનેય અને અમરિચવ્રત.

૧-૬	વિ. ગ.	૬ ૫૧
૭-૮	"	૫૧
૯-૧૦	"	૫૧

૧૭. રાજકીય.

૧-૬ ૧૭-૧૮-૨૦ ૨૧-૨૨-૨૩

પિતા. આધાર. પૃ. નં. તા.	પિતા. આધાર. પૃ. નં. તા.	પિતા. આધાર. પૃ. નં. તા.
૧ પિ. નં. ૩૦	૧૮ વિ. સુ. પૃ. ૨૦૧	૧૧-૨૪ ન. છ. ૧૧-૧૦-૨૧
૧-૧૩ ન. છ. ૨૪-૧૧-૨૧	૧૯ ન. છ. ૧૨-૧૨-૨૦	૨૫-૨૧, અપ્રાપ્ત
૧૬ વિ. સુ. પૃ. ૨૨૪	૨૦ " ૨૫-૧-૨૦	૨૭ અપ્રાપ્ત
૧૧-૧૫ ન. છ. ૨૪-૧૧-૨૧		૨૮ ન. છ. ૮-૧૨-૨૧
		૨૯ " ૨-૧-૨૧

૨૦. સનાતની હિંદુ.

૧૮. હિંદુધર્મ.

૧-૧૮ ન. છ. ૧-૨-૨૧

૨૩. વૈષ્ણવધર્મ અને અરેષ્ટરચતા.

૨૧. અરેષ્ટરચતા.

૧-૧૧ ન. છ. ૧૭-૪-૨૧	૧૨ " ૧-૫-૨૧	૧૩-૧૪ " ૫-૫-૨૧	૧૪-૧૮ " ૮-૫-૨૧	૧૫-૨૦ " ૩૦-૫-૨૦	૧૬ " ૧૦-૧-૨૧	૧૭ " ૨૧-૮-૨૧
--------------------	-------------	----------------	----------------	-----------------	--------------	--------------

૧ ન. છ. ૧-૧-૨૧	૨-૫ " ૫-૧૧-૨૦	૫ " ૩-૭-૨૧	૬ " ૫-૧૧-૨૦	૭ " ૧૧-૧૧-૨૦	૮ " અપ્રાપ્ત	૯-૧૧ " ૩-૭-૨૧	૧૦ " ૫-૨-૨૧	૧૧ " અપ્રાપ્ત	૧૮-૧૯ " ૧-૭-૭-૨૧	૧૦-૧૨ " ૧-૧૧-૨૧
----------------	---------------	------------	-------------	--------------	--------------	---------------	-------------	---------------	------------------	-----------------

૨૨. કાળી રીતી.

૧૯. વૈષ્ણવધર્મ.

૧-૧૧ વિ. સુ. પૃ. ૧૦૦	૧-૩ " ૧-૪-૨૧	૧-૪ " ૧-૪-૨૧	૧-૫ " ૧-૫-૨૧	૧-૬ " ૧-૬-૨૧	૧-૭ " ૧-૭-૨૧	૧-૮ " ૧-૮-૨૧	૧-૯ " ૧-૯-૨૧	૧-૧૦ " ૧-૧૦-૨૧	૧-૧૧ " ૧-૧૧-૨૧	૧-૧૨ " ૧-૧૨-૨૧	૧-૧૩ " ૧-૧૩-૨૧	૧-૧૪ " ૧-૧૪-૨૧	૧-૧૫ " ૧-૧૫-૨૧	૧-૧૬ " ૧-૧૬-૨૧	૧-૧૭ " ૧-૧૭-૨૧	૧-૧૮ " ૧-૧૮-૨૧	૧-૧૯ " ૧-૧૯-૨૧	૧-૨૦ " ૧-૨૦-૨૧	૧-૨૧ " ૧-૨૧-૨૧	૧-૨૨ " ૧-૨૨-૨૧	૧-૨૩ " ૧-૨૩-૨૧	૧-૨૪ " ૧-૨૪-૨૧	૧-૨૫ " ૧-૨૫-૨૧	૧-૨૬ " ૧-૨૬-૨૧	૧-૨૭ " ૧-૨૭-૨૧	૧-૨૮ " ૧-૨૮-૨૧	૧-૨૯ " ૧-૨૯-૨૧	૧-૩૦ " ૧-૩૦-૨૧
----------------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------	----------------

૨૪. શાસ્ત્રનિર્ણય અને અરેષ્ટરચતા.

૧ ન. છ. ૧૮-૧૧-૨૦	૨ " ૧૮-૧૧-૨૦	૩ " ૧૮-૧૧-૨૦	૪ " ૧૮-૧૧-૨૦	૫ " ૧૮-૧૧-૨૦	૬ " ૧૮-૧૧-૨૦	૭ " ૧૮-૧૧-૨૦	૮ " ૧૮-૧૧-૨૦	૯ " ૧૮-૧૧-૨૦	૧૦ " ૧૮-૧૧-૨૦	૧૧ " ૧૮-૧૧-૨૦	૧૨ " ૧૮-૧૧-૨૦	૧૩ " ૧૮-૧૧-૨૦	૧૪ " ૧૮-૧૧-૨૦	૧૫ " ૧૮-૧૧-૨૦	૧૬ " ૧૮-૧૧-૨૦	૧૭ " ૧૮-૧૧-૨૦	૧૮ " ૧૮-૧૧-૨૦	૧૯ " ૧૮-૧૧-૨૦	૨૦ " ૧૮-૧૧-૨૦	૨૧ " ૧૮-૧૧-૨૦	૨૨ " ૧૮-૧૧-૨૦	૨૩ " ૧૮-૧૧-૨૦	૨૪ " ૧૮-૧૧-૨૦	૨૫ " ૧૮-૧૧-૨૦	૨૬ " ૧૮-૧૧-૨૦	૨૭ " ૧૮-૧૧-૨૦	૨૮ " ૧૮-૧૧-૨૦	૨૯ " ૧૮-૧૧-૨૦	૩૦ " ૧૮-૧૧-૨૦
------------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------

પેરા. આધાર. પૃ. નં. તા.

૨૫. ખરી મલિનતા.

૧ ન. જી. ૧૬-૧૨-૨૦

૨ " ૫-૪-૨૧

૩ " ૧૬-૧૨-૨૦

૪-૭ " ૫-૪-૨૧

૮ વિ. સ્ત. પૃ. ૨૧૮

૯ " " ૨૧૯

૧૦ " " ૨૨૦

૧૧ ન. જી. ૧૬-૧૨-૨૦

૧૨ " ૫-૪-૨૧

૧૩-૧૪ " ૩૦-૧૦-૨૧

૧૫-૧૮ " ૫-૪-૨૧

૨૬. અંત્યજને બોધ.

૧-૨ ન. જી. ૭-૬-૧૬

૩ " ૧૭-૪-૨૧

૪-૮ " ૨-૧-૨૧

૯ " ૨૭-૬-૨૦

૧૦-૧૧ " ૩૦-૧૦-૨૧

૧૨ " ૨૭-૬-૨૦

૧૩-૧૮ " ૧૭-૪-૨૧

૧૯ " ૨-૧-૨૧

૨૦ " ૩૦-૧૦-૨૧

૨૧-૨૩ " ૨-૧-૨૧

પેરા. આધાર. પૃ. નં. તા.

૨૭. અંત્યજવર્ગ

અને ખ્રિસ્તીધર્મ.

૧-૩ વિ. સ્ત. પૃ. ૩૬

૩ " " ૩૭

૨૮. ગોરક્ષા.

૧-૨ ન. જી. ૯-૮-૨૦

૩ વિ. સ્ત. પૃ. ૬૫

૪ ન. જી. ૩૧-૭-૨૧

૫ અપ્રાપ્ત

૬ ન. જી. ૩૧-૭-૨૧

૮ વિ. સ્ત. પૃ. ૨૩૦

૯ " " ૬૬

૧૦-૧૧ " " ૨૩૩

૧૨ " " ૨૩૦

૧૩-૧૪ " " ૨૩૩

૧૪ " " ૨૩૪

૧૫ ન. જી. ૮-૮-૨૦

૧૬ " ૩-૧૧-૨૦

૧૭ વિ. સ્ત. પૃ. ૨૩૪

૧૮-૧૯ ન. જી. ૮-૮-૨૦

૨૦ વિ. સ્ત. પૃ. ૨૩૫

૨૧ " " ૨૩૪

પેરા. આધાર. પૃ. નં. તા.

૨૨-૨૩ ન. જી. ૮-૮-૨૦

૨૪ " ૩૧-૭-૨૧

૨૫ " ૮-૮-૨૦

૨૬ " ૭-૧૨-૧૬

૨૭-૨૮ " ૩૧-૭-૨૧

૨૯ " ૮-૮-૨૦

૩૦ " ૩૧-૭-૨૧

૩૧ વિ. સ્ત. પૃ. ૬૧

૩૨ " " ૨૩૫

૨૯. ઉપવાસ અને પ્રાર્થના.

૧ ન. જી. ૪-૪-૨૦

૨ પત્રો નં. ૪૨

૩ ન. જી. ૪-૪-૨૦

૪ " ૧૨-૧૦-૧૬

૫ " ૪-૪-૨૦

૬ " ૧૨-૧૦-૧૬

૭ પત્રો નં. ૬૪

૮ ન. જી. ૪-૪-૨૦

૯ " ૧૬-૨-૨૨

૧૦ " ૪-૪-૨૦

૧૧ " ૧૨-૧૦-૧૬

૧૨ " ૪-૪-૨૦

સમાપ્ત.

પેરા. આધાર. પૃ. નં. તા.

૨૫. ખરી મલિનતા.

૧ ન. છ. ૧૬-૧૨-૨૦

૨ " ૫-૪-૨૧

૩ " ૧૬-૧૨-૨૦

૪-૭ " ૫-૪-૨૧

૮ વિ. સ્ત. પૃ. ૨૧૮

૯ " " ૨૧૯

૧૦ " " ૨૨૦

૧૧ ન. છ. ૧૬-૧૨-૨૦

૧૨ " ૫-૪-૨૧

૧૩-૧૬ " ૩૦-૧૦-૨૧

૧૪-૧૮ " ૫-૪-૨૧

૨૬. અંત્યજીવે બોધ.

૧-૨ ન. છ. ૩-૬-૧૯

૩ " ૧૦-૮-૧૯

૪-૬ " ૨-૧-૨૧

૫ " ૨૦-૬-૨૦

૬-૮-૧૯ " ૩૦-૧૦-૨૧

૭ " ૫-૪-૨૧

૮ " ૨-૧-૨૧

૯ " ૨૦-૬-૨૦

૧૦ " ૩-૬-૧૯

૧૧ " ૧૦-૮-૧૯

૧૨ " ૨-૧-૨૧

૧૩ " ૨૦-૬-૨૦

૧૪ " ૩-૬-૧૯

૧૫ " ૧૦-૮-૧૯

૧૬ " ૨-૧-૨૧

૧૭ " ૨૦-૬-૨૦

૧૮ " ૩-૬-૧૯

૧૯ " ૧૦-૮-૧૯

૨૦ " ૨-૧-૨૧

૨૧ " ૨૦-૬-૨૦

૨૨ " ૩-૬-૧૯

૨૩ " ૧૦-૮-૧૯

પેરા. આધાર. પૃ. નં. તા.

૨૭. અંત્યજીવર્ગ

અને ખ્રિસ્તીધર્મ.

૧-૩ વિ. ૩. પૃ. ૩૧

૩ " " ૩૦

૨૮. ગોરક્ષા.

૧-૨ ન. છ. ૬-૮-૨૦

૩ વિ. સ્ત. પૃ. ૬૫

૪ ન. છ. ૩૧-૭-૨૧

૫ અપ્રાપ્ત

૬ ન. છ. ૩૧-૭-૨૧

૭ વિ. સ્ત. ૧ ૧૩૦

૮ " ૬૬

૯-૧૧ " ૧૩૩

૧૦ " ૧૨

૧૧-૧૬ " ૧૩૩

૧૨ " ૧૩૬

૧૩ ન. છ. ૬-૮-૨૦

૧૪ " ૨-૧-૨૧

૧૫ " ૨૦-૬-૨૦

૧૬ " ૩-૬-૧૯

૧૭ " ૧૦-૮-૧૯

૧૮ " ૨-૧-૨૧

૧૯ " ૨૦-૬-૨૦

૨૦ " ૩-૬-૧૯

૨૧ " ૧૦-૮-૧૯

૨૨ " ૨-૧-૨૧

૨૩ " ૨૦-૬-૨૦

૨૪ " ૩-૬-૧૯

૨૫ " ૧૦-૮-૧૯

૨૬ " ૨-૧-૨૧

૨૭ " ૨૦-૬-૨૦

૨૮ " ૩-૬-૧૯

૨૯ " ૧૦-૮-૧૯

પેરા. આધાર. પૃ. નં.

૨૨-૨૩ ન. છ.

૨૪ " ૩૧-૭-૨૧

૨૫ " ૬-૮-૨૦

૨૬ " ૨-૧-૨૧

૨૭-૨૮ " ૩૧-૭-૨૧

૨૯ " ૬-૮-૨૦

૩૦ " ૩૧-૭-૨૧

૩૧ વિ. સ્ત. પૃ. ૬૫

૩૨ " " ૨૩૧

૨૯. ઉપવાસ અને પ્રાર્થના.

૧ ન. છ. ૪-૬-૨૦

૨ પેરા. નં. ૬૨

૩ ન. છ. ૪-૬-૨૦

૪ " ૧૨-૧૦-૧૯

૫ " ૪-૬-૨૦

૬ " ૧૨-૧૦-૧૯

૭ પેરા. નં. ૬૨

૮ ન. છ. ૪-૬-૨૦

૯ " ૧૨-૧૦-૧૯

૧૦ " ૪-૬-૨૦

૧૧ " ૧૨-૧૦-૧૯

૧૨ " ૪-૬-૨૦

૧૩ " ૧૨-૧૦-૧૯

૧૪ " ૪-૬-૨૦

૧૫ " ૧૨-૧૦-૧૯

૧૬ " ૪-૬-૨૦

૧૭ " ૧૨-૧૦-૧૯

૧૮ " ૪-૬-૨૦

૧૯ " ૧૨-૧૦-૧૯

૨૦ " ૪-૬-૨૦

૨૧ " ૧૨-૧૦-૧૯

૨૨ " ૪-૬-૨૦

૨૩ " ૧૨-૧૦-૧૯

૨૪ " ૪-૬-૨૦

૨૫ " ૧૨-૧૦-૧૯

